

МИХАЙЛО
ЧАБАНІВСЬКИЙ

Сіно
Любов

МИХАЙЛО
ЧАБАНІВСЬКИЙ
*Сіна
любов*

ПОВІСТЬ
ТА ОПОВІДАННЯ

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК.
КИЇВ 1968

Де та межа, за якою природна, здорова любов батьків до дітей вироджується в сліпу любов? Чому досі в душах одинаків проростають егоїзм, споживацькі нахили, відраза до праці — найблагороднішої потреби людини? Зі складних психологічних поєдинків між героями повісті викристалізовується авторська думка: життя нашого суспільства, його закони та ідеали заперечують міщанство, хворобливо себелюбство. Сліпа любов — почуття давнє, але живуче.

Темою оповідань М. Чабанівського є життя і помисли сучасної молоді.

7-3-3
54-68М

**ДРУКООФСЕТНА ФАБРИКА
«АТЛАС»**

Сіна-
новоб

ПОВІСТЬ

ЩЕДРИЙ ВЕЧІР

— Драсуйте, сідайте у нашій хаті! Хлопці, посуньтесь! Бачите, королева... Так, так, королева! Звідки ж ви така? Товариство у нас яке, козаки. Сідайте, влаштовуйтесь, може, й ми помолодшаємо...

Отак мене зустріли у вагоні поїзда, всі трое наперевбій пропонували своє місце, а отой балакучий і кумедний старий — білі вуса і настобурчена чуприна — відразу до всього захотів докопатися: і куди їду, і як мене звати, і де я вчуся чи працюю. «А, лісовичка! А мені тільки подавай вашого брата! Маю діло... Де ж це видано, де ж це чувано, щоб ставили дім, а про зелену окрасу й забули? Ага, ось ви й тут».

Він не дає й слова сказати, слова його котяться, мов горіхи по столі.

«Приходять такі ввічливі, культурні, кажуть, що можна перебиратись на новий масив. Там і те, і друге, і третє, і четверте — масив називається Сонячним. І сміття не носити, і вода гаряча, і навіть ванна... Мовляв, поселяйся, добрий чоловіче, наш пенсіонер, та живи на здоров'я... Я туди. Еге! Скільки оком не веди, ніде воно на белебні не зачепиться... Голо! Жодної деревини не посадили... А там, на старій квартирі, у мене такі каштани, посаджені ще за царя... От і подумайте!»

Поїзд колмався, поїзд брав розгін. Старий розповідав про каштани, а я в думках була вже у Києві, я вже ходила по його вулицях, пила його пахоці, купалася в терпких бризках сонячного дніпровського тепла...

Рухливий каскад зеленого шумовиння.

Він насунувся на нас так несподівано, так навально, що зачепив найтонші струни моєї душі. І годі було втриматися, щоб не ахнути, хоч я бачила у житті дива.

— Славику, Славику...

Ніби міпливі картини, виткані з зеленого шовку, нашливали буйні крони дерев, плетиво чагарника, яскравих розаріїв. Який лет краси! Створюється враження, ніби па тебе йде земля. Я десь читала, що таке відчуття буває у парашутистів. Летиш у просторі, а на тебе йде земля, манлива і дужа у своєму споконвічному пароксизмі. Твоя біла квітка, шовковий зонтик, твоя чепурна парасолька погойдуються і повільно пливе серед прозорих і чистих хмар, а земля вже кладе тобі під ноги живі килими, обсипає тебе квітами,— ти переможець, ти героїня...

Я й справді почуваю себе як героїня... У мене біле плаття, висока зачіска (я тепер уже не та, якою була рік тому!), високі каблучки на капронових підківках. А коси? Я їх зрізала! Ех, мої коси...

І ось я в Києві! Славко, плечистий і вродливий, вельми вдоволений собою. Адже це він повів мене по стежці пізнання з пустелі провінціальщини. Гід? Господар? Владика? Все разом. Ми в фунікулері. Ми піднімаємося в піднебесся чарівної зваби, залишаючи внизу набережну, річковий вокзал, гамір Подолу. Відгородивши мене плечем від усього

світу, спершись на блискучу нікельовану підпору, Славко казав:

— Можна все життя прожити в нашому місті й не знати його! Наше місто... Його придумав бог, не інакше. Немає людини, котра забула б наше місто, побачивши його хоч раз.

— Славику, Славику,— ще раз прохопилося у мене, і я відчула, що ревную... Отакої, правда? Але я не вмію приховувати своїх почуттів, така вже вдача, тому я можу навіть уточнити: я ревную зараз це місто не тільки до Славіка, а до всіх киян. Жити в такому місті! Ревність і заздрість... Вимріяний у чутливій душі селючки, він, Київ, був навік моїм, а тепер я бачила, що то була казка, а казки, як відомо, мають початок і кінець. Я не хотіла, щоб моя казка померла, тому боролась за неї. Ось чому дала: — Чи знають про своє щастя самі кияни?

Славко сказав:

— Це щастя в наших руках...

Отака коротка, отака стримана і банальна фраза, а вона ж так розворушила моє серце. Тут і звичайна хлопчача погорда, і зверхність, вищість, і законна гордість з того, що ти не гість, а хазяїн цього міста, бо народився тут і зріс, збираєшся все життя прожити на одних шумливих і яскравих вулицях. І потім, може, ще одне: це тобі, дівчино, не якийсь там сьомий лісовий кордон, не твої зелені хащі, а сучасний град, цитадель освіти і культури, заповідне місце історії і поезії... О, як він багато сказав, мій Славко! Був, певне, ще один натяк, та про те потім...

Я дивилася на вечірні палаци, складені з голубого місячного серпанку і синяви неба, вони зараз належали і мені. Я навіть уявила, що належать вони тільки мені одній, отака я егоїстка. Розчиняй двері,

Лесею, заходь у палац, дісталай з неба срібний світильник, став на стіл, присядь, простягни ноги і примруж очі. З Дніпра, з гранітної набережної котяться тугі, пахучі, як канупер, хвилі повітря, перемитого і просіяного на золотому решеті дня, легенький і замріяний шум моторів павіває дрімоту, але ти заснути не можеш. Ти запрошуєш до себе у гості Аскольда, Олега-віщого, дніпровських русалок, бородатого Чорномора, сліпого лірника, закованих у глухі мідні кольчуги воїнів Ярослава Мудрого... Усі вони скупчуються біля світильника, вдивляються у твоє обличчя, у твої злякані очі, вони шепочуть тобі в саму душу: «Любиш? Якщо любиш, терпи і чекай, не збочуй, бо манівці рідко коли приводять до бажаного вечірнього вогника».

Я так замріялась, я так розпалила свою збуджену уяву, що не почула відразу, про що казав Славко. А казав він, виявляється, гаршо:

— Одна королева проливала сльози, згадуючи Київ.

— Королева?

— Анна Ярославна, королева Франції.

Я заламую мізинчика: раз. Мій Славко, як завжди, на висоті. Що й казати — є де хлопцеві відвести душу. Я знаю, що приховують старі склепіння бурсацької доби. От мені б добратися до тих книго-сховищ! Та у мене ще все попереду... Почекайте трішки, товаришу Гордієнко! Мені личить зараз помовчати, бо я в гостині, кажи, кажи, я слухаю тебе.

— Я ось тобі покажу нашого старого Володимира Хрестителя.

— Бачила разів сто.

— Сто?

— Якщо уточнити, то разів сто п'ятдесят.

Славко посміхається. А я нестримна, я навіжена. Бо такий вечір, таке небо, такі краєвиди і такий мій стап.

— Я все бачила, хоч вперше тут. Ти віриш у сповідіння?

Вертикальний трамвай, названий словом, яке важко вимовляти, грюкає гальмами, дзвонить і зупиняється. Придавлений темрявою, накритий зверху фіолетовою киресією сквер. Горять тьмяні зірочки освітлення, дзвенять гітари. Кафе під назвою «Дніпровські схили», і голос мого супутника:

— Я знаю, що ти марила Києвом, пам'ятаю, як ти розпитувала у мене про все. Але марити — одне, інше — самій побачити.

— Правда твоя, Славику, правда, — кажу я і торкаюся його руки. Сісти б на оту лавку, щоб трохи вгамувалися поги. Попоходила сьогодні! Але я вперто йду собі і кажу ніби знечев'я: — Не звертай на мене уваги, я просто надто збуджена і... щаслива. Покажи мені краще палац княгині Ольги.

Славко зупиняється, його рівні брови тремтять.

— Такого не можу показати, немає.

— Є!

— Лесю?

— Вона.

— Без дурості...

— Веди. До Десятинної. Побачимо.

Відігнути назад мізинчика чи ще почекати? Почекаємо... Стаємо біля огорожі, тичу пальцем у помережаний залізними прутами сутінок. Там тіні, там панує сум і місяць. А в тому сутінку під склом кам'яна кладка. То — рештки палацу славнозвісної княгині. Прочитала недавно в газеті, зраділа:

поволеньки прокидається у нас цікавість до минулого, це добрий знак. Коли знаєш, як жив твій дід і твій прадід, міцніше почувашся на ногах.

— Нехай одна сходинка, нехай одна підвалина, але ж...— кажу і помічаю, як в'яне мій Славко. Я таки нишком відгинаю мізинчика! Нічого не зробиш — треба. Сама бідкаюсь—вкоротила язика хлопцеві, він тепер уже не попаде ногою у своє стремени, на сідло не злізе. Я допомагаю: — Дізналась зовсім випадково... А от ти знаєш місто досконало, веди тепер до Володимира.

Нечувано — Славко знову у сідлі. Показує рукою на голий белебень під кручею, каже неквапно і таємниче:

— Зорі падають в серпні.
Зорі падають влітку,
Як небо подружить із землею,
Як з милою вийду в алею...

— Потримай мене, бо впаду,— кажу і прикушую язика. Нахиляюся, поправляю тужельку, спираюся на його плече. Може статися, що Славко витлумачить мої слова не так. То було б зухвалістю і нечемністю — висміювати вірші. Він нічого не помічає, він розводить руками, показує мені манливі далі Задніпров'я, вогні Подолу, плеса й пляжі, що вгадуються десь за синіми квадратами дніпровської заплави.

— Все оце диво — навічно тобі!

— Мені? — сміюся.

— І розарії, і метро, і бульварки... І ліхтарі, і навіть отой синій асфальт. Білі пароплави, осяяне кафе, зорешад, кручі, Володимир з його старим, пощербленим негодою і часом хрестом.

Це було надто вишукано, манірно, але щиро, і

тому я вклоняюсь, як і належить ошчасливленим, відповідаю:

— Спасибі, приймаю все! Навіть оте гніздечко, бачиш?

Простягаю руку до дерева, помічаю: мій маленький палець сам згинається, ніби каже мені: ще один раз на Славкову користь, адже бути скнарою — річ проста, а от щедрим, як він, не кожному випадає. Киваю головою на знак згоди, але почуваю, що урочистий тон треба трохи заземляти, інакше обое зірвемось на фальцет.

— Як живеш-поживаєш?

— Я писав тобі.

— То було давно, забула.

Славко не відповідає. Щось його мучить, це видно по тому, як він шукає соломинку, за яку б зачепитися і виплисти на берег.

— Отам продають коктейль з червоними соломинками. Сходимо?

Сідаємо на високі стільці, підсовуємо до себе високі склянки з густою прохолодною рідиною і пофарбованими соломинками. Коктейль був такий солодкий! Очі, усміх, слово, дотеп, погляд, вогні, сутінки навколо, за межею світла, — як все це мені подобалось! Мабуть, тому, що ноги вже не гудуть, що я сиджу і відпочиваю, слухаю його розповідь про підводний спорт, про чарівний світ, названий людьми Коктебелем. Там недавно Славко відпочивав. Хотілося спитати про його сьогочасну роботу, та почуваю, що забагато для першого разу, а тут ще млость якась по тілу розливається, настроює на епічний лад. Ціджу через соломинку солодкий напій, сміюся одними очима:

Розпивали ми коктейлі в Коктебелі...

Це чомусь зачіпає Славка, бо він раптом хмурніс:

— Так... А ти чим живеш? Що тебе цікавить?

— Душа лісосмуги.

— Не дуже дотепно.

— Можливо. Була б лісосмуга, а дотеп знайдеться.

Славко винувато клімає повіками. Хочеться людині дістати сатисфакцію за Ольжин палац, рветься її душа, пручається, аж корчиться. І паче не дуже зручно, і ніяк не втримаєш язика. І ось:

— Присвятити життя лісосмузі... У вік космосу!

— Іду на риск.

— Раніш казали: іду на ви.

— Правильно. Так вирішила і я. Догнав чи ні, а побігти можна.

— Треба бігти тоді, коли знаєш: доженеш.

— Доганяти мені допоможе академік Подолян.

— Він?

— Сам запропонував. Везе так везе.

— Поздоровляю. Можу заприсягтися, повезе.

— Чому?

— Така брила, такий масив... Кого завгодно витягне.

Це вже скидалося на приховану незгоду чи сварку, на відверте келкування. Чайник починав бурчати, треба було пересувати його на холодніше місце плити. Я зиркнула на свій годинничок, похитала головою.

— Тітка Настя уже ставить на стіл глечик з молоком.

Славко знизує плечима.

— Яка тітка Настя?

Я ще раз пояснюю, що влаштувалася на тимчасове проживання у тітки Насті, бідової вдовиці, яка

здає студентам кутки і суворо жадає дотримання її закону — після дванадцятої ніяких...

— Що — ніяких?

— Запізнень, побачень, зволікань.

Славко сміється.

— Такий вечір, така зустріч... І юсь маєш — тітчин глечик. Та це ж дев'ятнадцятий вік! Та це ж доба пушкінських нянь. Масниця, чайок з варенням, пасьянс і папільйотки...

— Нічого не поробиш, такий закон тітки Насті, — відказала я серйозно. — Дала слово не порушувати закону. Я взагалі ще жодного закону не порушила...

— Ідеал. Іконка. Не вистачає ореолу непорочності і святості.

— Нічого не вийде, Славко, я не з тих, котрі на дотеп відповідають ляпасом. А ось про ореол скажу... Ореол був, як у кожної дівчини, та він спав, коли шукала якомсь тополицю... Пам'ятаєш? Звідкись виплив принц з замріяними очима, схопив в обійми, притиснув і поцілував. А я не ляснула його по піці... Прийшла додому, а ореол як рукою зняло.

— Плакала?

— Плакала.

— Казав, іконка, так воно її є.

— Плакала тому, що не стямилась і не дала тоді здачі.

— Французи вважають жіночий ляпас за вексель кохання...

— Значить, я не французенка.

— А зачіску змінила! Де твої коси віночком, Лесю?

— Там, де і ореол.

— Тужливо на душі?

— Та чому ж? За віночком маю тужити?

Славко ворухнувся на високому стільці, наче міняв позу на своєму похідному сидлі.

— Не за віночком. За тим, що не повернеш. Тоді ти не дала ляпаса, а зараз...

— Ого! Надто прямолінійно...

— А все ж? Правда, зараз ти огріла б з усіх сил? Якби хтось посмів з'явитись з замріяними очима і з наміром поцілувати?

— Можливо. Ба навіть без «можливо».

Славко зів'яв.

— Бачиш, мипас молодість. Скільки тобі?

— Двадцять з гаком.

— Такий вік, а ти ще не знаєш солодоців хмелю.

— Маю втіху з того, що ти впився колись...

Я відчуваю, як настирливі муравки торкають мене своїми чіпкими піжками і штовхають до біди. Моя вимріяна перша зустріч! Так не можна починати... Мое довге листування! Хіба забудеш, коли у кожному листі чорний краб: «За все наше знайомство тільки один чи два дні сонячних, решта мряка і завірюха. Такий у тебе характер...» Славко, певне, теж відчув, що хопив зайвого, поволі встає, подає мені руку для примирення. Мовчимо. Бредемо вниз до мерехтливих огнів.

— Подзвониш завтра?—питає, в очі не дивиться, боїться, що заporoшу відмовою.

— Подзвоню. Коли краще?

— Коли завгодно.

Сідаю у тролейбус, бачу крізь скло Славкове обличчя, його чепурну зачіску, круте плече боксера, підняту для прощання руку. Забиваюсь у куточок і заплющую очі. Хоч би швидше рушав тролейбус! Нам обом дуже хочеться, щоб він швидше рушав...

МОННА ЛІЗА

Мабуть, ніхто мені не скаже, що я втікала від рідної домівки, од моєї мами, вітчима і братика. Так, вони чекали мене цього літа, вже й телеграму прислали, оту, що жеврів од надмірного почуття, б'ється полум'ям, аж палає... Я не сказала їм, чого забарюся, бо це була моя таємниця, моє щастя і моє горе... Хтось колись заявив на увесь світ, що перше кохання завжди нещасливе... Він, отой ясно-видець, був настільки жорстокий, що навіть не додав у самому кінці фрази, яка б слугувала мені за рятувнє коло, — «за деякими винятками»... Тепер мені хотілося спростувати це твердження, бо ніщо так не ранило душу, ніщо не завдає тобі стільки смутку, як крижаний дощ на червоні пелюстки троянд...

Випадкова Монна Ліза розкішна киянка, з якою мене звела доля, поселила в серці гривогу... Я хочу пильніше подивитися у твоє обличчя, Монно, виміряти відстань до свого щастя, ступивши кілька кроків по твоїй більш ніж дивній дорозі...

Чи варто битися за перше кохання, коли життя подарує тобі місточок до втіхи — друге і третє?

Холодна, мов лід, постіль. І я холодна, засмучена. Поволі одягаюсь, а сама думаю уперто і вичікувально: чому такий похмурий ранок? Завжди, коли я прокидаюся стомленою і розбитою, я відразу починаю з муками і гризотами згадувати минулий день.

Щось, певне, було у ньому таке, що лишило слід — темний, бентежний. Або я покривила душею, не сказала того, що мала сказати, або завинила перед подругою, або стався інший якийсь прикрий випадок. Не можу заспокоїтись, аж поки не виясню всього доценту. Така дурна вдача! Сьогодні довго пояснювати та роздумувати не доводиться — причина і так лежить на долоні: Славко.

Рік... За такий час люди сягають зірок, мужніють, одружуються, захищають докторські дисертації, розлюблюють, знову закохуються, народжують дітей, мандрують по Антарктиці, закладають сади в пустелі, встигають зібрати повний урожай з ниви заслуженої слави. Я ж просиджувала на дубовій лаві аудиторій, слухала лекції, їздила на практику в лісгоспи, читала книги, листувалася з Славком, виношувала мрію про нашу зустріч. І ось ця зустріч... Рік! Легко сказати. Не раз поривався юнак приїхати до мене, запрошував у Київ («Сядь в автобус о дванадцятій, будеш поряд мене о сьомій»), але я стояла на своєму, мов камінна гора. Я чекала. Чого?

Визрівання. Ось якого:

Як під сонцем зріють полуниці,
Як у небі повняться зірниці,
Так кується сталь ізнов,
Так гартується любов.

Це — з Славкових віршів. Він сипав ними тоді, мов горохом, він придумував строфи знічев'я, під час розмови, на лекціях чи на прогулянці, було в них чимало потроху, але траплялися і цікаві думки, хоч і недоладно, наспіх заримовані. Опці слова про любов, яка гартується на вітрах і під некучим

сонцем життя, мені запали в душу. Це ж правда! А правду треба вистраждати, якщо хочеш, щоб вона панувала не тільки у твоєму серці. Чи вистраждав Славко оцю правду? Схоже було на те, що рядки з вірша про любов не впали йому з неба, адже він скільки зазнав, запоюючи рани, заподіяні колись печальною історією з Ніною...

Я любила ці рядки, йшла з ними в атаку на дискусіях в інституті, де ми не раз обговорювали складні й такі болючі питання кохання і дружби. Пам'ятаю, якось прийшов на таку нашу дискусію директор інституту. Ми уважно слухали його аж до тієї миті, коли з його уст вирвалося несподіване і щедро трушене офіційною пудрою: «Я голосую за щасливу, радісну любов без мук і без трагедій». Ми вже відточили свої зубки на таких дискусіях, ми загули, мов розворушені осині гнізда. Я вихопилася на трибуну, я кричала, що сталь гартується не в печі, де виготовляють кондитерські вироби, я процитувала строфу з Славкового вірша, нагадала про Анну Кареніну... Мені кидали репліки про різницю епох, про нову мораль, а я все твердила і твердила своє. Мабуть, охрипла, бо вже мого голосу ніхто не чув, окрім мене.

— Я піду до своєї любові не по гладенькому асфальту, бо інакше ніколи не дійду! — крикнула я з трибуни і пішла в зал. Я розуміла, що надто відхилилася від теорії, а це завжди шкодить, бо люди не поважають оголеного почуття. Після мене виступали інші, одні підтримували, дехто нищив мої міркування, кепкував з них, а я сиділа, кусала губи і повторювала про себе: «Як під сонцем зріють полуниці...» О, вони довго зріють у мене! Чекала, а тепер прийшла, щоб збирати урожай. Перший покіс

упав під поги збитим бур'янцем. Надто холодні роси поливали цю землю, де я сіяла зерно кохання. Так де ж гартується сталь?

Зачароване коло замикалося, ставало непроникливим, загрозливо таємничим. Суперечності життя лякали, міцно здавлювали холодними лещатами чоло, наливали в очі сум'яття і зневіри. Щоб якимось виплутатись на рівну стежку, вирішую полатати план дня. Ніяких читалень під похмурими і падійними склепіннями будов минулих епох. Є кафе «Романтики», є сад Довженка, є запрошення до академіка Подоляна. Потім — укліп Шевченкові, музей західного мистецтва, палаци метро... У мене такий довгий список столичних принад, що я маю прожити тут не місяць, а принаймні цілий рік, аби якимось впоратися з ним. Почну з «Романтиків». Тим більше, що про це домовились з Юлею...

У цієї дівчини обличчя Монни Лізи — предовгі вії, чистий мармур щік, круте склепіння сліпучого лоба. Горда, якась надивовижку горда постава — довга біла шия, гнучкий стан, високий зріст. Монна — іншого слова не підбереш. Зрадили тільки очі — голубі, довірливі, дитячі. І фях — водій тролейбуса. Я навіть не повірила, подумала, що Монна Ліза кепкує з мене, розповідаючи про маршрут — Хрещатик плюс Виставка. Це її маршрут. Посміхаюся, слухаючи, а сама думаю: ну як оті високі каблучки натискають на здоровенну залізну штабу гальм? А оті руки графіні? Як вони можуть справлятися з кермом? Виявляється, можуть. Юля розповідала вчора, коли я прийшла стомлена і задумлива:

— Спочатку пасажири дивилися на мене, як на чудо, як на фокусника з цирку... Підійде якийсь молодик у модному джемпері, стане біля дверцят,

стежити, як я вирулюю на обгоні... Тоді я ще озиралася, червоніла, а тепер байдуже. Покручу баранку, лягаю і сплю. День роботи, два відпочинку. І півтори сотні в кишені.

Ніде правди діти, лексикон Монни Лізи децю не пасував до її гордовитої постави, класичної шиї і мармурового кольору щік. Юля на те не зважала, світила своїми дитячими очима і довірливо кидала тобі в саму душу сміх і кумедні слова:

— Скільки у мене знайомств! Як рейс, так і новий прилипайло... Навіть кандидати наук є! І, знаєш, я всім обіцяю прийти на побачення.

— І що з того?

— А що... Приходжу з роботи, випиваю кухоль молока і лягаю спати.

Ми так і зробили вчора з нею — випили по кухлю молока і повкладалися на своїх розкладушках. Перед тим, як заснути, Монна Ліза сказала мені з осміхом:

— Завтра поснідаємо в «Романтиках», а тоді підемо з тобою в кінопанорамний...

Тепер вона ще спить — лежить горілиць, як і належить графіням, на білому мрамурі виступили краплинки поту — міцний, здоровий сон людини, яка знає, що сто п'ятдесят карбованців у неї в кишені. Я бігаю по вузькій кімнаті, голосно човгаю по підлозі, щоб розбудити її, але вона спить. Тоді я грюкаю табуреткою, Юля зиркає на мене і каже:

— Ще десять хвилин, додивлюся сон...

Нарешті минає тих десять хвилин, Юля не встає. Я вирішую йти до міста. Коли я вже мала ступити через поріг, вона свариться пальчиком і підводиться.

— Не втікай, я зараз. Ти ж нічого у нашому місті не знаєш!

— Дещо знаю вже...

— Все одно — підемо разом снідати.

Юля встає, загрибає своєю ніжною ручкою зім'яту десятку і кладе її собі в жакетку. Я ще вчора помітила ту десятку — вона лежала на тумбочці, на найвиднішому місці. Невже Юля перевіряла отак новеньку квартирантку? Щоб переконатись у правдивості цього свого дивовижного припущення, кажу з тінню сарказму в голосі:

— Гроші валяються... Дивина!

Юля надіває щільненьку, як на неї, сукню, бурмоче:

— Витрусила вчора, коли роздягалась, забула сховати...

Айно! Старий, як світ, іспит на чесність. Вже давно поминули ті лиховісні дні, коли люди були змушені вдаватися до таких наївних і образливих хитрощів, а досвід ще живий. Цікаво, яка вода живе його підгниле коріння? Безжурно, як і годиться невинності, питаю:

— Невже не перевелися сороки? Оті, що про них кажуть: сорока-морока на руку ловка?

— Буває,— швидко кидає Юля.— Одна тут заявила, всю мене духами обнесла, цукерками закидала, а тоді забрала все з чемодана і втекла.

Ага, тепер мені ясно, чому тітка Настя забрала мій паспорт. Ще не перевелися сороки-мороки.

І все ж я дихаю пеклом. Вперше бачу таку підозріливість до людей, досі ще ніхто мене не спокушав десяткою. Йду з Юлею по вулиці, а в самій кишці на душі шкребують. Свій клопіт маю, а тут ще оця витівка з іспитом. Кажу так, як думаю:

— Хоч і є ще сороки, та не дуже зручно підкидати гроші новеньким.

Юля зупиняється. Її гнів благородний і спопеляючий.

— Та кажу ж, що витрусила ненароком!

Вона показує мені свої ямочки на щоках — отакої, виявляється, і мрамур піддається емоціям. Я беру її за руку, стискаю холодні пальці. Лихо, яка вона вся холодна! Камінь, айсберг. Звідки в такому молодому і здоровому тілі крига?

Швидко добираємось до кафе «Романтики». Нічого тут романтичного — одна пазва. Холодні млинці, политі томатом... Беремо ще кефір, кефір пахне аптекою. Юля замовляє дві порції млинців — вона на фізичній роботі. Я ледве з'їдаю свій пай — чомусь пропав апетит. В кафе мало людей, мабуть, ще рано. Питаю у дівчини:

— Невже жоден кандидат наук не зворушив твою душу?

— Душу? — киває задержувато Юля. — Мою душу ніхто не розворушить...

— Чому? Хіба вона кам'яна?

— Закам'яніла. Був у мене один кандидат, правда, не наук, а кандидат у мужі. Шоферували разом. З вусиками, у розпитому оленями светрі, засмаглий, як мулат. І що ж ти думаєш — одбили. Надсилали записки, щоб обходив мене десятою дорогою, а він не послухався. Тоді розлучниця впустила його до себе ночувати... Там і лишився.

Я дивлюся на Юлю. Красуня — не прикопаєшся. І нещаслива. Як це узгодити з тим, що я чула про жіночу красу? Красуні завжди щасливі — за ними побиваються. А ось цій так не повезло. Взятася кригою, застигла. Їй призначають побачення, а вона приходить додому, випиває кухоль молока, лягає на своїй розкладушці і спить. Невже врода може

стати на заваді до справжнього щастя? Виявляється, може... Мені жаль Юлі, вона стала такою недовірливою до людей, навіть десятки розкидає... І я кажу:

— Хочеш, поїдемо в сад Довженка?

— Я такого й не чула. Де це?

— На території кіностудії. Я знаю.

— А що там цікавого?

— Ну, дерева, яблука, певне...

Юля ніяк не може втямити, чого мене тягне у той сад.

— Була я в ботанічному, ото бузок! Дванадцять сортів... А що ж у тих яблук?

Намагаюся пояснити, що значить для мене сад, посаджений руками Довженка, але помічаю — Юля погано слухає. Вона збиралася в кінопанорамний. Що ж там показують?

— Пляжі. Отак летить автомобіль, а поряд море, пісок, публіка... Які купальники! На той рік поїду в Сочі.

Дивуюся: навіть тут, у кафе, де так мало людей, присутні дивляться на Юлю. Вона вже, видно, звикла до цього, зовсім не звертає уваги на чоловічі погляди, продовжує розхвалювати Сочі, холодна, закам'яніла. Мені стає її чомусь жалко. Виходимо, я раджу:

— Йди, Юлю, заміж.

Вона лукаво прискалює око.

— Хочеш усю кімнату у тітки Насті захопити для себе?

— Ну, знаєш... Додумалась!

Вона не відповідає. Її довгі вії, брови і вся вона ніби летить разом з рухом вулиці, шугає поглядом кудись у далечінь, де на голубому фоні морського

неба має крилами рекламна красуня в зеленому купальнику. Моя супутниця ладна перелетіти вулицю, сквер, щоб швидше опинитися на морському узбережжі в Сочі. Обігнала мене, так поспішала. Помічаю — з юрби шугнув молодик з бакенбардами, галантно вклонився, і я почувала, як він сказав:

— Три вечори згаяв біля Золотих воріт, все чекаю, а ви не прийшли. Так нечесно!

Юля зупинилась, глянула в мій бік. Я побачила її винувате обличчя, її зів'ялий погляд. Здавалося, він говорив мені: ось, сама бачиш, не брехала... Три вечори згаяв! І таки знайшов. Тепер доведеться йти з ним у кіно.

Я зупинилася за два кроки від них, помахала рукою.

— До вечора!

Юля кивнула. І раптом за спиною молодика з бакенбардами зробила таку кумедну фігуру з пальців, що я мало не покотилася зо сміху.

ЩО ТАКЕ РОМАНТИКА

Він дивував мене і чарував, оцей невагомий Подольн. Ніколи не забуду, як заявився у наших краях на своєму зеленому автобусі, як казав нам, практикантам-лісівникам: «Є сфери людської діяльності, де перевиконання плану — злочин. Крамола? Ні, послухайте... Не можна рубати ліс понад план, виловлювати рибу зверх норми, полувати безборонно на звірину і на птаха... Твердження про те,

що природа нашої країни невичерпна — суть облуда, єресь...»

Як забилося у мене серце! Ніколи б не зважилась на таке, але почувала — підсвідомо я вже сама дійшла до цієї суворої і простої істини. Я б ще тільки додала — і висушувати болота... Можна так розмахнутися, що родючий край миттю перетвориться у пустелю...

Десь він тут, мій володар дум і сподівань прекрасних... Чи й зараз сіє зерна науки і здорового глузду, як і раніш? Не знаю...

Як не дивно, а мою зажуру ніби рукою зняло. Цьому сприяло, мабуть, і оте моє зближення з Юлею, і ясне літнє сонце, і франковий потік свіжих, тільки-но вмитих людей на вулицях, і диво землі рідної — київські каштани. Я знала кілька пісень про ці каштани, мені не раз розповідали про них, але те, що я побачила на власні очі, приголомшило і пастроїло на оптимістичний лад. Якщо столиця зберегла оцю окрасу, якщо вона не піддалася війні, руйнуванню і вульгарним течіям («Столиці індустріальної України — сучасну оздобу вулиць»), тоді кияни мають право поздоровити себе з наявністю здорового глузду. Так, оці каштани посаджено за часів печальної пам'яті держиморди Бібікова, так, під ними попивали чаї купчихи та юнкери, прогулювалися таємні радники і полечителі, ними милувалися статські секретарі і сам імператор-вседержитель з усією свитою. Ну й що з того? Не міняти ж нам голубі вежі Кремля тільки тому, що під ними колись вінчалися ключниці та ключники похмурої тюрми народів?

Київські каштани... Людині потрібен пейзаж, здатний брати за серце. Згадалася ота зустріч у поїзді, ота історія з старожителем столиці, котрий неохоче йшов на нову, куди кращу квартиру, тільки тому, що під вікнами тієї квартири не було каштанів. Не дуже мені тоді повірилося у цю казку, а тепер бачу — то не казка. Опі старі мудрі дерева, які знають куди більше, ніж пам'ять людини, які вжилися в кам'янистий і не дуже податливий ґрунт, кинули глибоко коріння, вчепилися навечно, зросли, прикипіли, належать уже не адміністраторам, а всім людям. Вони стали чимось незамінним у побуті, в біографії, в долі людській. І — це історія. Це ота рисочка, яка каже тобі — ти в Києві. Каштани є в Празі, у Відні, в Бухаресті, Софії, Парижі. Каштани є в Одесі. І все ж... Київські каштани — це київські і нічий більше.

Ось я тепер йду вулицями Києва, дивлюся навколо і міркую собі: наша столиця схожа на ту людину, яку не сплутаєш у житейському морі з іншою, яка має свою манеру дихати, дивитися тобі в душу, хвилювати і смутити тебе. Цільні, сформовані характери дужих людей — як я вдивлялася в їхні обличчя! Тепер я вдивляюся в обличчя Києва і думаю — зустрілася мені жива людина з незгладимими рисами характеру. Яке то щастя жити поряд з такою дужою, такою замріяною, спокійною і вродливою людиною!

Остання думка хлюпнула в очі спогад про вчорашній вечір, про оті дурні кпини, про Славка. Дзвонити йому сьогодні? А чому сьогодні? Щоб продовжити вчорашню розмову, щоб дивитися, як хизується мій Славко, розкошує і кидає мені під ноги дарунки?

як навіть туфельки мої лункіше стукають по асфальту, як стискаються кулачки. Пишатися собою, Славику дорогесенький, не така вже й заслуга. Чи не пасувала б тобі на цей раз, голубе, стриманість і навіть підкреслена стриманість? Ти ж бачив, я вся тремтіла, палахкотіли мої очі, стукотіло серце! Спробуй побути на моєму місці!

Стямилася, аж коли опинилася на Хрещатику. О, та тут недалеко і до квартири академіка Подоляна. «Підніметесь два квартали вгору, праворуч голубий дім, ворота, входьте через них — там я і моя діброва». Цікаво, що це за діброва в центрі міста? І віриться, і не віриться. Аж чудно.

А діброва таки була. Я її відразу побачила, як тільки ступила у широкий двір, весь обставлений по периметру високими сучасними будівлями. А в куточку цього двору — діброва. Маленький флігель, весь вкритий виноградом і хмелем, губився серед дерев. Половину цього флігеля і займав академік. Мене впустила в коридор літня молодиця з суворим обличчям.

— Почекайте тут, я покличу.

Дві шафи з книгами, письмовий стіл, два пухких шкіряних крісла, на одному із них лежить такса. Під лапами у неї подушечка, вона вже прокинулася, дивиться на мене напіврозплющеними очима, кирпатий ніс тремтить, такса злиться, але, певне, навчена чекати господаря, по виразу обличчя якого вирішує подальше своє поводження з прибулим. Розчиняються двері, входить Степан Опанасович Подолян. Округле обличчя вкрилося ще густішою сіточкою зморщок, під очима залягли глибокі синці. Русяве волосся поріділо ще більше, зате очі випромінювали тепло і енергію, як і раніш. Встаю, по-

чуваю, що треба сказати щось гостинне, приємне, але слів мені забракло, подих перехопило. Щоб перебороти себе, кажу:

— Ніде не була, прямо до вас...

— Правильно зробили, — спокійно відповідає Степан Опанасович і пильно вдивляється в моє обличчя. — Ви чи не ви? Розумієте, час плине... Дехто міняється на гірше, дехто навпаки...

— Ви не змінились нітрохи!

Він похитує головою, підсовує мені стільця, сідає не за письмовий стіл, як це полюбляють деякі діячі, а поряд зі мною. Знову вдивляється в обличчя, наче вивчає мене.

— Влаштувалися чи ні? Чесно... Снідали? Я ось зараз нагадаю...

Я роблю рішучий, навіть дещо різкуватий рух.

— І влаштувалася добре, і снідала.

— Що ж ви снідали? — І сміється переможним, кепкуючим і мудрим баском. — Ага, мовчите? А я ж кавав: чесно...

— Млинці, в кафе «Романтики».

Академік здається на мою милість:

— Можливо, ну, гаразд, я хотів вам сказати... Давно збираюся сходити в те кафе, скільки наслухався... Що, там справді романтично?

— Млинці поливають нагрітим томатним соком...

Він сміється, сміється довго, наче хоче заглушити своїм баском мою ніяковість, наче хоче показати своїй розумній таксі, що він радий бачити оцю відвідувачку, що таксі можна покласти лапи на подушку і дрімати далі. Пес позіхас, виказуючи цим свою втихомиреність і спокій, академік торкає його рукою і каже, наче то немовля:

— Карлуша... Подай лапу оцій милій лані.

Карлуша підводиться, простягає лапу. «Пані» нічого не лишається, як встати і потиснути лапу Карлуші.

— Отак, а тепер спи. Так що я казав? Ага, про романтиків... Саме життя покликало ту назву. Були «Червоні пекарі», «Церобкоопи», «Закриті розпреди», а тепер «Романтики»... І, знаєте, епоха! Оце недавно бреду по своїй вулиці, глянь на вивіску, аж там написано: «Кулішна». Аж лоскотно стало... Я не належу до рабів свого шлунка, але ота «Кулішна» здорово розвеселила. Романтика... М'якшає клімат на землі.

— Досі я вважала, що клімат м'якшає від дібров і гаїв...

— І від «Кулішних» та «Романтиків»! Аякже! Колись у молодості я любив гарячу затірку... Можна сказати, виріс на ній. Ви знаєте, що таке затірка?

— Знаю...

— Затірка... А як це сказати? Як написати на вивісці? «Затіркова»?

— Так і треба написати: «Затірка». І не «Кулішна» чи там «Варепична», а «Куліш», «Вареники».

— І то правда. А як з вашою романтикою? Лісо-смугами...

— У мене не романтика, а гола проза. Навіть сердита проза.

— Ні, ще раз ні!

Степан Опанасович легко скочив на ноги, пройшовся до шафи, витяг розпечатаний конверт, поправив пенсне на золотій нитці, підійшов до вікна.

— Ось слухайте, що пишуть мої функціонери. «Запланували посадити вздовж шляхів дві тисячі

яблунь і тисячу горіхів. Будете їхати до нас, над головою шумітиме сад...» Ну, подобається? Скажете, гола проза? Ні, і ще раз ні! Тут пахне не прозою, а чистою поезією, романтикою...

Я дивлюся, як поблискують скляні ромбики його пенсне, як грають за ними теплі, уважні очі, а сама думаю про секрет молодості, про похилий вік і про оті наглі слова, які ще й досі бухкають у моїй голові: «Такий вік, а ти ще не зазнала солодоців хмелю». Це після того, як я сказала Славкові, що мені двадцять з гаком... Цікаво, а скільки років академіку? Певне, під сімдесят... А він уміє п'янити не від хмелю, а від отого листа про яблуні. Чортів Славко! Яюсь віддячу, тоді не стямилась, промовчала, іншого разу не промовчу. За мною не пропаде.

Академік і далі пояснював мені сутність романтики, та ось його перебили. Увійшла жінка з суворим обличчям, Подолян ворухнувся.

— Знайомся, мала, це наша Леся.

Як враз змінилося обличчя у цієї жінки! Здавалося, досі вона носила машкару, навмисну і несправдоподібну, а тепер скинула її і стала сама собою. Перевтілення відбулося так швидко, що я навіть не встигла додумати фразу про те, що справжньою окрасою обличчя є лагідність, а не суворість. Клавдія Артемівна, так звали дружину академіка, була зараз навіть вродливою, хоч і не належала до красунь. Вона сказала:

— Чула про вас... Рада бачити в нашому замку. Степанику, ти б запросив дівчину до кави...

Нелегко було мені довести цій милій жінці, що я не голодна. І все ж я відмовилась пити каву. Тоді Клавдія Артемівна сказала, що у нас тут почалася

падто серйозна розмова, а це ж нікуди не годиться, бо хто це літає з корабля на бал. Якщо дотримуватися хоч натяку на етикет цивілізованого світу, то спочатку треба Лесі показати діброву, а тоді вже забивати їй голову всякими лісовими проблемами.

— Нудний народ оці лісівники! — сказала Клавдія Артемівна, взяла мене за лікоть, повела в сад. Позаду дріботів академік, він, певне, не схвалював вторгнення дружини у його «святая святых», бо обігнав нас і перехопив право гіда.

— Почнемо з того, дитинко, що почоломкаємось з моїм капітаном-горіхом. Чули про нього?

Ні, я про таке не чула, не бачила я у нашій зоні і кипариса, а тут їх було з десятків, і височіли вони гордо й незалежно, як хвала людській настирливості. Скільки було балачок про кліматичні зони, про пояси і про природні кордони! А вони, ті кордони, ліддалися оцій людині, сивій, вже старій, але впертій, як ломовик. І кедри. А потім сибірські модрици, низькоросла айва, «залізне» дерево... Стежки в діброві покручені, не викладені гладеньким каміпням, не посипані пісочком. Навіть ставочок, маленький, певне, виритий руками оцих людей. Над ставком шевченківська верба. А кущів скільки! І все зелене, полите, доглянуте. Понад високим парканом, який відділяв академікову садибку, чіткий стрій домашніх дерев — дуба, тополі, акації, береста, явора, клена.

— Дивлюся, як вони живуть у сусідстві, щодня перевіряю свої теоретичні міркування. Оцей дуб посаджено гніздовим методом. Спочатку тут, під парканом, а потім в Олешківських степах...

— Під парканом добре, а там? — посміхнулась я.

Подолян ніби розгнівався на недоречне запитан-

ня. Оббіг свої дубки, став переді мною, як маленький, підняв вказівного пальця.

— Яка тут площа? Двадцять метрів на двадцять! А там, в Олешківських степах, тепер Цюрупинських, двісті гектарів дубового урочища...

Мені трохи ніяково, я пробую ховати очі, але Степан Опанасович все те помітив, бо заговорив зовсім неделікатно:

— Не ви одна питали про це... Були скептики, були! Прийшов якийсь кербуд, подивився, а тоді й каже: «Жильці вимагають, щоб знести все, заборонити». — «Які жильці?» — питаю. Кербуд повів рукою навколо: «Всі». Тоді я побіг до квартирного відділу. Там, певне, мали мене за дивака, але пообіцяли комісію. Комісія записала: «Знести або дозволити користуватися всім без винятку». Що ти з ними зробиш! Я ж для науки... Виручили в одній високій інстанції...

Академік йшов далі в гліб саду, його скельця захоплено поблискували. Показував очерет, вирощений у ставочку, казав, що такий очерет варто розводити у всіх водоймах, він прикрашає краєвид і є виключно цінною будівельною сировиною.

— Бачили таку річ, котру називають комишитом?

Показав мені комишитову дошку, міцну, легку, навіть елегантну. Цікаво, чому я ніде не стрічала будов з комишиту?

— А тепер, — сказав академік, — я пригощу вас своїми гейпфрутами. Мала, сходи, будь ласка, до льоху.

«Мала», Клавдія Артемівна, запротестувала:

— Ось ми Лесю почастиємо обідом, тоді вже й покажеш свої гейпфрути. Покажеш, бо їсти їх неможливо... Краще нарви квітів.

За обідом я допитувалась у Подоляна про новини у лісовій пауці, переглянула його численні книжки, його наукові праці, видані у різних країнах, він розговорився, та Клавдія Артемівна втруtilась у розмову, пагадала, що чоловікові час в інститут, академік захапався, почав складати папери у свій портфель.

— Приходьте завтра, Лесю,— сказав він,— я вам покажу аборигенів Києва.

— Аборигенів?

— Так. Ви чули про них? О, то дивовижні створіння... Довгожителі! До тих довгожителів, здається, належу і я... Але мене ви вже бачили, нічого цікавого... А ось є такі, котрі з Шевченком вели перемови. Га? То як, прийдете?

З двору академіка Подоляна я несла букет квітів і кульок кислих та гірких гейпфрутів, які, здавалося, викикли з химерного симбіозу редьки і гарбуза.

ДЕ РОСТУТЬ ГРУШІ

Зажди, хлопче, зажди, милий, не заради мене, заради країни. Вслухайся уважно в оці слова — заради країни. Давай, Славику, вчепимось у цю думку, витягнемо хоч одне кільце з довгого і заплутаного ланцюга суперечок. Яблуко в лісосмузі... Тобі, може, все це здається нецікавим, надто далеким? Не може того бути... Ти ж людина! А оте яблучко для всіх людей. Сади для всіх! Це ж комуністична ідея, Славику!

Зрозумів? Якщо так, тоді можна вирушати в похід, можна розгортати переможні знамена, знаючи, що боротьба варта мети...

«Аборигени», старезні дерева міста, вилетіли мені з голови в ту хвилину, коли я побачила Славка. Я таки витримала, не подзвонила йому, тепер він ось стоїть на розі, простягає до мене обидві руки. Приймаю — я зараз така щаслива, що мені й двох замало, подавай мільйон рук. Я б потисла зараз мільйон рук, я б сказала зараз такі гарні слова людям. Адже я ось уже котрий день у Києві, п'ю його пахощі, кушаюся в голубому серпанку затінених парків. Добуваю досить заяложені, стерті слова, кажу:

— Славику, ходи зі мною у мандри до краси...

Він смішно скидає вгору свої рівні, молоді брови.

— До краси? Пропоную Труханів острів...

Я рішуче стискую його руки.

— Розумієш... От якби нам подивитись парки, київські ліси, затоки і урочища... Та хіба я знаю? Давай візьмемо таксі! А може, автобус?

Славко посміхається, витягає з сірого, не нашого покрою, піджака в'язку ключів, подзенькує ними:

— Обійдемося без автобуса. Ось наш автобус.

Він киває на протилежний бік вулиці, і я бачу біля бровки тротуару «Волгу». Зелена, з блискучими обводами, вся аж горить.

— Та не може бути...

— Все може бути.

— Чия?

— Хіба це має значення? Наша! Куди покажеш? Коли?

— Зараз.

— Поїхали.

Машина безшумно мчить по гладенькому асфальту. Поминаємо околиці, вони тягнуться довго: Київ — величезне місто, міська смуга сягає майже виритул до сусідніх районних центрів. Славко мовчить, він зосереджено дивиться вперед, його білі красиві руки лежать на рожевого кольору кермі. Нарешті він не витримує мовчанки, каже:

— Сьогодні ти краща, ніж тоді, при першій зустрічі... Такий був вечір, що згадувати не хочеться...

— Не моя провина.

Та я вже не дивлюся на рожеве кермо, на руки мого Славка. Я вся там, на обочині траси. Жовта акація, американський клен. А це вже пішли липи. Так, липи, вони ще маленькі, он їх поливають з жовтої цистерни.

— Зупинись, Славику, я зараз...

Неголений шляховик у солом'яному брилі паціляється гострою цівкою води під самий корінь вутлого деревця, сам він перемовляється з шофером, на свою роботу не дивиться.

— Здрастуйте, дерево змило, можна переїжджати до іншого!

Шляховий робітник злякано смикає шланг, обдає мене водою.

— Драстуйте.

Обтрушуючись, попитую про сирави, про оці деревця — чому вони такі малі. Робітник пояснює, що липи посаджено минулої осені.

— Викопали яблуні, посадили липи. Подобається?

— Дуже, — відповідаю. — А чому викопали яблуні?

— Та тут таке діло. Виходить, що ми злодіїв розплоджуємо.

— То ж як? Не розумію.

— А так. Їде собі людина по трасі, зушнить машину, натрусить яблучок повен багажник і мчить далі. Якби ж то стиглих, а то зелених... Неподобство!

— А ви ж де?

— Ого! — каже робітник задержувато. — У мене он який круг, за день не об'їдеш.

— Неподобство, — відповідаю я тихо, — мало сказати неподобство, тут злочинністю пахне.

— А я ж про що? Прямо злочинство. Розкрадають фрукти вкрай. З гілками.

— Я не про це, я про яблуні, які знесли. Хто дав розпорядження?

— Корж Іван Степанович. Шляховий майстер.

— А йому хто наказав?

— Оце вже я їй не скажу... Нечипорук, мабуть, голова колгоспу.

Він замовкає, оглядає мене, і я вже знаю, чого він хоче: щоб я назвала установу, яку представляю. А кого ж я представляю? Щоб не відповідати на труднுவате запитання, киваю на гостру голку води, і робітник миттю перекриває її. З лунки брудним струмком котиться по пилузі вода.

— Цікаво, невже так багато розкрадали? Скажіть чесно, так, як на серці і на душі.

Робітник кліпає очима, зиркає на трасу, де стоїть блискуча «Волга», знизує плечима, мимрить:

— Бувало...

— А точніше? Скільки ваша дільниця збрала минулого року фруктів?

— Сто двадцять тонн.

— Ти бач, — прохопилася я. — Сто двадцять тони! А куди поділи?

— Школам, дитячим садкам віддали частину, частину відвезли на продаж. В магазини, звичайно...

— Безумовно. Сто двадцять тонн з однієї ділянки. А цього року скільки зберете?

Робітник сміється.

— На вербі груші не ростуть...

Він уже відчуває ніби, яким вітром дме, бо раптом каже:

— Хіба ми не бачимо? А що поробиш, як наказ. Викопував дерево, яке сам садив, поливав, обрізував, а в самого серце обривалося...

— Пробували протестувати? Казали Коржу?

— Казали! Та він сам не знаходив собі місця, очі від нас ховав...

Я прощаюся з робітником, йду до машини. На душі у мене тоскно, гірко, ніби я наїлася полину. Подолян про романтику, а тут якась чортівня... А мій Славко, мій блискучий водій і кавалер, сидить собі за кермом, радіо слухає. Гримить автотраса, по ній летять автомашини, везуть труби, шифер, корів, картоплю. Життя не зупиняється, життя шалено мчить, гуде, вирує, подзвонює у трудові литаври, переможно реве, аж земля стугонить. І нікому ж немає діла до того, що у якоїсь людини, може, серце обривається...

— Славику, — кажу стримано, — виключи приймача на хвилинку, я хочу тобі щось сказати... Слухай, може, тобі ніколи? Може, хтось чекає машину? Скажи чесно...

Славко виключає приймач, поблажливо посміхається. Риси обличчя у нього м'які.

— І я, і машина — у твоєму повному розпорядженні. Куди зараз?

— До грізного діда. Звати Нечипорук. Он у те село...

Славко подзецькує ключами. Чималенька зв'язка тримається на блискучому кільці з тоненькою пластинкою: емалевий абрис Нотр-Дам. Він заводить мотор, машина рушає. І тільки по хвилі, коли вже мимо нас мигтіли придорожні стовпи, машини і в долині — липи, Славко на мить повертається до мене і цідить крізь усміхнений рот:

— Лесю, Лесю, чудна ти дівчина!

— Чудна чи, може, смішна?

— Ну чого ти метаєшся по трасі? Чого пристаєш до незнайомих людей? Ти ж приїхала до мене в гості.

У мене мліють руки. Я люта. Славко це бачить, бо каже поблажливіше:

— Не ображайся, прошу... Я знаю твій характер, але щоб так... Тут є відхилення від норми. Убий мене, але я не можу всього збагнути.

Я не витримую.

— Зупинись, на одну тільки мить.

Славко злякано дивиться на мене, машина продовжує летіти. Невже він подумав, що я хочу вийти з його машини? Ні, я не вийду, я посміхаюся йому і довірливо кладу руку на плече.

— Зупинись на одну мить, ми ще встигнемо до діда...

Він зупиняє машину. Я вдивляюся у жовтаву смужку пришляхової смуги, вказую рукою на сухі куці.

— Бачиш? Оту жовту акацію, яку в колгоспах називають «мачухою» або просто бур'яном, залишили, а плодоносні яблуні викопали. Це тут у вас, під столицею...

Славко похилив голову, ніби хотів спитати: ну що ти їй скажеш? І при цьому знову посміхнувся.

— Дивно... Знаєшся на деревах, життя їм присвятила, а й досі не збагнула, що липа — чудесне дерево. Я їй то знаю.

— Та хіба ж я проти? — очі у мене розширилися, я, мабуть, була у цю мить досить відвортна. — Я не проти липи, я за неї, але... Хіба світ став такий тісний? Хіба всі пляхи обсаджено? Хіба акація чи отой осоружний американський клен кращі за яблуню?

Славко не відповів. Машина загула, помчала по гладенькій трасі.

— Ось з'їздимо, більше я тебе не потурбую...

Отак я красенько подякувала юнакові за його гостинність! Втриматись не могла, бо була уже «заведена», ні про що інше вже не могла думати, як тільки про оту яблуню, котрій забракло місця на нашій землі. Один тільки колгосп викопав понад тисячу дорослих яблунь! Хтось десь сказав, а може, тільки подумав: «Чи не досить розводити вздовж шляхів попелюху та черву?» — і вже лунко відгукнулась сокира... Жарина впала на суху жорстку, спалахнув бікфордів шнур... При самій автомагістралі на колишньому яблуніщі посадили декоративні дерева — для ока, на репті площі посіяли горох...

Яка мила завбачливість! Біжу в читальню, замовляю цілу гору брошур та вирізок з газет. Мені так морозно, так образливо, що аж тремчу. Натикаюся на листівку, прикрашену зеленою гілкою і оздоблену серією малюнків середнього хисту. Читаю: «Наша Батьківщина — колиска великої революції, гігантський будівельний майданчик комунізм-

му — має бути не тільки паймогутнішою і найбагатшою, а й найкрасивішою в світі».

І далі:

«Комсомольці Московської, Тульської, Орловської, Курської, Белгородської, Харківської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської і Кримської областей! Озеленимо трасу Москва—Сімферополь до 7 листопада 1957 року горіховими і плодовими деревами».

Осії відозві ЦК ВЛКСМ уже дев'ять років, вона пожовкла, але й на жовтому фоні я бачу зелені парості, які пульсують живими токами юності.

Красива країна — що це таке? Як перекласти це поняття на прості, дохідливі слова? Звернемося до свідчень великих людей. Ось Мічурін: «Наша країна і зовнішньо повинна бути найкрасивішою в світі». Це я підкреслила слово «зовнішньо». Мені це конче потрібно, я приготувала цей клинок для моїх можливих супротивників. Симиренко казав своє, вимріяне: «Щоб усюди — від тундри до лісо-степу — росли яблуні». Олександр Довженко казав: «А сади у нас тоді будуть безкрайними, і належатимуть вони всім людям». Кладу у свою піховку ще один гострий клинок, дуже гострий. Адже чорним по білому написано: сади належатимуть всім людям.

А хіба комсомольці нашої країни не створили вже такі сади для всіх? Я бачила ці сади вздовж траси Москва—Сімферополь,— райські краї. Пошукайте деінде подібні!

Вдивляюсь у малюнки, якими оздобив художник листівку. Він ніби вже бачив те, що неодмінно буде: обабіч блискучої траси стоять столики, прикрашені пляшками з пахучими фруктовими напоями—

сидр, лимонад, грушевий квас... За цими столиками сидять дівчата та хлопці в костюмах мандрівників-автомобілістів, недалеко від них — автомашини... Казка? Ні, завтрашнє.

Якось настирлива думка жене мене вперед, я сама почуваю, що хапаюся: перегортаю цілу купу книжок, щось шукаю, знаходжу, кидаю і лету далі. Ось досвід у припшляховому садівництві Чехословаччини, Болгарії, НДР. Це згодиться. Ось іще Мічурін. Виписую у блокнот: «Треба всюди поширювати добре дерево». Добре? Ага, це яблуні, горіх, груші, абрикос. Запам'ятаймо — добре дерево. Іншими словами — фруктове. Чудово як! Підемо далі!..

Але далі я не йду. Не можу. Перед очима здивоване Славкове обличчя: щось схоже на співчуття до хворої, на скептичну гримасу людини, яка змушена силою обставин терпіти навіжену... Як він посміхався, як він нетерпеливився там, у селі, коли я ганялася за Нечипоруком! Я, певне, таки нагадую оту навіжену, бо тільки аж тепер, підвечір, згадала про їжу. І не снідала, і не обідала! Складаю брошурки, виходжу з читальні. Київ поволі занурюється в темряву, ставить у пизинах фіолетові колонії, примружує очі...

ДЕНЬ РОЗПАТЛАНОГО ЧУБА

Так, я все знала. Чи все? Ота історія з Ніною... Це сталося в перший рік мого навчання в інституті. На кого я тоді була схожа? На білу ворону? На овечку, яку вкинули до

чужої отари? Придивлялася, прислухалася, дріботіла своїми найвними черевичками по лунких коридорах... А тут юнак з палаючими очима і несподіваними витребеньками, що годі лишитися байдужою. Якби ще не оті вірші, а то ж — поет. Перший у твоєму житті поет!

Клав до твоїх ніг такі самоцвіти, що душа в'яла.

Та ось шепіт: він має дівчину, поглянь, якщо не засліпла од блискучих самоцвітів! Там у нього такі вже стосунки...

Отоді й сипонуло віхолою по червоних трояндах...

Ми лежимо на теплій шовковій траві Труханового острова, стежимо, як у високості клубочаться легкі пір'ясті хмарини. Ось вони ніби завмерли на кілька секунд, потім одна із них, найбільша, посунулася вперед, за нею рушили всі. Купчаться, поспішають, як отара.

— Білі овечки, — ледь чутно кажу Славкові.

— Прямолінійність — ворог уяви, — відповідає теж ледь чутно мій чарівний супутник.

— Ніби ті журавлі. Полинули, потяглися в да-
лекі краї.

— Журавлі зараз не літають.

— Літають. Хіба не бачиш?

— Ти все ускладнюєш, перебільшуєш, Лесю.

— Завтра вони будуть над Єгиптом. Скупаються в Асуані, причепуряться і...

— Треба додати: скупаються біля Асуанської греблі, яку споруджують радянські спеціалісти...
Логіка так логіка.

Відчуваю, що трава оця тепла, що під нею вологий ґрунт, що сонце вже прямовисне, що за кущами надто дразливо повискує портативний магнітофон. За тими кущами мигтять засмаглі тіла — дівчата і хлопці. Мовчки танцюють твіст.

— Знаєш, Славику, мені здається... Ось ми не бачились рік, зустрілись, тільки те й знаємо, що кидаємось колючками. Чому так?

— Є вищий принцип добродійності — зневага до саентиментальності. Потім — сила антиподів. Ну, це як плюс і мінус.

— Цікаво... Хто ж плюс, а хто мінус?

— Знов! Я боюсь за твоє майбутнє... Прямолинійність поглядів, умовивід, вульгаризм. Це зараз перебуває в стадії інфляції...

— Хто плюс, а хто мінус?

— Лесю!

— Гаразд, я знаю. Беру мінус на себе. Та не це мене турбує. Ось що: мені здається, що ми скидаємось на розлучених, які тривалий час не бачились, а зустрівшись, не знають, з якої ноги стати... Чому це?

Славко горне до себе хвилясті гребені теплої трави, його довгі пасма звисають, він стріпує чубом.

— Упущено якусь золоту мить юності, — каже він розважливо. Трава вислизає з його чіпких рук, не хоче горнутися. — Ми вже старі...

— У двадцять років?

— Мені двадцять п'ять.

— У двадцять п'ять — старі?

— Уяви собі... Це я кажу про нас з тобою, а ось вони — молоді. Бачиш?

За кущами мелькають тіні, твіст безконечний, під його такти можна було вже пройти двадцять-три-

дцять кілометрів. Хлюпас, булькає вода, котиться, гримить порожня бочка, співак набирає повен рот води і полоще собі горлянку. Потім пробує співати з водою в роті. Бу-у-у! Е-е-е! Хлип-хлип-хлип! А-а-а... Ух!

Славко встає, на ньому плавки, на ньому коричнева броня загару. Він вибиває з пачки «БТ» довгу сигарету, бере її в зуби, манірно прикушує, послаючи в куточок губів, одступає вбік, враз підламує ногу, потім другу, стає нижчим, якимсь змореним, зів'ялим. Нога смикнулась, рука смикнулась, весь він переломився, скособочився, ноги загойдалися, тіло загойдалося, попливло. Мовчки, без жодного слова, без посмішки, без тіні задуми чи задоволення на обличчі. Губи міцно стиснуті, очі порожні, без дна, без вогника. Чуб збився на лоба, але й цього юнакові мало, бо він п'ятірнею загрибає його на очі — так треба, мабуть.

Я дивлюся на Славика — він чи не він? Зовсім змінилася людина, зовсім змінилася. Повіяло холодом, мені аж лячно стало чомусь. Я ладна не дивитися на все те, але не можу одірвати погляду. Так дивляться на клоуна.

— Діду, салям!

— Діду, гу-го!

Із-за кущів виходить юнак у золотому пояску поверх трусів, довгов'язий, очі зволожені, якісь виліяні. Не виходить, а витанцьовує до нас, за ним хилитає низенька дівчина з розтріпаним чубом. Юнак озирається, диває ногами назад, кладе дівчині у рота шматочок плавленого сиру. Та заплющує очі, мотає головою і волає: «Десерт, Вуль!» Вуль цілує дівчину, бере її за стан в'ялою рукою, штовхає вперед.

— Дід! Не бачиш? Кланяйся, він на колісниці прикотив!

Вся компанія вже тут. Вітаються з Славком своєрідно — плещуть його долонями по спині, приказуючи «гу-го!», і продовжують танцювати. Та, що з розтріпаним чубом, дигає до мене, простягає руку.

— Танцюйте!

Я підводжусь. О цей твіст! У нас в інституті його довго не дозволяли виконувати, хоч був і оркестр, і ті, хто хотів танцювати. Тоді твіст переселився в гуртожиток. Не визнасте в клубі, я пролізу через вікно. Заборонений нашій завжди солодкий. Спочатку одна, потім дві дівчини несміливо, боязко пробували біля свого ліжка, згодом почали одсовувати столи, а через деякий час з гуртожитку полетіли в коридор і стільці. Комсорг Катя Самійленко ламала руки:

— Дівчатка, ви що? Та це ж...

Йї не дали докінчити — схопили за руки і штовхнули в коло. Вона почервоніла, озлилась, а потім зрозуміла, що подітися нікуди, заломила руки і підігнула колінце... Отак ми й танцювали нишком, аж поки одного разу не побачили танець на голубих екранах телевізора. Він був не такий, як у нас у гуртожитку, він був грайливий і легкий, як струмок. І ми почали танцювати струмок.

Я скинула руки, підігнула колінце. Я теж була в купальнику, як і всі тут, тому не треба було роздягатися та гаяти час. Я танцювала твіст, а на мене дивився Славко крізь свій русявий чуб, дивився і не міг надивитися. Поволі і його рухи стали плавнішими, дівчатка теж перестали кривлятися, вони ж бачили, яке враження справила я на «діда». Дов-

готелесий, той, що вгощав плавленим сиром, показав великого пальця, підморгнув Славкові і півнячим голосом запищав: «Гу-го!» Славко посміхнувся, підійшов до мене, збив чуба на тім'я, сказав хрипко:

— Ти на мене не гнівайся, бачиш, мінус і плюс... Не бери на себе зайвого, бо нічого з того не вийде. Ти ж все знаєш. Я колись завинив перед тобою...

Як він легко мовить про це! А було ж воно не таким легким... Було віроломно, нахабно, мерзотно. Задурив отій Ніні голову своїми віршами, своїми екстравагантними витівками, та втратила рівновагу. А потім, коли настав час похмілля, під руку підвернулася я. Новенька, не схожа на Ніну, з характером. Закрутився молодик біля невідомої кунички з безлісного степу. Мав такий дужий вплив на ту нещасну Ніну, що змусив її прийти до мене і проректи: «Хто вам набрехав? Хто вам сказав, що я жила з Славком і він мене кинув? Це злий поговір...» Свідчення на користь Славка було таке незаперечне, що хлопця міг виправдати і генеральний прокурор республіки. Я не знала, що то був облудний і такий хитрий, нахабний маневр...

Кара була жорстокою — Славка мало не витурили з комсомолу. Він так каювся, так горював, що його пожаліли і записали сувору догану. Тоді Славко незабаром покинув інститут — він далі не міг там залишатись. Це було правильно — я теж цього хотіла. Мені треба було горбом брати цитаделі клопітної лісової науки, а я, бачте, розвела любовні історії... Коли Славко виїхав, я з полегкістю зітхнула, — так, мабуть, відчувають себе ті, котрі перехворіли на тиф.

Славко зараз був уважний до мене, вже не кидався словами про мою прямолінійність, ніби та обставина, що я потанцювала твіст, зняла з моєї душі всі гріхи. До нього приставали з компанії, щоб взяв і їх у свою «колісницю» — машина і сьогодні була в розпорядженні Славка, — але той посварився пальцем і крикнув:

— Старики, хіба не бачите, зі мною леді...

Цього було досить, щоб «старики» зів'яли, посунули назад до своїх куців. Ми сіли в машину. Я встигла помітити, що біля зелених куців, де отаборилася весела компанія, валялися порожні консервні бляшанки, пошматовані газети, пляшки з етикетками і паписами не нашою мовою, недопалки сигарет з рожевими від помади плямами, обгортки від коробочок з плавленим сиром.

— Яка людина брудна, коли вона перестас коптіролювати себе, — вирвалося у мене.

— Не суди їх строго, — озвався Славик. — Отой хлопчина, що полюбляє плавлений сир «Віола», справжній вундеркінд. Якби ти знала, які він радіопередавачі конструює! Перший студент на факультеті...

— Можливо, — байдуже повела я рукою. — Можливо, тільки що означає оте його «гу-го»? Якась лайка? Непристойність?

Славик засміявся.

— Навпаки. Він хвалив тебе.

— Блотняцький жаргон. Звідки він?

— Як наслідок надмірного вживання слів високого тиску.

— Ти бач... І ти заодно з ними? Гугокаєш?

— Не дуже, знаєш. Правда, оте «діду» прилипло, не одірвеш. Нічого не поробиш, літа...

Він так чарівно засміявся, що я не втрималась, кілька разів вигукнула оте «гу-го» і показала Славкові язика.

— Обідаємо в «Поплавку»,— сказав Славик. — Там подають свіжу смажену сом'ятину.

— Яюсь я снідала в кафе «Романтики». Може, туди?

Славко, обережно виводячи машину на асфальт, обминаючи порослі травою і бур'яном ями та завали, саркастично посміхався. Мабуть, йому не припало до серця кафе з такою чарівною пазвою.

— Усі пруть туди, ніби там видають патент на талант. Запатентувати можна все, за винятком таланту.

— Академік Подолян іншої думки. Збирається сходити...

— О! Такому якраз туди і треба. Адже йому, здається, під сімдесят?

— Чому тільки йому? А тобі? Сам казав — літа.

Славко посміхнувся.

— Правда твоя, поїдемо в «Романтики».

Кафе було переповнене, жодного вільного місця. Я здивувалася:

— Тоді тут нас було шестеро чи семеро...

Славик зайняв чергу за столиком, повернувся до мене, показав свої сліпучо-білі зуби.

— Так то ж був робочий день, мабуть, а сьогодні неділя.

Ой! Я ж зовсім загубила лік дням і почам... Моє столичне життя набрало такого темпу, вражень було стільки, що я зовсім забула про вихідний день. Вихідний! Ось чому на Трухановому острові стільки молоді, ось чому так безконечно тягнеться стрічка

з магнітною ритмікою твіста. А я ж подумала бо-зна-що...

— Славику, а ті дівчатка? Де вони працюють?

Славко похитав головою, наче соромив мене, наче докоряв за якусь провину.

Нахилився близьенько до мене, щоб ніхто не почув, сказав пошепки:

— То — УКП.

— Що?

— УКП. Ударники комуністичної праці.

— Правда?

— А тобі не віриться? Подумала, що то накип, тунейдці? Чи стиляги?

— Та ні... Але оті поцілунки!

— Лесю, ти — культяпка...

— От як! Що значить?

— Це од слова «культ».

— Спасибі.

Помовчали. Яюсь незручно стояти біля столика, де люди обідають. Так, наче ти кажеш їм — швидше йдїть геть, я теж їсти хочу, хоч я й культяпка. Я навіть рух зробила, щоб запропонувати сходити кудись в інше місце, та Славик мене притримав за руку.

— Постій, зараз звільниться місце. І не ображайся за критику, мене не так критикували.

— Було за що...

— Знаю. Я про інше — про оті чуби. Звісно, ти хочеш і про це спитати.

— Який догадливий! Кажки.

— У вихідний день можна дозволити собі розпатланий чуб...

— Це теж мода?

— Потреба. Розпатланий чуб і поцілунок Єви,

— Плавлений сир засмачувати поцілунок? Дикість... Це завіяно не з пашого поля.

— Боже,— стогне Славик над моїм вухом.— Ти неможлива. Ну яке маєш право втручатися у чуже сімейне життя?

— Тобто?

— Вуль дозволив собі поцілувати власну дружину у присутності неймовірної й навіженої Лесі Помазан! Крах моральних устоїв... Катастрофа.

Я не знаю, чи загинати мені свого мізиця, чи розправити долоню і одіпхнути нею Славкове волосся, яке торкається мого обличчя, лоскоче і смішить. Я заливаюся од сміху, а Славко продовжує шепотіти над самим вухом:

— Ушквар, Лесю, статейку в газету. Можу навіть підкинути пару заголовків. «Поцілунок на лоні природи», ні, краще «Поцілунок без честі і совісті». Гу-го?

— Діду,— кажу я і сварюся пальцем.— Схамеїться.

— Дід обіцяє бути слухняним і правильним, як телеграфний стовп. Ні пари з уст. Отакий дід...

Він просто не стямиться од того, що я вжила оте «дід». Пирхає, тягне мене за руку — стільці за столиком спорожніли. Славик замовляє курине рагу з незмінною томатною підливою (невже романтики полюбляють усе кисле?), я жую скоринку хліба, дивлюся у вікно.

Хлопець торкає мене за руку.

— Я знаю, про що ти думаєш.

— Скажи, якщо так.

— Про Нечипорука. Вгадав?

Сказати чи ні? Краще помовчати. Славко каже правду — отой Нечипорук з думки мені не йде. Яка

пишність кабінету, зовнішності голови колгоспу! Два телефони, дзвінок, по якому секретарка впускає відвідувачів на прийом. Боже, як у тому лігоспі, що загубився десь між небом і землею на краю землі. Грізний Нечипорук! Кинув колючий погляд, скривився, коли почув, що я посадками цікавлюсь, сказав, пристукнувши кулаком по столі: «Комусь краси закортіло, а мені пишеницю давай. От і крути Гаврило — або яблушки саджай, скорочуй посівну площу, або державний план по зерну на черені гати». Пообіцяв на той рік знести решту фруктових дерев вздовж шляху, залишить тільки один ряд для обстановки... Так і сказав «для обстановки». Одрубав і нахилився над тріскучою ґуркою телефону.

— Як він тобі, Славику? Сподобався?

— Я помітив одну деталь... Муарова стрічка на зірці Героя вкрай зайложена.

— Хм...

— От тобі й «хм». Подумай.

— Немає чого думати.

— Є.

— Нечипорук. Подумай над прізвисьцем.

— Ні, тут не так, Лесю, ти просто засліплена своїми пристрастями, своєю одержимістю. Усе життя біля землі... Щось та значить. Знай, пристрасть інколи діє куди сильніше, ніж сірчана кислота. Руйнівна сила кислоти помітна всім, а ось сила пристрасті... Це не я сказав, це — Бальзак.

Принесли борщ, я нахилилась над тарілкою, а не відповіла Бальзаку.

— Не знесе він решти яблунь, ось побачиш, — кажу і твердо дивлюся в очі Славіка. Той погляду не відводить, він майже не їсть, він дивиться на ме-

не, він увесь час дивиться на мене, тепер я вже переконана в цьому. І перекислений борщ видається мені прегарним і навіть солодким...

САДИ ДЛЯ ВСІХ

Чудо віку—сади для всіх. Варто подумати над змістом цих слів. Подумати тверезо, об'єктивно, без надмірних емоцій. Славко, може, й правий, стверджуючи, що надмірна пристрасть здатна засліплювати. Можна й без пристрастей... Але ж протиставлення тут — краса і хліб — шкідливі. Хто так ставить питання? Я за красу і за хліб. Хліб... Це ще й усміх дитини, це ласка коханої, це любов і сталість життя. І — могутність держави. Хіба я не знаю про це? Хіба я забула, проти чого застерігав Довженко, стверджуючи, що «найвищий прояв геніальності — в засіяній ниві!» Ні, я нічого не забула.

Поміркуємо — сади без кінця і краю, сади без сторожа і без замка. Чи можливо? Потім: що це дає і що забирає? Цікаво... Перше питання належить до сфери риторики, бо такі сади у нас уже є. Вони виникли вздовж шляхів, і величина їх — кілька мільйонів гектарів...

Переведімо подих, вслухаймось у шелест зеленого бастіону краси і життя. Не будемо боятися слів високого тиску. Коли вестимемо перемови про тихії води і ясні зорі, тоді

знайдемо інший вираз, куди інтимніший. А зараз так — bastion краси і життя.

Чи не так?

Вслухайтесь...

Кілька мільйонів гектарів...

Солоденька цифра, правда? Оближемося і підемо далі... Відомо, що добро веде за руку ще й свою сестру — смак і... пристрасть. Лихо моє, знову пристрасть! Чи так воно вже й погано, коли душа твоя поїнялася вогнем благородного нетерпіння? Чи мали б ми двигун внутрішнього згорання без людської пристрасті? Чи побували б ми у міжзоряному світі, якби... Не варто проставляти ще оті «чи». Досить. Звернемося до факту найпрекраснішої пристрасті — людського смаку і нашої, соціалістичної невпинності. Комсомольці Кримської і Одеської областей запропонували розширити сади для всіх до ста п'ятдесяти метрів по обидва боки доріг. Думка усім сподобалась, у справу включились колгоспники, молодь, школярі. Рожеві пунктири створеної молодими руками краси відсунули, усікли обочини, прихопили яри і знесли жовту акацію полезахисних смуг. Придорожні лісові смуги вбралися у білий цвіт. Чудово!

«Добре» дерево, побачивши зелене світло, ніби той струмочок, потекло по вибалках, степових шляхах, добігло аж до шахт і польових станів колгоспів. Це була чарівна «лапцюгова реакція», ота, яку не піддають ні забороні, ні обмеженню. Ідеш годину, другу, а садам тим кінця не видно.

Навіть так: зупинишся під прохолодною, шумливою тінню яблуні, зірвеш плід, погамуєш спрагу. Крамольно?

Яблуко... Воно росло під осторогою дробовика, його берегли сторожові пси, за нього посилали заряди солі у твоє ангельське дитяче тіло. І тільки на свято, десь так під осінь, мати приносила з базару вузлик — білу хустину, легенько зав'язану крайками, — клала на столі і кликала нас до себе. Віра Захарівна, моя вчителька і мій об'єкт для наслідування, розповідала нам сумну-сумну казку про Солодкоїжку-Ваньку. Влітку Ванька розквітав, бо мав досхочу яблук, а взимку худнув, чорнів, марнів. «Так було в минулому, у часи нашої гіркої неволі», — казала Віра Захарівна. З делікатності ми не робили поправки до останньої фрази вчительки, хоч і знали, що і в наш час ще є кутки, де діти не дуже балувані соковитим плодом.

Червонобоке, кругле, манливе, як спогад про молодість, яблуко. Любов до нього починалася з безсмертного заповіту «Садок вишневий коло хати», потім ми вже опановували алегорію, підказану російською Катюшею: розцвітали яблуні і груші... І вже всі, малі і старі, знали: горді лицарі революції прокотили те червонобоке яблучко во вогнистій землі, яка розкинулася поміж двома океанами. В часи громадянської війни яблучко змагалось із спиртністю і магнетизмом великих полководців...

Невже настав час, коли оте яблучко виклонеться з пісні і впаде на кожен дитячий стіл?

Час такий настає...

А як з цим ділом довкола? Не тільки ж того світла, що у вікні. Гортаю червоненьку брошурку. Болгарія. Здавна, вперто і послідовно йшли болгарки до омріяної мети, підказаної здоровим глуздом. Сад біля дороги — звичайний ландшафт цієї країни. Як виноградник на схилі, як перець на

городі. В Німецькій Демократичній Республіці при-
шляхові сади становлять третину дарів від загаль-
ного збору фруктів. В Чехословаччині біля доріг
ростуть так звані «сидрові» сади. Чималенькі, ма-
буть, якщо теж дають біля третини всього націо-
нального солодкого продукту. Або візьмімо Польшу...

В кімнату входить тітка Настя. Худа, змарніла,
гуркотлива. Гримить мисником, кидає мені:

— Там на вулицю викликають. Дружків завела,
скора!

— Яких дружків?

— Тобі знати краще.

Дивлюся у вікно — в машині розвесела компанія.
Славко за кермом, сигналить. Виходжу. Дверцята
розчиняються з обох боків. До мене руки — гарячі,
спітнілі.

— З нами! В Карфаген!

Гітара, магнітофон, футбольний м'яч, пляшки з
вином. Незнайомі усміхнені обличчя, лукавий блиск
Славкових очей.

— Розумієш, зібралися тут за місто... — каже
він, — є у нас добра шматина ліска, забута цивілі-
зацією. Карфаген. Зваримо чумацький куліш...

Вилицоватий велетенський з руками-підоймами до-
дає:

— І глінтвейн. Ви пробували глінтвейн?

Розгублено тру свої руки. На столі лишилися по-
кинуті брошури. Питаю у Славка:

— Але ж день рознатланого чуба був учора?

— Незабаром буде два таких дні на тиждень, офі-
ційних, — відказує він. — Автоматика, висока про-
дуктивність праці...

— Далеко мені до тієї високої продуктивності...
Тут хоча б хліб, який з'їдаю, виправдати.

— Старомодно! — реве велетень і тягне мене у машину. Тут пахне духами, потом, сигаретами. Жодного знайомого, крім Славка. Якась дівця — дуже намазана, дуже манірна. Вії наклесні, це відразу помітиш, адже таких довгих вій у природі не існує. Кривиться, закочує очі, горнеться до свого друга-велетня:

— А цукерок взяв?

Велетень щось мимрить, нишпорить по кишнях, нарешті розводить руками:

— Розумієш, Сюнь, не взяв...

Манірна дівця удає, що плаче.

— Двісті, ну сто грамів. Хіба жалко для Сюні?

Велетень перехилиється до Славка, просить:

— Зупинись проти гастронома, на одну хвилину.

Поряд з велетнем, у другому кінці, сидить низенький юнак з втомленим обличчям, ліниво пощипує гітару, очі у нього заплющені. Коли знайомився зі мною, показав ті очі, водянисті, пусті, ніби у наркомана. Тепер сидить собі у куточку, на світ не дивиться, пощипує струни гітари і ледь ворухить язиком: «На турбазі дівка, на турбазі Любка...»

Сиджу поряд з Славком на передньому сидінні, дослухаюсь до тієї пісні про Любку з турбазі, а сама думаю: ну й компанія у мого Славка! Що за люди? Але, навчена вчорашнім, мовчу. А що, як і ці виявляться вундеркіндами? Зараз так легко помилитися! Навіть у гарних хлопців і в порядних дівчат з'явилися якісь дивні смаки до одягу, до манери поводження. Якась розхристаність, якась розгвинченість... Чи, може, це лиш мені так здається? Як там не кажи, а я ж провінціалка. У наших Липках такого не побачиш, хоч і там є всяке. Один

побився, і його засудили, другий до чарки прилип. Буденщина, звичайна життєва штюханщина і звичайні пригоди. А тут не так — навмисна пробувата простота, потяг до богемицини, до анархізму, чи що. Та й це не страшно, дивує інше: ось сьогодні робочий день, а вони гуляють. Здорові, вгодовані. Хто їх годує?

Їдемо годину, а то їй більше. Нарешті в машині пожвавлення, завернули в ліс. Їжджена-переїжджена дорога, навколо все витолочено, лиш папір і консервні бляшанки. Побільшало машин у людей, віддалені закутки природи стали достушні, а ось культури поводження на лоні природи не добавилось. Так виник новий напасник — лиходій з магнітофоном і автомобілем.

Славко зупиняє машину, компанія викочується на зелену траву. Тут ще є зелень, дорева високі і стрункі, чагарник не вирубано для вогнищ. Славко ставить машину в тінь, каже мені:

— Правда, гарна місцина? Борис дотепно назвав її Карфаґеном... Неприступна фортеця природи.

— Як сказати. Мало лишилось неприступних фортець. Людина з магнітофоном і автомобілем... І потім — хіба Карфаґен служить символом неприступності? Що ж тут дотепного? Карфаґен зруйновано...

— Лесю, ти не піддаєшся лікуванню. Хіба я не казав про оту прямолінійність? Втрата почуття гумору...

— Коли я бачу телепня з портативним магнітофоном або надто кмітливого і завбачливого автомобіліста з просторим багажником, мені не до гумору.

Славко доторкнувся до моєї руки. Доросла лю-

диша спиняла немовля, яке ось-ось мало нароби-ти бешкету.

— Отой Борис — славний хлопчина, хоч і полюбляє чарку. Онук знаменитого вченого...

— Отой плечистий? — перепитала я, спостерігаючи, як онук знаменитого вченого спритно вибиває долонею корок з пляшки. — Можливо, що він і онук знаменитості. А сам він? Що за одиц?

— Бачиш, є закон: нащадки великих людей або п'яниці, або просто якісь посередності. Не будь надто строгою до людей. Пристойність гарантую. Ти під моїм захистом.

Я строго подивилася на Славка.

— Коли виникає потреба в захисті, значить, є небезпека. Чого маю остерігатися?

Славко посміхнувся.

— Єдиного: не закохатися у Бориса. Носій знаменитого прізвища, велика квартира, найбагатша у місті приватна бібліотека. І — один як палець. Малувато, скажеш?

— Не те щоб малувато, а просто нічого... Нуль.

— Це як для кого. По секрету скажу, що Борис користується якимось шаленим успіхом у дівчат.

— Цікаво... Може, не у дівчат, у отієї, що кашочить цукерок?

— О, Соня... Тобто Сюнь. Сюнь уже не одну дорогу книжку з дідової бібліотеки виканючила у Бориса. А він, чорт, піддається.

— Вона любить читати?

— Надзвичайно любить... Однесе Борис пару книжечок до букіністів, є на цукерки. Він і зараз возить з собою томик, продає.

Славко витягає з машини загорнуту у папір книжку, показує. Розгортаю і ахаю від подиву:

«Летопись Самовидца». Я чула про цю книжку, я знала, що їй нема ціни. Притисла до грудей, аж тремчу.

— Скільки він хоче за неї? Спитай, Славику...

— Ти хочеш купити? — здивувався Славко. — Стара, як світ, книжка. Все, що там є, давно відомо з інших, куди доступніших джерел.

— Скільки він хоче?

Славко знизує плечима, гукає до Бориса:

— Діду, вісім гривеників чи десять за Самовидця?

— Десять! — лише відповідь.

— Вісім, гу-го?

— Гу-го! Якщо готівкою...

Я віддаю Славкові гроші, той несе їх Борисові, Борис задоволено гогоче, Сюнъ підстрибує, гітара бевкає, портативний магнітофон, погойдуючись на сосновій гілці, підспіває. Я розкриваю книгу, я читаю самого Самовидця і не вірю, що ця книга — моя. Покажу Вірі Захарівні, вона вмере від заздрості. Вчитуюсь у перші рядки, набрані крупним шрифтом, спотикаюся — слова якісь не сучасні, з домішками старовинної граматики. Боже, яка цінність! І всього вісім карбованців... Далі мені заважають читати гучні голоси всієї компанії. Біжать до мене, несуть капелюха.

— Лотерея: кому чистити картоплю до чумацького кулешу.

Я витягаю згорнутий папірець, він пустий. Компанія аж вищить від збудження.

— Лишилось два — Борисові і Сюнъ, — кричить Славко. — хто хоче перший?

Компанія хвилюється, всі повитягали шиї, всі чекають присуду долі — кому чистити картоплю.

Першим тягне Борис, розгортає і хилиться, як підкошений. Навіть очі заплющив, ніби вмер. Голосний регіт покотився по узліссяю.

— Не їсти нам кулешу! — сміється Славко.— Бачили, як бігає собака на п'ятьох лапах? Або як він танцює? Отак чистить картоплю наш Боря...

Лотерея продовжується, тепер обирають головного кухаря, дроворуба, посудомийку... Славко витяг папірець з намальованою сокирою, дуже зрадив, танцює. А мені випало мити посуд... Що ж, мити так мити! Поки воно все звариться, поки пообідається, я можу почитати Самовидця. Йду від машини, сідаю на пеньок. Та мені не вдається прочитати й півсторінки, бо враз вся компанія так заревла, що я мимоволі одірвалася од книжки.

— Лесю, Лесю, агов! — кричить Славко.— Сенсація. Сюнь — головний кухар.

Я не відгукуюсь, щось мене не дуже тішить ота суета. Чому б то? Я й сама не знаю. Ні в чому, навіть у дрібниці не люблю гри. Така вже вдалася. Пізно мінятися. Та й навіщо? Сюнею не стану все одно. Чкурнути он туди, у чагарник? Адже у мене такий співрозмовник — Самовидець! Не встигла я про це як слід подумати, як поряд уже бачу Сюнь. Вона удає великий розпач, тугу, смуток. Водить пальчиком по своєму білому обличчю, ніби витирає сльози.

— Лесю, виручайте,— просить вона,— давайте поміняємось. Я ніколи нічого не варила...

— Е, ні,— сварюся я пальцем.— Не вийде!

Підбігає Славко з сокирою, стає на мій бік. Мінятися заборонено, така умова. Інакше навіщо ж тоді лотерея? Он Льонька витяг собі підмітайла, що поробиш? Бери мітлу і розмахуй на всі боки.

Льонька, в'ялий хлопчина з сонними очима, тягнеться позаду, пощипує струни гітари. Над ним кепкують голосно, надривно, наче всі подуріли. Сміюся і я — такий кумедний отой Льонька.

— Підмітайло — людина універсальної кваліфікації,— каже Борис.— Він обирає собі місце для обіду, чепурить те місце, щоб можна було сісти, носить воду... Повезло людині!

— Дарма,— каже Льонька і йде обирати місце для обіду.

Гітара жалібно подзенькує. Славко стоїть біля мене, дивиться своїми великими і, як мені здається, зараз смутними очима. Цікаво, що ти мені хочеш сказати, хлопче? Почекаємо... Нарешті він зітхає і каже:

— Лесю, я ж бачу... Тобі тут не дуже весело, а я ж усе закинув, все одіпхнув ногою, аби тобі зробити приємність. Бачу тепер—даремно стараюся...

Вираз його очей такий, що я мимоволі закриваю книгу. Аж соромно чомусь стало. Справді, що могло мене засмутити? Хтось мені сказав прикрість? Щось не так, як хотілося б? Хіба я не мріяла про дні і вечори, згаяні поряд з Славком? Хіба я вже наситилася тим, до чого прагнула? Я ж сама бачу, що Славко все робить для мене, знайомить з різними людьми, намагається у всьому догодити. Уважний, возить, мов ту пані, на машині. Що б я робила без нього? Сиділа б у вузькій кімнаті та дивилася на сердите обличчя тітки Насті? Чи вислухувала б Юлію, за якою побиваються кандидати наук? Ні, що не кажи, я таки несправедлива, я зла і відлюдкувата, як вовчесья. Ось я зараз встану, я піду з тобою рубати дрова, я не хочу бути білою вороною.

Коли ми принесли дров, Льонька вже причепу-
рив місце, яке вони називали Карфагеном. Чотирь-
кутник був обнесений клечанням, чисто виметений
зробленою з чагарника мітлою, стояв готовий три-
ніг, і на ньому погойдувалося відро з водою. Сюня
мила пшоно, засипала його, розпитуючи у Льоньки
про дозування продуктів. Льонька пояснював до-
сить авторитетно, так, що його обізнаність не ви-
кликала у Сюні сумнівів. Славко розпалив вогнище,
Льоня приніс букет квітів, поставив його у миску
з водою.

— Бачите, як нам повезло? Хто міг краще по-
ставити діло підмітайла, ніж Льоня? — казав Слав-
ко. Він пожвавішав після того, як я пішла з ним, очі
його знову стали молодими. — Призначаємо тебе,
Льоня, на постійну роботу...

Льоня почепив собі на груди фартушка—косин-
ку, — він хвацько вимахував своєю мітлою, його
сонливість ніби рукою зняло. Низенький дідусь —
таким він мені здався при знайомстві — тепер був
молодим і навіть вродливим.

— Блажен, хто смолоду был молод...

Я сказала ці слова спеціально для Славка —
мала ж хоч якось загладити свою провину, свою
поведінку. Славко з почуттям подяки і задоволення
заплющив очі.

Де згода в сімействі,
Де мир і тишина,
Щасливі там люди,
Блаженна сторона.

Він був вельми вдоволений, що я тепер не сиді-
ла собі на пеньку, не читала книгу, а брала колю-
чий хмиз, підкладала його у вогнище, сміялася,
більше не нагадувала білої ворони.

Стало зовсім весело, коли раптом з відра поповзло пшоно. Воно ще й не закипіло, а вже виповнило всю посудину, скинуло покришку, потекло у вогонь. Сюнь бігала навколо вогнища, беспорядно вимахувала великою ложкою, кликала собі на допомогу. Тоді я все зрозуміла — Льоня нічого не тямив у тих пропорціях, про які він казав так авторитетно, пшоно передали, тепер варять не куліш, а кашу. Взяла ложку, вичерпала просто на траву зайвину пшоно, долила води.

— Чумацький куліш ножем не ріжуть, молотком не розбивають, як макуху! Ось я зварю!

Заходилася швиденько, пачистила картоплі — Борис націлявся в картоплину ножем так, наче то була жаба, — натокла сала з цибулею. І вже мої руки вільні — куліш потихеньку кипить, а я сиджу і гортаю книжку. Славко стежить збоку, він навіть пишається мною, бо показує на куліш, підморгує своїм друзям і питає:

— Гу-го?

Ті гугочуть, розбирають ложки і чекають кулешу. Куліш справді виявився смачним, це визнали всі. Пообідали, Славко сказав:

— Кланяйтеся Лесі, це вона врятувала вас усіх від голодної смерті. Отак треба поратися біля вогнища, дорогі мої карфагеняни. Мотайте на вус!

Так він казав, а я дивилася на нього, мені хотілося підвестися, глянути вдалину і сказати:

«Матуся моя рідна, татку незабутній! Кланяюся вашій мудрості і вашій далекоглядності, терпеливості і благородній простоті. Кланяюся вам за те, що пустили мене на світ не безрукою, що я виросла чіпкою і впертою, що я не боюся холодної води і блискавки, грому і морозу. Ви зробили так, щоб я

кожного ранку вставала разом із сонцем, обличчя вмивала холодною водою і бралася до діла. Я не боюся ніякої роботи, ніяких злигоднів, я все можу знести, все витерпіти, бо у мене є руки. Славнозвісний француз Сент-Екзюпері радив: треба давати, перш ніж одержувати, і будувати, перш ніж поселятися... Ось які слова! Подумайте! Подумайте, раджу вам, Славку, Борисе, Сюнь, Льоня! І не вірте, що я залишу вам Славка, вашого «діда з колісницею». Не залишу! Я заберу його від вас, поведу з собою! У нього є щось таке, чого ви не знаєте, не можете побачити. У нього є хист і душа. Він нам потрібний, не вам. Обійдетесь без мене і без Славка!»

Отак я думала, слухаючи компліменти на мою адресу, а сказала зовсім інше:

— Мені подобається ваш Карфаген... Отакий собі дім на один день. Та бентежить мене, признатися, інший дім, отой, що ми його звемо землею. Або ще — альма-матер... То — наш дім на все життя. От якби усі чепурили його, дбали про красу і затишок, славу і блиск! Якби...

Мабуть, мої слова не дійшли, бо п'яньєнка Сюнь хихикнула, а Борис захропів, розпростерши своє дуже тіло на теплій траві. Славко сидів принішклий, мабуть, ворожив над моїми словами. Один тільки Льонька метався, збирав свої букети і клав мені їх до ніг. І казав:

— Вам, Лесю, це все вам... Від усіх карфагенян і від мене особисто.

ХТО ПЕРШИМ СКАЗАВ „А“

Провінція, якою керує дурень, зникає з лиця землі. Це не я сказала, це — народ. Йому, вседержителю, і адресуйте свої компліменти...

Згадалося це тільки тому, що гортала мудрий довідник і виписувала собі в блокнот: «Басейн Амазонки... Цей край міг би прогостувати мільярд чоловік... Бамбук тут за день виростає на тридцять сантиметрів... Деревця сягають у височінь на 80 метрів... На одному гектарі землі уживаються водночас двісті видів рослин: гевея, пальма, горіх, мангове дерево, банани... Зрубане дерево не падає — його тримають сусіди».

Йому, нашому героєві, не судилося рубати мангових дерев, він рубав бук. Рубав і проклинав долю свою — так того бука було багато.

А він хотів, щоб поменшало. Ніколи він не радився з людьми, не питав у них дозволу на розбій — не такий у нього характер. Взагалі він вважав, що радитись з масами — значить потурати анархізмові...

Його проклинали люди, а він знав своє: сидів у замкненому кабінеті і писав чергове донесення про кількість спустошеної землі...

Коли я вперше почула про повалені яблуні, я подумала: знайомий почерк... На жаль, не помилилась. О, який мій жаль!

Відразу, як тільки увійшла, помітила, що на світі щось сталося. Людське обличчя, мов той радар,

фіксує небезпеку, воно, мов екран, віддзеркалює кожну гримасу життя, кожен біль землі. Вираз обличчя академіка Подоляна був такий хмурий, брезкий і непривітний, що аж заклякла на порозі. І я не помилилась. Подолян вказав на газету, що лежала на столі, морозним голосом спитав:

— Читали?

Я призналась щиросердо, що нічого не читала, нічого не знаю.

— Уявіть собі, запустили трактор у лісосмугу і знесли дві з половиною тисячі фруктових дерев. Читайте!

Так, це була правда. Центральна газета була на сполох, вимагала кари винуватцям. Нікого не щадила, називала імена лиходіїв. Серед них і керівників області. Голова колгоспу довго добивався дозволу, таки добився. І де? Там, де ще й зараз погулюють по землі чорні бурі... Де ліси здебільшого ростуть у мареві та в уяві...

— Почекаємо, — сказав академік, — почекаємо, чогось та доб'ється газета. Серйозний сигнал, дуже серйозний.

Та я чекати не могла. Мене вже давно мучило питання — хто ж то першим сказав оте зловісне «А»? Академік довго не відповідав на моє питання, але я так настирливо домагалась, що він нарешті змінив гнів на милість.

— Уявіть собі, лісівник. Чи не чудо? Важко повірити? А воно ж так... Ось у чому складність! Гадаєте, противники фруктових дерев у лісосмугах не мають аргументів? Мають! Складність боротьби нового з старим в тому й полягає, що поміж ними немає чіткої демаркаційної лінії. Якби так просто, якби... Слухайте уважно, кажу про їхні аргументи:

1. Фруктове дерево педовговічне.
2. Його треба поливати, оббризкувати...
3. Людська свідомість не доросла до садів для всіх.

Подолян замовк. Певне, навмисне вичікує, щоб я запам'ятала аргументи супротивників. Почекавши мить, продовжив:

— Ось вам три кити, на яких тримається їхня філософія.

— Ви вважаєте, що це філософія? — скривилась я.

— Обиватель теж має свою філософію... — зауважив стиха Подолян.

Значить, так — першим літеру «А» сказав лісівник? Невже знайшовся такий? Важко повірити... Але вірити треба — он яке солідне свідчення: Подолян. Він знає. Все життя присвятив вирощуванню — ревнивий, ніби це його власне, виплекане в душі. Чудова риса... Це — ясно. Тепер отой загадковий лісівник. Які у нього очі? Який вираз обличчя? Певне, пихатий і тупий, як бовдур. У мене вже стискаються кулачки, я готова кинутись у вир відчайдушної і безкомпромісної бійки. Прямолинійність? Можливо, що й прямолинійно, зате правильно. Я не боюся отих застерезливих слів. Часто за ними ховаються й якість, і боягузтво, егоїзм і проста житейська підлість. Краще бути прямолинійним, ніж до нестерпності хитрим і осоружним...

Повертаю академікові газету, простую до виходу.

— Герой захонив плацдарм на землі Головного лісового управління?

Подолян протирає свої скельця.

— Та ніби звідти дме...

— Бувайте здорові.

До нього й пробитися не так просто, як здається. Та я була готова до цього, я терпелива. Вже і так і сяк ходила біля мене секретарка, натякаючи, що нарада, певне, затягнеться до самого вечора, що мені краще прийти десь завтра або післязавтра. Я мовчки кивала головою, а сама не рушила з місця. І дочекалась. Нарада скінчилась, з'явився начальник управління, попросив у секретарки пляшку нарзану, а сам пішов у коридор. Обличчя стомлене, очі обведено чорною смужкою. Сива голова. Щось знайоме...

Секретарка кудись сходила, внесла пляшку, розчинила двері кабінету. Очі її розширились від подиву — я вже сиділа у високому кріслі біля великого стола начальника. Той ще не повернувся, секретарка вирішила провчити мене.

— Я ж казала? Це сваволя! Хто дозволив?

— Начальник.

Секретарка так міцненько поставила на стіл пляшку, що та мало не луснула. Хотіла щось сказати, та тут увійшов начальник. Побачив мене, спитав:

— Ви до мене?

— До вас. Ви читали сьогоднішні газети?

— Ви з редакції? Слухаю...

Чую — секретарка тихенько причинила за собою двері. І тільки після цього я сказала:

— Я не з редакції, я принесла вам газету, адже у вас була нарада. Гляньте.

Начальник глянув на замітку, спокійно налив склянку нарзану, випив, обтер губи носовичком, встав, розчинив вікно — в кабінеті висіли сиві хмари диму.

Я оторопіла — переді мною стояв Лисун.

— А хто ви? Яке маєте відношення до справи?
Я сказала.

Лисун!

Той, що рубав Байраки. Гроза... Мене він, звичайно, не впізнав.

— Г'м...— пробасив раптом начальник. Досі він говорив звичайним людським голосом, навіть натяку не було на бас.— Що вас цікавить?

— Мене? Розумієте, за один день поменшало на землі краси і здорового глузду.

— Що вас цікавить? — перепитав Лисун, у його голосі вже був метал.

— Хочу знати, хто першим сказав «А». Звідки пішла пошесть...

Начальник дивився на мене круглими очима. Так, як дивляться на людину, котра впала з неба.

— Це що ж, Перепелиця таку зміну готує? Цікаво, цікаво... Як ваше прізвище?

Я назвалась. Начальник витяг блокнот, записав щось. І сказав:

— Передайте директорві вашого інституту, що ми не потребуємо допомоги його вихованців. Ви б мені краще сказали, що таке штаб...

Тут я не витерпіла. Скочила на ноги, випросталась.

— Отак було зі мною, коли я виступила з статтею про Байраки. Це неоригінально — повторюватися. Про це вже питав у мене директор лісгоспу Ремінь...

— А, то це ви авторка тієї статті? Пам'ятаю, пам'ятаю,— усміхнувся Лисун.— Сядьте і послухайте, що я вам скажу. Ви з тією статтею запізнилися тоді... Поясню вам: реформа в лісовому господарстві була до дрібниць розроблена і погоджена з усіма

відомствами. Лишилось тільки оформити в закон. А ви гадаєте, що то вам належить слава? Мовляв, устами немовлят глаголить істина? Ті часи навечно відійшли в небуття, зараз ми живемо в іншу епоху. Ви мене зрозуміли?

— Зрозуміла. Ніякої слави мені не треба, я не за тим у вас тут... І про мою статтю не треба згадувати. Хоча... Створюється враження, ніби ви категорично відмовляєте громадськості на право мати свою думку. Мовляв, чого вам пертися, люди добрі, коли ми самі можемо все детально розробити і погодити з усіма відомствами? Ваше діло — крутити гайку... Правильно я вас зрозуміла?

Лисун настовбурчився.

— Язичок у вас,— і раптом поблажливо усміхнувся.— Пробачте, не ображайтесь. Якщо вже так, то я вам скажу — сьогоднішня нарада засудила експеримент у лісосмугах...

— Експеримент чи злочин?

— Ну, не будемо вживати прямолінійних слів, бачите, є різні думки. Необхідно знати всю проблему, сукупність проблем... Ви давно в інституті? Ага, ось як, ну що ж, незабаром підете працювати. Великі завдання перед нами, лісівниками. Знаєте вже, де ваше місце? Вибрали собі?

— Я ніколи нічого не вибираю. Куди пошлють, там і буде моє місце.

— Молодість, яка вона рішуча... І запальна. Молодість, молодість...

Розмова набирала хисткого змісту, Лисун явно хотів сховатися за загальниками, він гнав мене на слизьке, але я пручалась, я допитувалась:

— І все ж, хто сказав оте «А»? Дуже хочеться знати...

Він перестав поблажливо усміхатись, він став серйозним. Нахилився до мене, проказав:

— Будемо говорити як спеціалісти, дарма що ви ще не нюхали лісу... То — встигнеться... Поміркуємо так: трасою їде повноважний міністр іноземної країни. Ну, як годиться, почесний ескорт, вздовж шляху — тисячі людей... Повноважний міністр чи президент, немає значення, вітається з нашими людьми. І раптом він бачить: хапути видерлися на яблуню, шматують плоди разом із листям, з гіллям і пхають у мішки. Як ви гадаєте, що він може подумати?

У мене аж кулаки стислися. Боже, яка відвертість! Навіть не чекала, що він візьме та й розпишеться чорним по білому... Я вся кипіла, мене вже била лихоманка.

— Поміркуймо тепер інакше,— кажу з викликом і відчуваю, що виходить не дуже чемно, бо начальник кривиться.— Поміркуймо... Метемо, чистимо, миемо асфальт на міських вулицях, прибираємо. А що, як хтось із нетіпах візьме та й плюне на вулиці? Що тоді? Знести асфальт?

— Не можна так прямолінійно,— захищається долонею Лисун, ніби я збираюся плюнути.— Це не резон. Наше діло куди складніше, ось попрацюєте в лісі, дізнаєтесь.

Я встаю. Розмова вичерпалась. Мені все ясно. Ясно то ясно, але чому так болісно стискається серце, чому так похмуро на душі? Лисун уже тут! Дерся по драбинці успіху, розмахуючи сокирою. Розмахнеться — в'яне трава, зеленою юшкою вмивається буковий ліс. А він — вимахує. Народ прозвав його Лисуном — за діла його...

Аж бач — видерся...

...Славко рубав дрова, вибирав сухі гілки, бо знав, що я дивлюся на нього, рубав, складав їх до купи, ніби чогось чекав. Я знала, чого він чекав. Мені самій хотілося підійти до Славика, прихилити його голову до своїх грудей... Яке не трудне, а все ж перше кохання.

Ніхто не знав, як воно мені далось, ніхто не виміряє моєї скорботи і моєї втіхи. Можливо, я б і підійшла до нього, адже бачила — він цього не посмів зробити, — але мене не пускала ота моя жменька, де не всі пальці було загнуто. Я так і сказала, коли він випростався, глянув на мене очікувально і боязко:

— Славик, так хотілося б оце тобі сказати «драс-туй», адже ми зустрілися, як чужі... Та оці пальчики!

Я поворушила своїми пальцями у нього перед обличчям.

— Розумієш, загадала: якщо все буде на твою користь, якщо всі п'ять загнуться, тоді...

Він розумів, про що я казала, бо спитав:

— А скільки ж загнутих?

— Було три, лишилось два...

— Таке лихо... Ти забобонна?

Я озирнулася назад. Мені здалося, що буйне населення Карфагена тільки вдає, що їм зараз не до нас, що вони оце дивляться крізь галуззя, підглядають.

— Підійди ближче, щось скажу.

Він підійшов, обхопив мене дужими руками за шію, я не боронилася, я знала, що він дужчий.

Поверталися, я несла галуззя, я навмисне затулилася ним, щоб ніхто не побачив, як горить мое обличчя. Губи мої палали, Славко цілував, як

навіжений. Цілував і казав: «Навіщо ти мене мучиш? Хто тобі дав таке право? Схоже на те, що я стану вічним холостяком». А я мовчала, бо що мала казати?

Цей спогад лишиться назавжди. Це не той випадок у лісі, коли я була жертвою того, що лягає сумом на твоє дівоче самолюбство, на твоє сумління. Підійшов зненацька, поцілував, довелося тоді червоніти перед Вірою Захарівною. Тепер мені не було перед ким червоніти, оці хлопці та дівчата могли цілуватися й на вулиці...

Ми стоїмо з Славком на розі, він пропонує сходити на танці, я спочатку погодилась, але раптом сказала:

— Існує давній, як світ, звичай: гостя запрошують додому. Сходимо до тебе?

Славко розгублено кліпає повіками.

— Лесю! Ти цього хочеш?

— Дуже.

— Лесю... так несподівано. Треба підготувати предків.

— Без підготовки.

Він аж світиться весь, бо розуміє, що це значить, коли сама дівчина набивається прийти додому.

— Я дуже радий, батьки мої... вони так зрадіють! Тільки ж вони зараз на роботі.

— Незабаром кінець всяким роботам. Почекаємо, а тоді підемо до них. У тебе ж, здається, більше нікого немає, окрім батьків?

— Так, нас троє... Але ж вони на роботі...

— Слава!

Він бере мене за руку, він дивиться у вічі.

— Я сам скажу, коли ми підемо. Через тиждень-два.

— Чому?

— Ну, я прошу... Хіба так важко виконати маленьке прохання? Так треба.

Я розводжу руками.

— Що ж, хай буде так, як ти хочеш. Тільки ж мене все це дивує і навіть насторожує. Хіба ти не розумієш? Якесь дивне, смішне становище. Я вже жалкую, що напросилася в гості, це було з мого боку нечемно і навіть брутально. Я беру свої слова назад. Я нічого не пропонувала. Гарзд?

— Ні, Лесю, слів назад забирати не варто, дай мені тільки два тижні. Обіцяєш?

— Обіцяю...

Ми були на танцях в ресторані, де бубнярем працює сонний Льоня. Побачив нас, замахав руками, якийсь виверт зробив колотушкою, підкинув її вгору, гримнув тарілками. Було тут багато молоді, танцювали завзято, пили вино, але мені все те не допомагало. Якийсь черв'ячок точив і точив мою душу, не давав спокою. Чого він зволікає? Чого боїться? Казав, що його батько працює в Міністерстві юстиції, обіймає високий пост, часто буває за кордоном. Ну й що ж з того? Хіба я так погано вдягнена чи така незугарна, що мене страшно показувати служителям Феміди? Голова моя йшла обертом, ледь добула той вечір, прийшла додому, навіть молока не схотіла випити, хоч тітка Настя й поставила його на столі. Юлі не було — на зміні, я впала на ліжку і заснула.

Вранці я вже не могла думати про щось інше — мене заціпенітизував отой впертий Славків погляд, оті його слова: «Через тиждень-два». Я наділа свою найкращу сукню, почистила черевики, сходила в перукарню, зробила зачіску. Глянула у дзеркало,

посміхнулася: хай вибачає високий ранг юриспруденції, кращою не можу бути. Яка вже є...

О дванадцятій я мала вийти з бібліотеки, де на мене обіцяв чекати Славко. От і добре — хай він почекає трохи, а я тим часом сходжу на вулицю Володимирську. Постукаю у двері, хтось та вийде до мене, скажу: «Я до Слави Гордієнка. Ми разом вчились...» Відчуваю, що серце мені чогось заходилося, так і гуде. Випила на вулиці склянку холодної води з автомата, пішла. Стукотять мої каблучки, стукотить моє серце. Ще такого не було з тобою, Лесько, ніколи не було. Щось ти надумала, дівко, непутяще, якщо так хвилюєшся. Може, зупинишся, осмінешся і повернеш до скверу, де вже, певне, сидить Славко? Адже він так просив, так благав почекати... Може, для нього то було надто важливо? Але що ж там такого важливого? Ні, йди, Лесько, йди, нічого тут лихого немає, ти робиш правильно, бо якщо людина хоч раз обдурила, їй уже не вірять.

Входжу у двір, шукаю потрібну квартиру. Старий особняк, ще дореволюційний. У дворі бите каміння, ледь згорнуте докупи... Аж не віриться, що Славко живе у такому дворі... Але адресу я знаю добре, писала не раз... Помилки немає, ось і потрібна квартира. Натискую на дзвоника, він десь лунає в глибині коридора. Лунає хвилину, дві, п'ять. З прибудови виходить стара жінка в білому фартусі, дивиться на мене, як я видзвонюю, питає:

— Ви до Гордієнків?

— Так.

— Вони на роботі. А Славко недавно пішов з двору.

Я перестаю дзвонити.

— Мені треба когось побачити... Скажіть, а де працює Славків батько?

— Здається, на заводі, а вона в гастрономі касиркою. Якщо треба, сходите у магазин, він зовсім недалечко... Ось я вам покажу.

Мила жінка на мене не дивиться, і я дуже вдячна їй за це. Якби вона глянула на моє обличчя, вона б ще б побачила. Мабуть, я дуже червоніла тоді. Чи ж червоніла? Може, зблідла? Не знаю...

— Он гастроном, вона там касиркою. Побачите. Ви ж знайомі?

— Спасибі, знайду.

Ноги самі несуть до гастронома. Рій думок. Море сумнівів. Океан гризот. Мій Славко давно жонатий, він дурить мене, а вдома у нього купа дітей. Славко гіркий п'яниця, волоцюга і злодій... Ось чому він так боїться запросити мене до себе! Якесь у нього є таємниця, це ж видно. Дізнаємось зараз. Йти так іти, чого зволікаєш, Лесько? Видно, доля твоя така — все життя розрубувати вузли, які ти не зав'язувала, долати пригоди, яких ти не хотіла.

У магазині повно покупців, касирки — а їх аж чотири — вистукують на своїх апаратах карбованці і копійки, на мене не зважають, хоч я вже стою тут не одну хвилину. Підійду до однієї, потім постою біля другої. Яка ж із них мати мого судженого? Підходжу до третьої, білявої касирки. Блакитні очі, лагідне обличчя. Ось запитаю, тоді вже...

Стаю в чергу, подаю двадцять копійок, питаю:

— Хто тут касирка Гордієнко?

Білява жінка усміхається.

— Я Гордієнко. Здрастуйте, Лесю!

Вона ставить на віконечко своєї каси рахівницю, виходить до мене, подає м'яку білу руку.

— Про вас стільки розповідав Славко! І фотографію вашу тримає біля свого ліжка... Зав'язали ви йому світ! Почекайте мене хвилинку, я зараз.

Вона кудись іде, швидко повертається, несе мені таку милу, таку ясну усмішку, що я просто не можу витерпіти, сама біжу їй назустріч, мало не плачу. Невже мені доля судила таку милу, таку усміхнену свекруху? Виходимо на вулицю, вона тримає мене за руку, ніби боїться, що я втечу.

— Я відпросилася, ходімо до нас. І Славко, здається, вдома. Він казав, що ви приїхали. Я вже давно жду вашого приходу, та ви все не йдете. А він повертається пізно, завжди голодний, а тут ще біда з отією машиною. Казала, навіщо вона? Це ж і вкрасти можуть, і розход який... Ночами не спить, ланцюгом її прив'язує до дверей, щоб не викотили. Ну, поїхати кудись я ще б погодилася б, а то так, гарнається по місту, бензин тратить.

— Гаража немає?— питаю і відчуваю, як блакитні очі стають здивованими.

— Та для чого той гараж, коли машина прокатна? Взяв, а для чого? Поспитайте його... Ще десь в аварію вскочить, а він же у мене єдиний...

Одмикає квартиру, бідкається, що Славко кудись подався, мабуть, заправляє машину. Запрошує мене сідати, ставить на стіл тарілочку з домашніми коржиками, вазу з яблуками.

— Посидьте, ось він незабаром заявиться. Мене звати Галиною Іванівною, а як вашу маму?

Я відповідаю, машинально беру коржика, хоч коржик той застряє мені в горлі. Галина Іванівна нічого того не помічає, розказує про свого чоловіка — він інвалід війни, каже, що незабаром вони переїдуть у нову квартиру, бо цей будинок заплановано

знести. Я розглядаю квартиру — одна велика кімната, перегороджена диктом, у кутку вогка зелена латка. Старий диван з високою спинкою, з дзеркалом і іншими довоєнними красивостями. Низенький холодильник «Україна» у вогкій темнуватій кухні.

— Оце ж ми і меблі не купуємо, бо ждемо квартиру. Маємо ось-ось переїхати,— щебече Галина Іванівна.— Скоро прийде наш батько, познайомитесь. Він вас знає! Славко нам голову прогудів вами... Як приходять додому, а листа від вас немає, так і їсти не їсть. А оце вже, як ви приїхали, я сама бачу: повертається похмурий і мовчазний, значить, посварився з вами... У ту ніч як ходив на вокзал зустрічати вас, до ранку не спав, чомусь переживав дуже.

Я слухаю Галину Іванівну, а сама почуваю, що ось-ось не витримаю, вискочу з хати і побіжу у той сквер, де стоїть Славко. Славику, хлопче мій дорогий! Для чого ж ота авантюра? Ну скажи на милість божу... Хто це тобі підказав таке? Га, Славику, скажи мені! Щось ти чимало наплутав, щось тут є таке, чого я не можу осягнути.

— Почекайте хвилинку,— кажу я Галині Іванівні,— я ось зараз приведу Славіка.

Стрімголов вибігаю на вулицю, один за одним загинаю усі пальці спочатку на лівій, а потім на правій руці.

Як він озлився, аж обличчя перекривилося, коли почув:

— У твоєї мами така ніжна, така сонячна посмішка!

Славко сидів у сквері, повісивши голову. Я ж запізnilась! Прождати цілу годину... І ось я стою перед ним, розповідаю про його матір, якій не

вистачає тільки ореолу, щоб скидатись на святу. Славко кидає слова, як каменюки:

— Я цього не чекав від тебе! Це віроломство! Ну що я такого просив? А ти взяла і побігла... І не сором?

Я сідаю поряд на лавку, мовчу. Хай виговориться.

— Отаке придумати! Та невже у мужчини не може бути своїх таємниць? Яка низька культура, господи... Це все одно, що читати чужі листи... Он Наталія Миколаївна Гончарова ніколи не читала листів Пушкіна. А він ніколи не цікавився її особистим листуванням. Є на світі довіра чи немає?

Слухаю ці слова, піднімаю долоні, показую йому — усі мої пальці загнута. Та Славко не реагує на ту мою дитячу гру, він сердито вимахує руками, встає і йде вниз, до бульвару.

— Славко, почекай!

Не зупиняється. Так і сховався за рогом, навіть не оглянувся.

СЛІПА ЛЮБОВ

Рідна мати моя... Так починається пісня, так починається твоя земна дорога... Більше того — з цього починається довга і така солодка, така зворушлива історія найвищої людської самопожертви...

Справді, хіба рідна мати з її турботами, з її безмежною любов'ю до дітей не є взірцем самовідданості, самопожертви і навіть самозречення? Скільки гарних слів сказано у всьо-

му світі про матір, про оту єдину, з іменем якої починається твоє життя і з іменем якої кінчається! Мабуть, немає у людях ні слів, ні сердечного тепла, яких вистачило б для подяки тій, котра ночей не доспала, не доїла, не долюбила заради дітей. Хіба моя рідна матуся не довела, на що здібна материнська любов? Якби не вона...

Так, я була цілком свідомо всього цього, і все ж... Мабуть, у всьому є межа, ота, яка розділяє справжню любов од сліпої. Сліпа любов може вбити у тобі потяг до самостійності, до жадоби шукань, до трудного, але такого заманливого шляху в життя.

Це мене лякає і тривожить. Досі я не знала, не відала, а тепер ось... Скільки ще підкине життя зворотних сторін невідомого?

Спало на думку — у таких випадках люди підносять руки і ледь чутно кажуть: «Здаюсь». Славко рук не підняв, цього слова не сказав, дуже, мабуть, розгнівався, бо не прийшов ні того вечора, ні наступного дня. Я почекала його до обіду, потім одяглася і пішла до редакції центральної газети. Затрималась там аж до четвертої, а тоді кинулась в метро, прибігла на четвертий поверх, постукала до кабінету Подоляна. Він уже збирався додому, складав папери у свій старомодний пухкий портфель.

— А, це ви! Сідайте, розкажіть, як поживаєте?

— Була в редакції, пишу статтю про яблуні.

Академік помовчав, а тоді:

— Майте на увазі, мила, що наша справа не газетна публіцистика, навіть не красне письменство. Це — наукова робота, всебічно обґрунтована, де

емоції замінено фактами і тільки фактами... Я не проти ваших журналістських захоплень, однак... Наше діло куди складніше, куди важче. Певне, самі знаєте.

— Знаю... Але ж, ну ось для порівняння. Горить, приміром, хата, я стою поряд, але не допомагаю гасити вогонь. Я сиджу і пишу науковий трактат про шкоду від пожеж. А хата горить...

Подолян зиркає на мене поверх своїх скелець, які тримаються на золотій питці. Погляд не дуже ласкавий, чимось академік невдоволений, навіть засмучений. Може, у нього якась хвороба? Такий вік...

— Ваш приклад з хатою мав би сенс, якби не одна обставина. Усі ми чомусь вважаємо, що покликані гасити пожежі. Поспішаємо, хекаємо, а того й не бачимо, як важливі проблеми науки залишаються недоторканими. А це ж біда! Актуальність — річ необхідна, але при певних обставинах. Якщо не маєш часу, щоб оглянутись назад, зазирнути вперед, проникнути в глибину... тоді ця актуальність вироджується у поденщину. Приклад? У свій час ми надто багато думали над проблемою бавовнярства і льонарства, так закрутились, що прогавили народження епохи штучного волокна. Тепер наздоганяємо...

— Я вас розумію. І все ж — я пообіцяла статтю про лісосмуги. Напишу їм про райські сади.

— То ваша справа, — понуро відповів академік, — можна й написати, тільки... Ви читали книжку професора Петрова? Там є цікаві міркування і про «райські» сади... Подивіться, тільки подивіться, а не беріть, бо я ще не все прочитав. Можете дістати в бібліотеці.

Він подає мені новеньку книжку, кладе у свій портфель останній жмут паперів, питає:

— Були в ботанічному саду? Ходили на кіностудію, де якраз у повній красі сад Довженка?

— Не була...

— А що ж ви робили ці дні?

— Їздила дивитися на сади вздовж шляхів. По трасі Київ — Одеса. Потім... була в Карфагені.

Я посміхнулася, гадала, що своєю розповіддю про отой Карфаген хоч трохи розвеселю людину, але та людина чомусь не звернула уваги на мої слова, клацнула замками портфеля і прорекла:

— У нашій справі дисципліна — другий талант. Яку мову знаєте?

— Німецьку... трохи.

— Мало! Принаймні три іноземних мови — як мінімум. Англійську, французьку, німецьку. Обов'язково. А то повелось... Їздив якимось один наш вчений в Італію, його там запросили на прес-конференцію. Питають у нього італійською мовою, не знає, переходять на англійську, на німецьку, французьку, а він — ні бе ні ме. Скандал! І — хитрий, сучий син... Як уже приперли його, тоді він заявляє, що знає шістнадцять мов. І починає перераховувати шістнадцять мов союзних республік...

Аж тут Подолян дозволив собі усміхнутися. Його круглі скельця на мить поїнялися іскрами.

— Так ось — мови... Де хоче вчить: на курсах, самотужки, не моє діло. Іншого виходу немає.

Уже виходячи з кабінету, Подолян затримався на мить, взяв з полиці книжку, показав мені обгортку: яскраві тони, прекрасний друк. Рожеві яблука і сині сливи.

Картинка вражала якоюсь невблаганною, якоюсь химерною красою — плоди яскравили на примарних тінях дерев золотими світильниками.

— Останнє досягнення шведської помології... Ваш інтерес? Та ви ж цієї книжечки не втнете. Якось перекажу вам основу...

Ніби всі змовились проти мене — Славко, академік Подолян... Ну, з Славком ми ще порозуміємось, а ось академік бере мене в шори — з якої причини?

...Зелений пунктир краси — він не йшов мені з голови. Я розкопала усі праці на цю тему, багато прочитала. Благородна ініціатива молоді сколихнула уми не одних тільки шляховиків та лісівників. До них прийшли водники і сказали: «Якщо вірити пісні, то явір завжди стояв над водою, правда? Подумайте, ми до ваших послуг». І ось вздовж шляхів виникли перші ставки. Подумати тільки — за якихось п'ять-шість років республіка збагатилася на тридцять тисяч гектарів ставків. Деякі кмітливі шляховики закупили малька і вкинули його у свої ставки. Якщо є вода, чому не бути у ній риби? От що наробила ота ідея «райських» садів... Видно, довго вона виношувалась в людському серці, в серці народу. І тепер прорвалася, тепер вона шугає, як весняна повідь.

Славко, Славко, друже мій нерозумний! Якби ти знав, на яку золоту жилу всенародної любові до рідної землі я натрапила! Ти б тоді не марнував час, не сидів би десь на кручі, не ганяв би по околицях на машині, а був би поряд з тією, котра жде тебе. Але Славко нічого не хотів бачити, окрім свого, особистого. Горішок! Не одного зуба зламаю, поки розкушу. Але настане час — розкушу.

Беру блокнот, записую: «У скептика, на перший погляд, вагомий привід: плодове дерево недовговічне, плоди з нього будуть зірвані ще зеленими. Навіщо й город городити? Один скептик, який претендує на ранг мудреця, говорячи про фруктові насадження

вдовж шляхів, заявив: «Наші люди ще не доросли...» Що сказати цьому скептикові у відповідь? Ентузіасти і оптимісти уже дали відповідь: посадили і виростили «райські» сади».

Олівець мій завмирає. Я вдивляюсь у вікно, надворі починається дощ, хочу уявити собі такого скептика, який усе переріс... Згадую його обличчя. Як глибоко приховано його сумління? На якому ґрунті зачучерявилась ота погорда і ота пиха? Народ наш не доріс... А він? Він, бачте, вважає, що народ і він — різні частини, ніяк поміж собою не з'єднані. Як небо і земля. Він — небо, народ — земля... Засліпив комусь очі рапортами... Хапаю олівець, пишу: «Ті, хто займається плануванням майбутнього, зокрема проблемами озеленення землі, мусять, все зробити, щоб у цьому великому поході за велич і красу держави більше не зустрічалось завалів косності і холодних ярів скептицизму. Хай і далі, у весь шир, від моря до океану, котяться гарячі хвилі зеленого валу життя».

Писала довго, аж поки стемніло. Заснула на кілька годин, скочила раненько, знову до олівця та блокнота. Отак три дні. А потім чистенько все переписала, понесла до редакції. Там на мене уже чекали гарні новини: прокурор завів справу на лиходіїв з сокирою...

Повертаюся назад, ледве бреду по нерівному, обмитому дощем тротуару. Втоплена, але щаслива — сказала те, що думала. Як невимовно легко на серці, як приємно і лоскотно, коли ти знаєш, що і твоя крихта упала на терези правди. У такий час навіть ота втома, оте перенапруження сил, яке завжди супроводжується у мене нервовим розладом, здаються тобі дитячими іграшками і любими забавами.

Мабуть, отак радіють винахідники, художники, композитори, закінчивши велику і трудну роботу...

На розі стоїть Славко. На ньому модний плащ з каптуром, з погончиками. Покурює сигаретку, дивиться на мене, але удає, що не бачить. Ага, хоче, щоб я першою озвалась! Аякже, завдано щербу його мужській гідності. Адам вважає, що Єва і досі перебуває в залежності... Але Єва не хоче визнавати за собою слабину, вона прискорює крок і входить у розчинені ворота. І тільки тоді доліта до неї:

— Лесю...

Я зупиняюсь. Я поглядаю на небо — воно вже повітлішало, воно вже показує усі свої дива — Чумацький Шлях, Віз, вечірню зірку, схожу на стиглу квітку бульдонежу. Я дивлюся на небо, а прислухаюся до земних кроків. Ось він підійшов до воріт, зупинився, сперся на паркан. Я чую, як він дихає. Почекаю ще трохи. Ти сказав перше слово, скажеш і друге. Коли я тебе покликкала, ти навіть не оглянувся. А я ось зупинилась, стою, чекаю, чого ж треба? Якщо будеш отак дихати мені у потилицю, можу й піти собі. Не вік же мені стояти біля воріт та поглядати на небо. Славко ніби догадується про ці думки, бо нарешті каже:

— Лесю...

Я знаю, що за отим «Лесю» стоїть три крапки. Він гадає, що я отак візьму і повернусь до нього, повисну на шії. Ні! Сказав два слова, скажеш і третє. Кажі, я слухаю. Я ще тут. Маєш ще кілька хвилин. І ось чую:

— Батько і мати чекають на нас. Ходімо.

Аж тепер я обертаюсь і йду до нього. Втома валить мене з ніг. Я не удаю з себе пані, я просто не можу стояти, я впаду, якщо оце зараз не похилиюся

до Славіка, не покладу йому на плечі своїх важких рук...

...Вусатий літній чоловік, схожий на моржа. Суворе, не раз крайне життям обличчя. Чисто виголений, поріділий чуб викладено хвилями у доброго перукаря. Бере мою руку у свої обидві клешні, довго стискає, дивиться у вічі.

— Василь Григорович. Де ви так довго були? Ми з Галиною Іванівною ще з обіду чекаємо... Сідайте.

Галина Іванівна у новенькій сукні, білява зачіска перехоплена голубою стрічкою. Метушиться з кухні в кімнату, ставить тарілки, подзенькує чарками. Славік сідає до приймача, ловить якусь закордонну станцію. Мати підходить до нього.

— Славіку, дай я тебе роздягну.

Він дозволяє, щоб мати скидала з нього плаща. Підняв одну руку, потім другу, потім на мить підвівся. І знову крутить ручку настройки, а батько включає телевізор: лектор пише на дошці якесь математичне порівняння, будує довжелезну формулу з дрібних цифр, щось розповідає, його не чути, але Василь Григорович на те не вважає. Згодом він кидається до вікна, натискує на кнопку, і вже великий вентилятор жене по кімнаті вітер.

— Сьогодні ходив до начальника квартирного відділу, дають три кімнати. Але я відмовився. Далеко від центру, від Дніпра.

Василь Григорович сідає поряд мене, починає детально розповідати про начальника квартирного відділу, який не може зрозуміти, що пенсіонерів без Дніпра не жити. Він киває на стіл, мовляв, бачите, Лесю, що там є? Я переводжу погляд на стіл. Велика миска смаженої риби. Вона в центрі і становить, певне, особливу гордість господаря.

— Свіженької наловив, задля вашого приходу. А Славик каже, що то — моя відсталість...

— Тату! — грізно озивається Славик, не повертаючи голови од приймача. — Ми ж домовились...

— Бачте, бачте? — посміхається Василь Григорович. — Помирить нас, Лесю... Он він купив ікри, та хіба вона може зрівнятися з свіжими лящами?

Славик сердито стукає кришкою приймача, виходить на кухню. За якусь мить Галина Іванівна кличе на кухню й чоловіка. Двері за ним щільно зачиняються, я залишаюсь одна. На столі чимало закуски, навіть краби... Ах ти горенько моє! Краби... Я ж знаю, що їх продають тільки в ресторані, та й то в «Інтуристі»... Славко, Славко!

Ось вони входять разом усі, несуть смажену яєчню, печеню, банку варення... Галина Іванівна передає штопор чоловікові, а сама бере ложку, спочатку кладе закуску у Славкову тарілку...

— Мамо! — суворо застерігає Славко, бере мою тарілку і подає через увесь стіл. — Коли я вас навчу...

Галина Іванівна прикушує губу, але за мить розпливається у чарівній посмішці.

— Ти ж такий голодний... Он як схуд!

Славко нахилиє голову. Йому незручно, це я бачу. Подивитися на хлопця — тореро. Випещений, напахчений, добре одягнений. Навіть дуже добре, якщо мати на увазі пенсію батька-інваліда і платню матері-касірки. А от же: «Он як схуд!» Що це означає?

Мати не зводить погляду з сина, все припрошує його їсти, сама підкладає ласі шматочки у його вщерть переповнену тарілку. Василь Григорович мудрує з пляшками та чарками — то наливає, то знову

витагас того мудрого корка, який шйяк не хоче лізти з пляшки, а все хитрує, щоб забратися в її середину. Майже не їсть, тільки нюхає хліб, перехиливши чарку. І розповідає. Про те, як одбивали у німців Ростов-на-Дону, як брали в полон фон Паулюса біля Сталінграда... Поки повечеряли, він зробив побіжний огляд Великої Вітчизняної війни, закінчив розповідь так: «А ото ще було під Ясами...» Тут Славко змахнув рукою, перепинив батька:

— Ти вже розказував про Яси.

Василь Григорович ніяково моргає білими віями.

— Або взяти випадок біля станиці Морозовської...

— І про Морозовську розказував, годі!

Славко шукає мою руку, дякує матері за вечерю, обіцяє скоро повернутися, хай не замикають вхідних дверей.

— Одягнися, синочку, — біжить за ним Галина Іванівна. — Ще простудишся.

— Так тепло надворі, — кажу я.

— Еге, воно тепло, але ж вогко, — кричить із-за перегородки мати, виносить плаща, тримає його в руках. — Надінь, Славику, він не завадить...

Славик одягається. Ні, він не взяв того плаща, не подякував, він підставив руки — слугуйте мені.

— Чому не дав матері гривеника? — питаю у Славіка, коли вийшли з двору.

Славко дивиться на мене.

— Якого гривеника?

— Ну як же... Ресторанним гардеробникам це подобається. І по праву належить за послугу.

Хлопець мовчить. Нарешті каже:

— Не звертай на моїх батьків уваги.

— А то чому ж? Вони — гарні, прості люди. Як і мої.

— Ти не знаєш моїх батьків!

— А що маю знати? Оскільки я добрала, обоє працюють, навіть батько, хоч і пенсіонер. Руки у нього, як терпуги...

— От бачиш...

— Бачу. Он у тебе білі і напахчені...

— Лесю!

Я зупиняюся.

— Не смій на мене покрикувати, я тобі не Галина Іванівна.

Славко невдоволений. Хай, це, може, піде на користь. Я ще не все сказала. Я ось ще тобі скажу не таке:

— Слепа любов. Хіба я не бачу? А ти користася... Такий маленький та худенький хлопчик, ікру сам пожер, матері та батькові нічого не лишив. А вони їдять сухий хліб, сином милуються... Однеси плаща, адже парко! Я ось у блаженській сукні...

Славко стоїть як укопаний. Мабуть, ще ніхто так не говорив з ним.

— Я чекаю...

— Лесю...

— Однеси плаща, скажи, що надворі мінімум двадцять п'ять градусів тепла. Адже тобі жарко? Правда? Та ще після такої вечері...

— Ти хочеш знову посваритися?

— Я хочу, щоб ти одніс плаща. Ну, я чекатиму тебе тут.

О, як трудно чоловікові повернути свою дебелию шию і покоритися волі жінки, він ладний вмерти, ніж допустити таке. Бачу, Славко скидає з себе плаща, сердито жмакає його і кидає через паркан.

— Будь він проклятий!

На нас дивляться двоє — він і вона. Обоє моло-

денькі, вона на дуже високих каблучках, це тому, мабуть, що сама низенького зросту, він тримає на руках немовля. Дивляться на Славка, ніяково кліпають повіками.

— А ми до вас, трохи заізналися,— каже вона і сміється.

— Ідіть, там батьки,— відповідає стримано Славко.— Я скоро повернусь.

Та, що на високих каблучках, перелазить через паркан, бере плаща і вже стукотить по бруку, доганяючи чоловіка.

— Хто вони?

— Та...— недбало махає рукою Славко.— Родичі...

— Симпатична пара. Чому не познайомив?

— Симпатична? — дивується Славко.— Хм... Мій двоюрідний братець Петько вибився у симпатичні. Ха-ха!

Я знаю, що йому зараз не смішно, то він удає, ніби оте «ха-ха» саме злетіло з його губ.

ДОМІНАНТА ЖИТТЯ

...Морська тваринка голотурія, схоплена хижакон, вдається до жахливого захисту — вона перекушує себе, залишаючи ворогові частину свого тулуба. Друга частина падає на дно і ховається в піску. За короткий час частина, якої не вистачало, виростає знову...

Оця невинна голотурія мені нагадує наш новітній паразитизм — ми хапаємо його за руку, він полишає її, а сам ховається і відрощує нову пожадливу клешню...

Інколи, навіть не відаючи того, що робимо, ми одягаємо страховисько у пристойні шапки,— посилаємось на своє тяжке минуле, закликаючи: ніколи, ніколи не дозволимо собі, щоб нащадки зазнали утруднень. Ніби й благородно, чи не так? І забуваємо при цьому, що під лежачий камінь вода не тече, що дерево валять, рубаючи його під корінь, що кімнатна рослина ніколи не дає гарних плодів...

Що й казати, сентенція банальна, але ще нікому не вдалося спростувати банальний вираз про те, що немає нічого смачнішого за хліб...

Життя починалось грозово.

Тоді якраз люди підстрибували до самої стелі, до високого неба, бо хто ж не радів перемозі! А Петько стояв біля ребристого залізного ліжка і кусав пальці. Ось уже котрий місяць його батько, його вимріяний герой лежав нерухомо на ребристому залізному ложі і кричав:

— Укрий мені ноги, Петю, укрий, ради всього святого! Бо мерзнуть.

Петько нахилився, брав сіру довоєнну ковдру і вкривав батькові ноги. Вкривати не було чого, але він вкривав. Бо після того батько засинав, і йому не мерзли ноги. Петько довго шпортався біля ліжка і так і сяк поправляв ту ковдру, батько вдячно мурчав, гладив сина по шорсткій голові, наказував далеко не ходити, бо ковдра раз по раз сповзає, а в хаті ж холод собачий. Хлопчик стояв біля ліжка, поглядав у вікно. Люди обнімаються, цілуються, хоч ніколи раніш, може, й не бачились, кличуть одне

одного у гості, дітлахи шастають у них похід погами, сьогодні на світі так весело і так незвично святково! А тут стій, пильнуй ту ковдру...

Отак вони зустріли велике свято. Зранку батько клепає молотком по своїй дошці, прибивав підметки, потім послав Петька до крамниці, видудлив пляшку, заліг і пролежав до наступного дня. А коли прокинувся, покликав сина.

— Вже не стрибають? Поглянь у вікно...

Петя поглянув у вікно. Люди йшли, як і раніш, неквапно і діловито — у них були суворі обличчя, зосереджені погляди. Тільки очі світилися, як у щасливців. Вони йшли з лопатами — гребти бите каміння.

— Вони з лопатами.

— Гаразд, давай трон,— заворушився батько.

Трон — дощане підвищення, дерев'яне гніздо з шкіряною нашивкою, озброєне знизу чотирма коліщатами. Батько навмисне зробив собі дерев'яні коліщата, щоб не стукотіли об брук так, як інші. Гордий, він пересувався на своєму «троні» нечутно, бо поверх дерев'яних коліщат набив гумовий пасок. І не ліз на очі — йому з майстерні приносили наряд, у призначений день забирали готову роботу. Інколи полагоджені чоботи носив Петя, назад повертався з пляшкою і кульком цукерок. Петя і цукерок тих не хоче, аби тільки батько не посилав за горілкою.

— У нього тоді дуже холонуть ноги, ніч не спить,— скаржився хлопець своєму дядькові. Василь Григорович, рідний батьків брат, приходив нечасто, а вже як приходив, то лаявся з братом:

— Потерпів би трохи, Свириде, будуть тобі ноги.

— Ноги, — зло вигукував Свирид, — господь бог не поверне, а ти... Взяв би та й поділився з братом!

Свирид раніш не був таким заздрісним, як тепер. Побачить у людини здорові ноги, аж зубами скрегоче. Цілими днями просиджує під вікном, на вулицю дивиться. Перед ним ноги. Їх багато. Взуті у черевики, в чоботи, сандалі, в тапочки, в модельні туфлі, босі... Скільки ніг! Мелькають перед очима, ідуть, ідуть... А він, Свирид Гордієнко, сидить на своєму троні, на світ білий поглядає сумними темними очима.

Та ось Василь Григорович приніс братові ноги. Були вони з блискучих ременів, з легкої і прозорої пластмаси, з безліччю важельців і кнопок.

— Сам міністр наклав резолюцію! — захлинався від радості Василь Григорович, допомагаючи братові чіпляти ноги.— Знаєш, скільки вони коштують? О, ти навіть не здогадуєшся! А тобі видали безкоштовно. Цілуй!

Свирид заціпнув останній блискучий пасок круг тулуба, зрушив з місця, зробив кілька кроків і повалився на підлогу. Рясні сльози бризнули з його темних очей, він люто гатив кулаками по своїх дорогих ногах, кричав не своїм голосом:

— Викинь їх на вулицю, Петю! Мені не треба чужих ніг, чуєш?

Перший крок... Який же він важкий! Ніби оте немовля, яке починає ходити,— такий був Свирид. А все ж призвичаївся, почав виходити на вулицю з палицею в руках, сам ходив до майстерні, а згодом полишив палицю, запарубкував: брав під руку сусідку Оксану і йшов з нею в кіно. Вдовиця Оксана була подругою покійної Петькової матері, її чоловік не повернувся з фронту. Хлопець добре ставився до Оксани, коли та приходила провідувати їх, а як почала ходити з батьком в кіно, озлився. Ось чого

вона ходила до них, ось яка ціна її пиріжкам, котрі завжди приносила в фартушку! Не спав, чекаючи батька з кіно, сторожко дослухався до кроків у під'їзді. А коли батько одного разу не прийшов зовсім додому, а заночував у Оксани, Петя заплакав від горя і безсилля, потім перестав плакати і майнув на вулицю.

Де його тільки не носило! Три дні не з'являвся, а потім прийшов, витяг сигарету і запалив. Батько покосився на сина, лунко ударив молотком по дошці.

— У босяки кинувся? Уб'ю! Ноги поперебиваю!

— Не страшно,— спокійно сказав Петя.— Адже ти ходиш до Оксани, то чому маю сидіти один в холодній хаті? На вулиці тепліше.

Сказав так і вийшов. А коли повернувся другого дня, то побачив свою хату прибраною, нагрітою, на столі стояла миска з пиріжками. Батько метушився по хаті, запрошував сина до столу, а Оксана стояла в кутку і боязко озиралася. Хлопець зрозумів — вони зтулили з двох поруйнованих життів одне! Ну що ж, він не буде їм заважати. Он у батька чиста сорочка, поголене обличчя. Хай щастить...

Пішов і не повернувся. Через тиждень Свирида Григоровича викликали в міліцію: його син затриманий на місці злочину — з групою підлітків намагався пограбувати ощадкасу...

— Було нам з тим Петром,— каже після паузи Галина Іванівна.— А тепер бачите, який піжон? Один із кращих фрезерувальників! Вчора, коли ви пішли з Славком, заявився з своєю Сонею, пляшку коньяку приніс... І чого б ото, думаю? Аж він вихваляється: синові сповнилося півроку — раз, вступив на заочний — два, одержав премію — три... Роз-

хвастався! Нічого, ось мій Славик стане кіноактором, тоді...

Я дещо втямила з тієї недоречної репліки про Славка-кіноактора: у цій сім'ї діяли підземні ключі — ревнощі, заздрощі і ще щось таке, чого я не розуміла. Приховала свої почуття, почала розпитувати далі, та нагодився сам господар, Василь Григорович. Галина Іванівна змовкла, перевела розмову на інше.

Я була, мабуть, надто настирливою, бо втретє чи вчетверте казала Славкові:

— Сходити б оце нам до Петра.

Славко знизав плечима.

— Була б охота...

— А чому б і ні? Купимо торт, поп'ємо чаю...

— А потім вислухаємо рапорт: одержав премію, купив телевізор, завів ощадну книжку... Куце життя, коли його міряють карбованцем. Краще підемо в кіно. Антоніоні...

— А мені чомусь не хочеться до Антоніоні. Тягне в сім'ю, до вогника, до людського тепла. Майже весь рік в гуртожитку, тепер тут, давно не була вдома.

— Попахує чимось... міщанським.

— А що таке міщанство, Славику? Як ти його розумієш?

Славик задер голову, Славик сідлав свого улюбленого коника, у якого навіть копита були з словесної роговиці.

— Розумієш, коли домінанта життя — премія... Або самовар. Правда, самоварів поменшало, витіснив телевізор. Людські інтереси повужчали — вони вміщаються тепер у голубому квадраті кінескопа.

— Домінанта життя, — сказала я тихо. — А простіше як? Не вмієш?

— Простіше будеш говорити з Петром, інакше балачка не відбудеться. Ти бачила хоч раз, як розмовляють глухонімі?

І він засміявся.

Ми йшли крутим пагорбом, вкритим свіжим, ще м'яким асфальтом. Столиця боролася з брудом, дбайливо підмітала і мила свої вулиці, вигрібала двори, садила квіти і дерева, клала на руду глинисту твар пагорбів новітню обнову великих міст. Я навмисне зараз думала про ці прозаїчні речі, аби тільки не нашкодити собі — не зачепити хлопця за живе, бо він поровистий, як і його улюблений кінь. Мене вабила до себе ота маленька сім'я з такою цікавою і не схожою на інші біографією, тому я промовчала, хоч мала право від імені усіх глухонімих заявити: «А ти знаєш, дорогенький мій, що глухонімі сліпці раніш за нас з тобою прочитали «Фієсту»?» Та я цього не сказала, бо ми йшли до Петра: це я вже бачила, адже Славко додивлявся до номерів на погано освітленій вулиці, шукав потрібний.

Щоб добратися до світла, треба зробити чотири кроки вниз. Це і не підвал, і не перший поверх, — якась дореволюційна витребенька, призначена для нижчого «сословія». Соня бігла нам назустріч:

— Обережніше, там східці! Слава, дай же Лесі руку!

Вона кинулась до мене, рука у неї була міцна, гаряча, чіпка. Увела в кімнату, обкрутилась, поцілувала мене в щоку:

— От молодці, що прийшли! Сидимо удвох, подихаємо... По телевізору показують старий фільм, а з малим куди підеш? От і мучимось...

З-за перегородки вийшов Петя — на руках у нього син. Шокастий, як самовар.

— Почув, що хтось прийшов, тепер не засне. Страшенно любить гостей. Уявляєте? Казав їй, сходи в кіно, це ж поруч, а вона не хоче.

— І не хочу одна ходити! — тупнула ніжкою низенька Соня. І осміхнулася такою чарівною посмішкою, стріпнула своїми кучерями так кумедно, що я не втрималась і обняла її. — Ти не ходиш, і я не піду.

Вона взяла сина, витерла йому обличчя долонею, показала мені.

— А ось і ми. Скоро виростемо і підемо допомагати татові. А ви думали як? Спочатку ми підемо в садочок, зустрічатимемось раз на тиждень, а коли виростемо — в цех! Там нас уже знають, не думайте!

Петя примружив свої темні очі.

— А таки знають... диваки. Привіз сина з лікарні додому, а сам у цех. Дивлюся — величезний транспорт: «Вітаємо нове поповнення фрезерувальників!» Ну, не диваки? Біжать, стрибають, мало не збили з ніг. Поздоровили, а тоді вишхнули з цеху — біжи, кажуть, допомагай Соні, ми тут за тебе відробимо зміну. Що ти скажеш? Такий народ...

Славко мовчав, а я дослухалася до слів цієї молоді родини. Я вже знала від Галини Іванівни, що Соня з дитячого будинку, що вона дуже не хотіла брати собі Петю за напарника в цеху, адже чула про його пригоди. А майстер в одну душу: бери та бери, Соню, оцього вовка в шори, бо ніхто з ним не справиться — кусючий. Довелося брати. Вчила, як могла, лаялася, сварилася, навіть плакала. Важко давалася Петі наука — звик жити за законами

вулиці. Та своє доручення дівчина викопала і навіть перевиконала — вийшла заміж за «вовка». Щобетлива, непосидюча, металася зараз по хаті, ставила на стій закуску — печену картоплю, вінегрет, ковбасу, скаржилась на долю:

— Ми тепер з Вовкою, як ті експлуататори, — сіли батькові на шию і сидимо. Та ось скоро підростемо, і тоді стане легше.

— Для чого! — гнівається Петро. — Ще невідомо, кому важче — мені чи тобі з Вовкою...

Соня побігла на другий поверх кликати батьків — Свирида Григоровича і Оксану, Петя тим часом розважав гостей.

— От ви скажіть, чи правильно... Інколи залишаюсь на другу зміну, а Соня сердиться. А я ж записався в кооператив, квартиру будую. Аж на три кімнати розмахнувся! Бо я ж старих не залишу...

Він не встиг докладно розповісти нам свою пезгзоду в сім'ї, як прибiгла Соня, а за нею згодом увійшли і старі. Свирид Григорович ніс пляшку горілки, а Оксана — миску пирогів. Я ледь посміхнулась — мабуть, оця жінка прославилась своїми пирогами...

Після вечері ми з Славком захотілися апроцатися, та лас не пустили. Затіяли смішну гру в карти — хто тричі програє, той мис посуд. Програв Свирид Григорович — протез його хрускав, як електричні розряди, а людина сміялася і вигукувала:

— Добре, що так, а якби Славко програв? Ото була б робота...

Тепер ми уже всі сміялися — ніхто не міг уявити, як наш Славко викрутився б із становища. Тільки він ледь кривив губи і давав знати, що нетерпеливиться. Коли виходили вузькими і темними

східцями надвір, я почула, як считав Свирид Григорович у племінника: «А ти ж як? Байдикуєш все?» Що відповів Славко, я не почула, бо поряд йшов Петя і казав:

— На той рік уже не будемо лазити по цих східцях, переселимось на Русанівку. Це наша українська Венеція...

Я подумала, що у Києві майже кожен або справляє новосілля, або чекає його. Аж заздрісно стало. Коли і я матиму свій поріг?

Петя проводжав нас аж до тролейбусної зупинки, а коли ми дійшли туди, я спитала у бойового фрезерувальника:

— Петю, скажи мені, в чому полягає основна домінанта життя?

Петя задумався. Ми стояли біля сліпучо-білого ліхтаря, я помітила, як Петя смішно зморщив свого маленького носика, мені чомусь стало прикро за оте словечко «домінанта», я вже хотіла уточнити своє більш ніж дивне запитання, та не встигла, бо Петя рубнув повітря величезною червоною долоною і заявив:

— Я думаю так — жити. А чого ти, Лесю, спитала?

— Та то так, між іншим, Петю...

Я поглянула на Славка. Він стояв осторонь, мугикав якусь пісеньку, на нас не дивився, на його обличчі грали тіні сарказму і зневаги. Я одвела від цього погляд, гаряче потисла Петину руку.

— Правильно, я теж такої думки.

Надійшов тролейбус, я вскочила вслід за Славком.

Клен має ніжну і турботливу душу, він своїм дітям-зернинам відрощує легкі і прозорі крила-пропелери, щоб вони безборонно і всеосяжно летіли по землі і сіялись... Навіть перекотинополе, нащо вже дарморос, у певний час перетворюється на кулю, котиться по землі, підскакує, сіє зернята... А стоколос! Знає, що його ніхто не обмине, щоб не цюкнути під корінь, знає, що його ніхто не полє, окрім неба, тому й жене до сонця відразу сотні колосків: житиму!

Я бачила, як каштан вкутує своє сім'я на зиму: і теплий кожушок на ваті, і клей зверху, щоб не замерз, щоб перезимував.

Великий священний інстинкт природи! Я схилиюся перед ним, я стою зачудована і зворушена, розглядаючи яскраве вбрання синички. Вона годує своє дитя — зморена, певне, сама голодна, якась зіщулена, ніби схудла. Та це не безмежно, хоч і зворушливо до болю в серці: незабаром синичка покладе до рота свого нащадка останнього черв'ячка, стріпне крилами, підштовхне недоросля і викине з гнізда — рости, живи тепер сам!

Галино Іванівно, синичко моя... Це я з вами говорю, тільки з вами, послухайте мене, поміркуйте...

Великий плуг історії орав межі. Тріщав віковичний пирій, упирався буркун, хапаючи людей за ноги своїми залізними кігтями, а ніжні волошки розплющували голубі очі і покірно падали навколопки.

Великий залізний плуг нічого не чув і не бачив — він орав межі. За ним, узявшись за чепіги, йшов наймит Іван. Сорочка його була розхристана, груди голі, відкриті. Гостра шапка, підбита вітром, високо злітала на потилицю, як виклик негоді, біді і вікам. Іван орав широко, топтав свіжу борозну своїми шкарбунами, прив'язаними до ніг солдатськими обмотками; його гостра шапка стояла дибки, малинова зоря на ній поблискувала гордо і загрозово.

Обіч свіжої борозни стояли люди. Одні були чорні, мов земля, інші — просвітлілі враз, наче їх підмінили. Перші дивилися на Івана з острахом і злобою, прикритою високим кобеняком — вітер осінній дме проклятущо! — а ті, яснолиці, вітру не боялися, вони дивилися на Івана, як на бога. Бог, хіба не бачите? Бо хто б ото ще так широко орав межі, відпанахуючи людям гони вимріяного щастя!

Явтух Гордієнко, босий, спитілий, простоволосий, як чорт, гарнасився по ріллі, зазираючи у вічі орачеві. Та орач не мав часу, щоб мовити Явтухові хоч слово, він знав своє діло і робив його ретельно і обдуманно. Загнав леміш у толоку, переорав її навніл, забив кілка і подався далі. Явтух аж заревів:

— Іване, це як?

Іван оглянувся, посміхнувся і крикнув:

— Отак, як бачиш. Хазяйну!

Явтух обійшов свій наділ, оглянув його з усіх боків, потім повернувся до людей, мовчки, одними заналешими очима спитав: «То правда? Моя?» Люди мовчали. Тільки ті, що в кобеняках, одвернулися. У тих очах, схованих за високими комірами кобеняків, він побачив зневагу і злобу. Тоді Явтух побіг навперейми до Івана. Вчепився в його й так пошматовану сорочку, закричав це своїм голосом:

— Ти мені гляди! Скажи, щоб усі чули! Бо я... Він був блідий, страшний, оцей Явтух. Одірвав Івана од чепіг, привів до людей.

— Кажі!

Іван витяг заяложений папір, прохрипів:

— За постановою комітету неможлих селян... Явтухові одрізати з хутірських масивів... навечно і в повне його землекористування од імені революції і світового пролетаріату. Чули?

— Чули! Читай далі. Явтух не один такий! А про нас там написали?

— Не тягніть бика на хату! — озлився Іван. — По законній черзі. Нікого не забули.

Явтух розплакався. Витирав кулаками очі, як дитина.

— Ти ж чого? — обернувся Іван.

— Од незвички...

Люди посміхнулися. А це вже було добре, Явтух одразу зрозумів, що добре, бо пішов у вибрик, мов козел, подався в село. Прибіг до Галини, тоді її ще Гапною звали, бо не було моди дівок дитячим іменям величати. Галина була шостою донькою у вдові — отаке щастя привалило старій Пелехатій. Хоча б один робітник, так ні, всі дівчата. І пішли усі з десяти років у найми... Бо коли у тебе їх шестеро, зайвий рот — горе. Явтух схопив Галину за руку, потяг у поле. Не дав стямитись дівчині, отам у полі і прорік:

— Будемо жити! Хіба я один впораюсь? Бачиш, земля...

Отак людина освідчилась у коханні.

Вдень поралися на землі, а вночі ходили у казенний ліс, рубали тополі. Було й інше дерево, але хіба ти його врубаси сокирою? Тополя податлива,

як дружища, м'яка, та й доставити легше. Настягали, поставили крокви над мазанкою. Будемо жити!

Як мураха, тяг усе додому. Де щось побачить — камінь, дошку, лозину, навіть жмут соломи — згодиться! Дружину звав Галиною, досить їй бути Ганною. Або оцей Явтух... А дулі не хотіли? Прибіг у сільраду, зарепетував:

— Не буду Явтухом, хоч убивайте!

— То ж як? — здивувався голова, завзятий орач Іван.— Що вигадав?

— А таке вигадав, що не буду вже Явтухом. Запишіть Василем.

— Тю на тебе!

— Пишіть у протоколі, і все. Так хочу!

— Здурів наш Явтух...

— Може, й здурів, тільки не Явтух, а вже Василь.

Було у сільраді ще кілька дядьків, сміються:

— А чому Василь, а не, приміром, Степан, Грицько?

— Грицьком звали мого батька, а Степана беріть собі. Буду Василем. Це вам не старий режим.

Як там не посміювалися, не жартували, а все ж протокол написали і відіслали в повіт. Попоходив Явтух-Василь туди пішки! А таки виходив — повернувся Василем. Повернувся, скликав родичів, оголосив:

— Так ось такечки... Я тепер Василь Григорович, забудьте Явтуха. А моя жінка вам не Ганна, а Галина Іванівна. Їжте млинці і знайте.

— А чого так? — спитали родичі.

— А тому, що це вам не старий режим. Хто був найбіднішим у селі? Явтух. Хто пайдурніший? Знову ж таки Явтух... Хіба забули приповідку: «Чому

дурний? Бо бідний. Чому бідний? Бо дурний». Хе, хе, я нічого не забув. Глузували, собаками цькували... А тепер так — а дулі не хочете?

Він скрутив величезну дудю, понюхав, потім показав її у вікно — усім тим, хто колись збиткувався над Явтухом.

Гордієнко любив свою дружину, незмінно величав її Галиною Іванівною. Чому це тільки вчительок та ще попадаю називають по імені та по батькові? Хіба інші не такі? Або оце — Василь та Василь. А хіба ти забув, що у мене був батько? Гарний, роботящий чоловік, усе життя годував державу хлібом, хоч сам ніколи його не наїдався. Шанувати таких людей треба, це тобі не старий режим. Він ненавидів той старий режим так люто і так вперто, що навіть лайвся особливо. Розгнівається на пса, волає до небес: «Щоб ти здох, як старий режим!»

Все пішло тепер у Василя Гордієнка на краще. Вступив до колгоспу, нову хату поставив. Гризла біда тільки — не було дітей. Що вдієш? Не знаєш повного щастя без нащадків. Погорювали та й втихомирились.

Та ось одного разу Галина Іванівна, вже літня жінка, шепнула чоловікові:

— Василю Григоровичу, а що я тобі скажу...

Йому не треба далі говорити, він здогадався — у них буде син. З чим порівняти таку радість? Що б не казав, не висловиш того, що належить виголосити за такого випадку! Він хотів, щоб про новину знало все село, увесь світ, але хіба велить так звичай? Дружина заявила, що про це не слід балакати. Хтось може не зрозуміти, ще сміятиметься — он у людей немовлят, мов макового цвіту...

Слава — так назвали батьки свого хлопчика. Все тепер, здається, гаразд, аж тут раптом гримнула війна. Прощаючись з дружиною, Василь Григорович сказав:

— Дивись, у нас він один.

Хіба треба про це казати матері, та ще такій, якою була Галина Іванівна? Вона вже не доїсть, не досить... Єдине бережуть! Хіба легковажать карбованцем, якщо кпшеня пуста? Отак... А тут же не карбованець, а твоє земне продовження, твоя єдина втіха і слава. Твоє безмертя, якщо хочете, вінець твого існування...

Отак чи приблизно так розповідала мені Галина Іванівна. Я прийшла до неї вранці, вона саме заходила прати білизну. Наковбасила повні ночви, спитіла, розчервонілась. Я скинула кофтинку, взялась допомагати. Галина Іванівна розчулилась, розговорила. Простодушна і безмежно закохана у свого сина, ця жінка навіть тремтіла, зачувши кроки десь у коридорі — може, то Слава? Він десь пішов в інститут — таки хоче вступити в театральний, попис заяву, незабаром прийде, а обід ще не готовий. А Слава любить все свіженьке, вчорашнього борщу чи супу в рот не візьме...

Я ще не знала тутешніх порядків, віджимала сорочки і складала їх в купу. Галина Іванівна помітила те, захапалася.

— Не так. Лесю, не так... Славкові сорочки я завжди беру окремо від своїх і чоловікових, у нього вони й тонші, й біліші. Осюди треба, окремо.

Так, так — окремо. Чому? Тонші й біліші... І сам Славко — адже він дитя. Що з того, що йому вже двадцять п'ять? Якій матері свої діти здаються дорослими? Він ще такий молодий, такий недосвідче-

ній. І — добрій. Хіба ти, Лесю, не відрізняєш його від інших? Адже, певне, помічала, що Славко культурний, ввічливий, завбачливий. І місце тобі вступити, і подякує за якусь там послугу, і слова грубого не скаже.

Кажучи так, вона підійшла до тумбочки, взяла Славків портрет, провела по склі долонею, паче хотіла погладити його по щоці.

— У мене ж він єдиний...

Вона аж почервоніла, аж очі у неї зволожилися від надмірного почуття. Я одвела погляд. Хутенько помила руки, одяглася. Галина Іванівна залишила на обід, та я відмовилася. Чомусь мені стало душно, непривітно з цією привітною і ласкавою жінкою. Попрощалася і пішла-таки.

Та вже, мабуть, так судилося мені, що змушена була повернутися і з'їсти той обід. Тільки вийшла на вулицю, як назустріч Славко з довготелесим хлопцем. У Славка в руках великий шкіряний футляр. Поплескує його долонею, показує мені:

— Кушив кінокамеру.

— Навіщо?

— Знімати фільми... І тебе зніму.— Знайомить з довготелесим.

— Мій друг, Олексій.

Олексій — мовчазний, соромливий хлопець. Довомагає Славкові нести касети, памагається йти позаду. Звичайний сірий костюм, звичайні чорні черевки. Славко одягнений пишно — дорогий костюм у клітку, джемпер, біла, дбайливо випрасувана сорочка, замшеві черевки — мокасини. Принц і бідак... Мені аж смішно стало. Питаю в Олексія:

— Ви теж цим займаєтесь? Зйомками?

Славко підхопив:

— Мій друг штурмує протони, хоч ніколи їх і не бачив.

Олексій п'яково посміхається. Так посміхаються старші над невинними витівками дітей. Славко тієї посмішки не помітив, бо підхопив обох нас під руки і потяг у під'їзд.

— Обідаємо у мене! — він сказав ці слова так, наче принц виказував милість бідакам.— А потім підемо до Бориса на іменини. Запрошує всіх. Казав, що будуть омари... Що понесемо Борисові?

— Пляшку вина, — сказав Олексій.

— Діду! — вигукнув Славко.— Сервіз — мінімум!

Ми увійшли в хату. Галина Іванівна вже встигла накрити на стіл, метушилася, запрошувала сідати. Славко розпакував апарат, прицмокував язиком. Тішився покупкою, як мала дитина. Мати блискала закоханими очима.

— Купи та купи, мамо, апарат. Довелось купити. Те, що треба? Чи знову однесеш у комісійний, як магнітофон?

— Річ! — сказав Славко і показав великого пальця.— Ось я вас усіх зіму, ахнете. Апаратина... боже!

Обідав, а сам дивився на блискучі важельці та хромовані ручки того апарата. Одкинув ложку, метнувся за перегородку, куди зайшла мати. Я почувала:

— Мамо, мені треба п'ятнадцять карбованців! Негайно!

— Але ж я віддала тобі на апарат...

— Мамо!

— Ти хоча б машину здав, а то стоїть у дворі, ще розтягнуть. Це ж чуже... І шину накачати треба.

— А хіба батько не накачав? Я ж казав...

Виходить з-за перегородки, кладе на стіл п'ятнадцять карбованців. Олексій протестує:

— Навіщо стільки? Я ось три карбованці асигнував.

— Бери, купи сервіз, — каже Славко.

Галина Іванівна виходить, легенько штовхає мене у плече.

— На хвилинку, Лесю.

Виходимо у кухню. Галина Іванівна цілком починає за собою двері.

— Це син академіка... — І вона називає прізвище, яке знають у всьому світі. — Скажіть Олексієві, хай не купує сервіза... Все одно Борис проп'є його. Такі витрати...

— А навіщо ж дали гроші? Он Олексій поклав троячку...

— Так просив... Хіба відмовиш?

— Інколи треба відмовляти.

Галина Іванівна дивиться на мене блакитними очима. Як це так, відмовляти рідному сипові? З нею, мабуть, такого ніколи не було.

— Та нехай уже! Він ще молодий, недосвідчений...

Дивлюся на неї. Стопані черевики, руде старе плаття, схоже на ганчірку, штопані панчохи...

— Балуете свого сина... — кажу і бачу: Галина Іванівна злякано махає на мене руками.

— Що ви кажете? Балую... І ви туди! Он сусідка, клята перукарка, поприкає. Йй що? У неї ж їх четверо! А в мене один. Скільки біди зазнали ми з чоловіком, хай хоч наш син її не знає. Задля цього живемо...

— Треба й для себе жити. Для інших...

— Ось він стає на ноги, тоді вже і ми порозкошуємо..

— Коли ж він стане на ноги?

— Як закінчить інститут. Адже вступає...

— Як закінчить інститут, в котрий ще і не вступив? Боюся, що ви зовсім зіпсуєте хлопця. Білоручкою стане.

— Не кажіть так, — стоїть Галина Іванівна. — Хай уже у мене такі руки, бачите, я сама перу сорочки, в пункт не здаю... Хай хоч син вийде в люди.

Бачу, що далі говорити з нею немає чого.

— Дивіться...

І змовкаю остаточно.

Вийшли на вулицю. Олексій пішов у магазин подарунків, Славко йде поряд мене. Розповідає про майбутні фільми, у яких він гратиме. Я слухаю, потім питаю:

— Ти працював десь хоч один день?

Славко сердито зиркає у мій бік.

— Що за донит?

— Скажи, працював хоч один день?

Славко мовчить. Йде осторонь, мружить очі, на мене не дивиться. Мимо нас спують люди. Старі, літні, молоді. На роботу, з роботи. Приїжджі заходять до магазинів, купують, щось шукають. Усі чимось заклопотані, усі зосереджені. Навіть діти — скупчилися біля магазину підручників, чекають кінця перерви. В руках у них лінійки, портфелики, чорнило, олівці. Мине літо, почнеться навчання — треба все приготувати. Подзаєнькує на рейках трамвай. За пультом сидить жінка. У неї серйозні очі. Поряд неї, на пульті, маленький букетик квітів. До Дніпра поспішають з підсаками і вудками два діди. Вони вже відволювались, вони пішли на свій заслу-

жепий відпочинок. Чи не воли клали отой асфальт, по якому ми крокуємо зараз з Славком? Швидко біжить молода дівчина, зазирає у вітрини. Вона така гарна, що на неї всі поглядають, навіть жінки. А вона ні на кого не звертає уваги, вона щось шукає у вітринах. Зупиняється грузовик, молоді хлопці натискають на кнопку, над грузовиком високо підноситься місток. На містку — молодик у рукавицях. Натягає дріт, прикріплює його до стовпа. Електрики... Місток знижується, його поглинає кузов грузовика. Машина рушає далі.

Пауза така довга, така гнітюча, що навіть впертий Славків характер здає. Широко розмахуючи руками, він січе кулаками повітря і каже:

— Я ж учився, ти знаєш...

— Знаю, як ти вчився. Ну, з цим ділом ясно. Що з інститутом?

— Подав документи.

— В котрій раз?

— Яке це має значення? Все одно, я доб'юся свого.

— Так... Чому не приймають? Які причини?

Славко з острахом поглядає у мій бік. Очі у нього злі.

— Ти знаєш, Славику, я питаю тільки тому... Окрім усього іншого, на світі ще існує дружба.

— Дякую і за це, — голос глухий, потойбічний. Ніби людина заблукала в катакомбах, гукає із усіх сил, але її голос ледве чути на поверхні.

— Так ось, — перехоплюю подих, торкаю хлопця за рукав, — хочу тобі допомогти в одній справі. Кажу чесно, чому не приймають?

— Стаж роботи, іспити...

— Ну, іспитів ти, як мені здається, не боїшся,

обізнаний... А ось перша причина... Ти ж знаєш наш закон.

— Можна без прописних?

— Можна. Перестань бути експлуататором.

— Що?

Він зупиняється. Він лютий, аж чорний. Ні любові, ні дружби, навіть патику на приязнь не бачу в голубих очах. Огопнь пенависті, більше нічого.

— Отак, значить?

— Отак, Славику! І ще одне... Не пізно — дожені Олексія, забери у нього гроші і віддай матері. Або ще ліпше — купи їй панчохи. Це ж твоя мати...

ТВОРЕЦЬ І СТАТИСТ

Як же воно так: жив серед нас чоловік з золотою головою-ореолом, ми у своїй повсякденності і штовханині ніби й не помічали його, а коли й помічали, то здебільше лаяли... А коли той чоловік помер, увесь світ і ми з ним в один голос закричали: «Геній!»

Дивно мені: все життя сіяв красу, добро, вирощував сади на землі і в уяві, мріяв про республіку-сад, про аерогради всесвітнього братерства людей. Був геніальний, а ним командували посередності... Ганили як, повчали! Мовляв, не будь, Сашко, дурнем!

Світ ще недосконалий...

Була в Сосниці, де народився Довженко. І там — сад. Виплеканий його руками. Люди підходять до дерев, рвуть плоди, хрускотить

*на зубах ніжна шкірка золотого ренету...
Як причастя! А що ж, можна і причаститися
перед лицем подвижницького життя великого
поета!*

*Його мрії про сад-республіку навечно у мо-
лодих серцях. Навечно. Він недаремно живе
на землі.*

*Скільки стачить моїх сил, буду йти отим
його шляхом, буду боротися за квіт ясний,
за шум зелений, за весну, за добро!*

Клянусь!

Клянусь!

Клянусь!

Ревлю, бурхало небо пад головою. Воно стало низьким, прихилилось до гострих і пласких, залізних і кам'яних дахів міста, давило на все живе і неживе вагою всесвіту. Як часто йдуть дощі в Києві! Чого мені тільки так здається? Ось пожила я тут, наче не було дня, щоб не падала з неба капавиця. Я люблю дощ, але щоб так часто... І так на серці важка, як земля, брила, а тут ще дощі... Хмари ходять над самою твоєю головою, забираються у парки, у яри, чіпляються за дроти, повисають косами на деревах.

Другий день ходжу по місту, шукаю підручники з англійської. Знайшла не тільки підручники, а й всі потрібні словники. Та не до вивчення підручників зараз! У мене таке відчуття, ніби я дуже завинила перед усім світом. Навіщо було так настійливо і так грубо втручатися в особисті, родинні справи Славка? Адже так: батьки є батьки. У їхній компетенції, а не в моїй складна проблема стосунків з рідним сином. Хіба вони на погане спрямовують

його? Вони терплять нестатки заради того, щоб спити вчлився, ввійшов у люди...

Вибитися в люди... Коли і хто так сказав? Ну, стати людиною — це я розумію, але оте «вбитися в люди»? Що воно означає? Виявляється, є ще такі, котрі вважають, що стати артистом, вченим, юристом, ба навіть фотографом — то значить вибитися в люди. Якщо ти хлібороб, слюсар, електромонтер або, не доведи боже, лісівник, — ти вже не людина. Ось скільки вже прожили на світі у новій, свіжій і такій заманливій атмосфері, а старе поняття лишається, не хоче вмирати. Розвелось тих дипломованих паречених, хоч греблю гати. Одержать диплом, виходить заміж, сідає на чоловікову шию, а сама гостям той диплом показує, хизується — я освічена. Або й оті перебіжчики. Мало їх, скороспечених спеціалістів, які випадково потрапили на ту стежу, не маючи до неї ні здібностей, ні бажання? Закінчить інститут, шукає якоїсь роботи не по спеціальності — і живе. У нього диплом, а чого ж ще? Бачила одного такого у наших Липках — закінчив гірничий інститут, а працює в бухгалтерії...

Дощ швидко починається, швидко і кіптається. Гріє сонце, гріє пещадно і навално, паче оце весь час збиралося із силами і тепер не знає, куди їх подіти. Асфальт просох швидко, випари забрали зайву вологу, і тепер над містом гуляє сонячний вітер. Я швидко зібралась і поїхала в сад Довженка. На прохідній кіностудії повно молодих людей. Вони штурмують вартового, домагаючись перепустки, вони безконечно набирають номер телефону, щось доводять, скаржаться, погрожують... Нарешті добираються свого — їх впускають. Разом з ними на територію студії пробиваються і я.

Сад відразу біля входу, ліворуч. Стоясь статечні яблуні, обважнілі від рясного плоду. Крони сформовано правильно — тут, видно, походить досвідчена рука садівника. Яблука ще зелені, але рясні, великі. Навіть не віриш, що вони справжні — тут, на студії, так багато бутафорії. Он іде просто до мене царський городовий. Чорні закручені догори вуса, пласка шабля в сірій піхві, чоботи з широкими хлявами, штани на випуск. Йде галявою, вимахує руками, шепотить собі під ніс — певне, вчить роль. А он на лавочці в холодочку сидить перекупка. Широка спідниця на сім пілок, рум'яні щоки, дебели білі руки. Вона тими руками тримає біля ніг величезну корзину з бубликами, виписує фальцетом:

— Гаряченьких бубличків, кому гаряченьких! Простому і становому, майстровому — усім по копійці! Копійка не задача, одержуйте без здачі!

Все це мене ніби заворожило, бо я таки простояла, поглядаючи на артистів. В котрий раз вони повторюють свої монологи, свої ролі? Хто сказав, що праця артиста — легка? Не знаю, хто як, а я з цим ділом не справилася б. Отак сидіти з корзиною і викрикувати: «Кому гаряченьких?» Ні, це не для мене...

Проходжу в глиб саду. Він тінистий, на порі. Сухі гілки вирізано, на тому місці дерево кладе свої живі пластирі. Лунки великі, ґрунт вогкий — поливають. Мені так добре на серці...

Повертаюся назад, бачу — назустріч мені пливе Галина Іванівна. Спітніла, задихана. Впізнала, замахала руками:

— І ви тут? А мене, знаєте, ледве впустили...

В руках у неї пакет. Сідає на лавку, витирає

спітніле обличчя. Очі якісь чи то злякані, чи то збуджені.

— Принесла Славкові сніданок. Ви його не бачили? Він тут статистом. І така спека! А він ще й не снідав. Приходжу додому, все стоїть, як було. Я ж на роботі, а він нічого не розігрів, подався сюди... Захотілося заробити.

Розповідає, а сама очима пишпорить по саду, по широкому подвір'ю.

— Такі вже мужчини! Навіть готове розігріти не вміють! Довелося аж сюди їхати. А тут ще й не впускають... Де ж він ходить? Адже не снідав, бідолашний...

— Даремно за ним бігаєте, не вмре. Дорослий.

Я аж відсахнулася від жінки, так вона вся стрепенулася, замахала руками.

— Ви його не знаєте, він такий непрактичний. Не пагадаєш, цілий день проходить без обіду. А он і він!

З павільйону висипав гурт молоді, серед них — Славко. Студентський картуз, тужурка, довгі вузькі штани. Йшов поряд з літнім чоловіком, певне, режисером, щось доводив йому, переконував. Той дивився поперед себе, мовчав. Нарешті зупинився, потиснув руку Славкові і пішов геть. Галина Іванівна, мов молода дівчина, підхопилася з лавки, побігла до сина. Перечепилася за шланг, пакет вислизнув із рук, на траву покотилися бутерброди з шинкою...

Я знову повернула в сад, пройшлася аж до глухої цегляної стіни, повернула назад. Мене вже розшукувала Галина Іванівна. Відкалась, мов поранений птах:

— Не я казала, що не снідав? Я його знаю...

Аж зблід від голоду. За мужчинами дивись та дивись, вони без нас, мов діти... Гадаєте, він сів та поспідав? Еге, повіз когось додому... Помреж якийсь.

Я подумала, що це ж Славко усім пропонує свою машину, отой, перший, не погодився їхати, вдалося вломати помрежа. Холодок прокотився у мене по спині. Сказала:

— А ось ви в троллейбусі чи на трамваї...

— Скільки було тих балачок про машину! Хай вже зіб'є оскому, в молодості всього кортить.

— Так ні разу і не покатав? — слитала я. — Ні разу?

— А куди мені їздити? Мій гастроном...

На альтанці я побачила дівчину. Справжнісінька шевченківська Катерина. Полотняна сорочка з вишитими рукавами, по-сільському зашнурта хусткою: різко аж на очі, щоб і на світ божий не дивитися, на руках сповита дитина. Дівчина, певне, була молода, вона тільки вивчилася тримати немовля. Несла ту бутафорну ляльку, нахилилася до неї, притискала до серця і щось наспівувала сумне і трагічне, як і її доля. Мені аж мороз пішов по спині. Скільки туги, скільки печалі на вродливому чорнобровому обличчі дівчини! Здавалося, минуле століття з усіма його фарбами стало переді мною, заглянуло в душу своїми темними очима.

— Мабуть, пішла топшитися.

— Хто? — здивувалася Галина Іванівна. — А, ота... Чого тут тільки не побачиш. Навіть городовий є. А для чого вони?

— Щоб нагадати декому...

— Краще не згадувати, — авторитетно заявила Галина Іванівна. — Хіба ми не бачили? Гадаєте, я

отак не ходила, як ота бідолаха? З наймів у найм... Було, та загуло. Краще й не згадувати.

— Інколи варто згадати,— наполягала я. — Щоб знали, з якої трясовини вибратись. Щоб шанувались, цінували...

Її, певне, не дуже бентежила ця тема, вона раз по раз позирала на важкі ворота, чекала сина. Прохолоджувалась в тіні дерев, казала:

— Гарно тут, яблук повно... Аж заздрісно — добре артистам!

— Справді, гарно тут,— сказала я. — Чудовий сад. Його посадив Довженко. Знімав картини, прославився на весь світ. Чого б, здавалося, клопотатися людині? Аж ні, клопотався... Щоб усім було гарно. Уміла людина жити не тільки для себе.

— А я такого й не чула. Довженко?

— Він створив «Щорса». Бачили?

— Бачила. Так оце він сам посадив? Власними руками?

— Власними. Страшенно не любив егоїстів, міщан, нероб. Прославляв красу, добро, хоробрість і чесність. Він і про вас згадував в одному своєму фільмі...

Галина Іванівна посміхнулась.

— Про мене? Жартуєте...

— Згадував. Казав: «І вовчиця годує своє дитя... Мати ж мусить виростити людину...»

Жінка на мить замислилась. По її повному білому обличчю пробігли легкі хмаринки задуми. Вона, певне, зважувала: чи образитись, чи промовчати. Нарешті схаменулась:

— Лесю, от я вас питаю... Чому так часто сваритесь з Славком? Не кажіть, я все знаю, од мене не сховасте. Він так вас любить...

Остапці слова вона проказала з таким жалем, з таким болем, що я мимоволі подумала: а чи не ревнує ця мати свого сина до мене? Хіба сліпа любов не включає в себе ревність? О, та страшна і невигойна материнська ревність! Хіба є на світі сили, які б тебе перемогли?

— Розумієте, як би це сказати,— захвилювалася я. Вперше доводилося говорити про не дуже приємні речі, і я не знала, де відшукати слів. — Я хочу, щоб ваш син... був не статистом життя, а його творцем.

Я сподівалася, що Галина Іванівна не зрозуміє, але помилилася. Вона глянула у мій бік недобрим оком і випалила:

— Ага, тепер я знаю, звідки у нього оті розмови! Прибігає як не свій, кричить, щоб я відшукала диплом електротехніка. В одну душу — піду на завод! Це ви його женете на роботу!

— А ви проти?

— Я?—спитала Галина Іванівна.—Я сказала: хай спочатку вивчиться, а тоді вже думає про заробітки. Поки я жива, моя дитина не гнутиме спину. Доволі я попогнула. І ви його, Лесю, не збивайте, я вас дуже прошу... Самі ж вчитесь? То чого ж ви хочете від мого сина?

На моє щастя, розчинились ворота і з'явилася Славкова машина. Галина Іванівна захапалася.

— Ось і він. Поїдете з нами? Бачите, і нас покає... Тільки щоб ні слова про наші балачки, бо розгнівається. Гарзд?

Я подякувала і пішла в протилежний бік. Славко щось розпитував у матері, сердився, гримав дверцятами. Довго ще стояв, чогось очікуючи. Невже він думав, що я сама підйду і спитаю про умови

перемир'я? Невже він думає, що я заспокоюсь на його ролі статиста?

Якщо мені вже судилося боротися за тебе, мій коханий, то я готова піти проти всіх, навіть проти рідної матері. Битва за принципи не визнає компромісу.

Я заглибилась у сад. Я втікала подалі від його очей, від його машини, від його матері. Я дивилась на мовчазні дерева і шепотіла:

— Кланяюся, велика людино, за твою щедрість, за доброту і далекоглядність. Вузьколобі людя kleїли тобі всілякі ярлики, брехали на тебе, а ти йшов гордий і красивий, як сама чистота. Ти йшов своїм шляхом, часто навіть не роблячи спроби одбитись, бо ти вірив у день прийдешній, вірив у людей і в добу. І ти переміг. Я кланяюсь твоєму мудрому живому пам'ятнику, найкращому із усіх, які знає людство. Оцей сад добра і пам'яті здатний оновлювати душі, павертати людей на правдиву стежку. І то нічого, що не кожен здатний осягнути велич і значення краси рукотворних пам'ятників доби. Більшість розуміє, а жити ж треба для більшості. Для всіх. І я клянусь тобі...

За воротами просигналіла машина, я стрепенулась.

— І я клянусь тобі і від себе, і від нього!

СВОЄ І ЧУЖЕ

Стаття моя «Сади для всіх» надрукована. Редакція дала рубрику: «Людина і комунізм». Я мала нагоду поколисатися на хисткій гойдалці авторського самолюбства, якби... якби

моє особисте, про яке не напишеш у газету, про яке не скажеш на нараді, на зборах, не давило серця залізними лецятами.

Ось і минає строк мого перебування у цьому чудовому місті. Чого ж я домоглась? Що з'ясувала для майбутнього? Мабуть, використала вже всі стріли з свого дівочого сагайдака, а нічогосінько ж не вполювала.

Чи не багато беру на себе? Он яка, почала літніх людей вчити жити на світі! Казала про недосконалий світ, а сама бачу — людина теж недосконала. Взяти хоча б мене... І так мені захотілося втекти додому, в обійми рідної матері, рідної домівки... Не знаю, як це зветься, можливо, цнота, але я вже подумувала про втечу.

Щось мені не гаразд кладеться, це я вже бачила, але я чогось чекала, на щось сподівалась, бо була людиною, а людина без сподівань жити не може.

Я сиджу біля вікна, воно прикрите занавіскою, але сонця досить, щоб я могла утретє прочитати свою статтю. Юля лежить горілиць, її великі очі блукають десь під стелею. Про що вона думає? Певне, у дівчини теж є свої проблеми. Подаю їй газету, кажу:

— Ось про сади для всіх. Прочитай.

Юля бере газету, читає. Я тихенько виходжу до тітки Насті, вона вовтузиться на кухні, кляне кербуда, двірника, сусідів. Побачила мене, посміхнулася:

— Вже виспалась? А тут один приходив, записку приніс. Я ж і кажу двірникові: якщо до нас з

академії ходять, то як можна що два дні не прибирати сміття?

— З академії? Хто ж приходив?

— Та он записка, сказав, що з академії... Тобі лишив.

Я беру конверт, витягаю записку.

«Дорога Лесю!

Тільки-но прочитав статтю про сади для всіх. Чудова робота, повірте! Вважайте, що заявка до майбутньої дисертації є... Тепер треба підмурок робити — надійний, з непорушного каменя науки.

Вітаю вас сердечно і питаю з турботою: чому не заходите? Невже я так налякав вас отими мовами?

Міцно тисну руку

Ваш С. П о д о л я н ».

Так мені лоскотно, так мені гаряче стало на серці, що я ладна цілувати гримотливу тітку Настю. Вбігаю у кімнату, Юля спить, прикрившись газетою... За інших обставин це могло вплинути на мене так, як впливає холодний душ, але я зараз була така збуджена, що легенько вийняла з рук сонної дівчини газету, пахилилась і поцілувала її в холодне спітніле чоло. Юля була сьогодні на нічній зміні...

Якщо вже у тебе є вступ, то час братися за підмурок. Хутенько одягаюся і біжу до бібліотеки. Надворі сонце, його багато, воно сліпить очі, забирається в твою душу і вимітає там усі кутки, затьмарені павутиною печалі.

У мене аж очі заболіли, так багато я читала ці дні. Час линув повільно і тоскно, я часто поглядала на годинник, ловила себе на думці, що стаю нер-

вовою, непосидющою, прискіпливою. То мені довго не знаходять книжку, то та книжка надто загальна, надто деклараційна замість того, щоб бути конкретною і ясною. Цікаво, чому деякі вчені-лісівники вдаються до агітації, до загальної і солоденької тарабарщини? А покликані ж вони казати не тільки солодкі, а й гіркі слова... Бо немає у них права на спокій, бо в лісах наших ще чимало розгулює лисунів...

Мені так набридли оці брошури, в яких автори кланяються усім богам, що я просто сиділа, дивилась на вже пожовклі сторінки і нічого не бачила. Мабуть, перевтомилася...

Одначе вперто змушувала себе дочитувати все до кінця, бо під покривалом солоденької тарабарщини були і зерна істини. Тільки ж як вони глибоко приховані, лихо ти моє! Що поробиш, був такий час: поки не покладеш поклону у куток з богом, за діло не берись...

Додому йшла стомлена, ніби побита. Якось брела отак підвечір по моїй крутій і нерівній вулиці, уже дійшла до рогу, як раптом побачила Славка. Він хутко йшов мені назустріч, ще не порівнявся, а вже я почувала:

— Лесю, мама захворіла... Вона в лікарні!

Обличчя його стурбоване, навіть бліде. Тремтячими губами він додав:

— Швидка допомога... вночі...

— Який діагноз?

Несподіванка застала мене зненацька, я не знала, що казати, тому вдалася до риторичного запитання. Славко знизав плечима. Він стояв поруч мене нещасний, якийсь прибитий. Тер долоні, рухи були нервові, збуджені.

- Був оце в лікарні, не пускають...
- Так їй погано?
- Дуже. Щось з печінкою. Може, рак?
- Ну, знаєш...

Мені нелегко було хоч трохи розворушити хлопця — весь він ніби закам'янів від горя і переляку. Наші незгоди ніби рукою зняло — недаремно хтось сказав, що стихійне лихо примиряє навіть супротивників. Ми довго ходили по вулиці, більше мовчали, бо слова всі вже було сказано, бо перед лихом ми були безсилі. Домовились назавтра разом сходити до хворої. На прощання Славко подав мені руку. Вона була холодна, кам'яна.

Галина Іванівна лежала з заплющеними очима, бліда, лице покривлене болем. Де поділися її рум'яніці? Шоки крейдяні, під очима великі чорні кола. Ледь розплющила очі, ледь посміхнулася:

— Лесю... спасибі.

Про свою хворобу ні слова, все бідкалася про мужчин: як вони там без неї? Певне, голодні, в хаті не прибрано. Славко втішав її, казав, щоб вона не турбувалася, все у них гаразд, та вона ніби не чула його слів.

— Лесю, ти така добра... Прошу, сходи до них, подивись. Може, їсти треба зварити.

— Сходжу, ви про це не думайте. Не малі ж діти лишилися.

— Ой,— похитала головою Галина Іванівна, — вопи гірше малих...

Попрощалися ми сумно, Галина Іванівна заплакала. Славко теж ледь стримався, щоб не пустити сльозу. Став на коліна, поцілував матері руку. Я одвернулася.

А вже дома розходилася. Мати казала правду —

все тут розкидано, все тут віє пустою. Навіть ліжко не прибрано, на дивані грілка, таз з водою, певне, все лишилося так, як було тієї ночі.

Василь Григорович зрадив, коли побачив мене, схопив мої руки, не відпускав їх.

— Отаке у нас нещастя, ми ніби подуріли обидва. Не цурайся хоч ти нас...

— Горю смутком не допоможеш. Поки там лікарі проведуть аналізи, ми мусимо тут не опускати рук. Обідали?

Василь Григорович кивнув на стіл — там стояв чайник, чашки, цукорниця, нарізаний черствий хліб. Вони, оці два мужчини, таки справді були дітьми. Все оце нехитре домашнє гніздо трималося на одних руках, тепер ті руки лежали нерухомо на білому простирадлі, і тут все зупинилося. Тоді я сказала:

— Зваримо обід. Покажіть, що у вас є для борщу.

Низенький холодильник «Україна» виявився повним, я швидко поставила на газову плиту каструлі, увійшла в кімнату.

— Поки закипить, ми тут хуленько приберемо. Славику, винось у двір оці килимки, пошмагай їх палицею гарненько. А ви, Василю Григоровичу, сходіть до магазину, купіть свіжого хліба. Хто зараз живе на сухарях?

Я залишилась в кімнаті сама. Оглянула все — замислилась. Як же воно так? Оп у Славіка радіоприймач, портативна друкарська машинка, кінокамера, у шафі не менш як п'ять нових костюмів, мисливська рушниця, навіть пересувна кіноустановка є... А мати спить на солом'яному матраці! Солома давно вже перетерлась, збилась клубками, під

ліжком порохнява... І отой диван з довосною чорною спинкою! Це, мабуть, там спить Василь Григорович. Тільки у Славка тахта — новенька, за останнім словом моди...

Взяла віник, вимела, потім набрала у відро води, почала мити підлогу. Славко увійшов, побачив мене з ганчіркою в руках, здивувався:

— Для чого? Це зайве...

— Чистота — зайве? — усміхнулася я. — Вперше чую... Ану, пересунь стіл. А оцей диван я взагалі викинула б на смітник...

— Ти гадаєш, що я їм не казав? Так уперті ж! Чекають нової квартири. Попалити б...

— Палити не варто, а ось дещо замінити слід. Та то вже діло не наше.

Славко промовчав. Допоміг мені пересунути меблі, я швиденько помила підлогу, а коли прийшов Василь Григорович, у мене вже й борщ кипів, і смажились котлети. Пообідали, мужчини навперебій хвалили мій борщ, божилися, що такого доброго борщу зроду не їли. Я поблажливо усміхалася, адже знала, скільки у цих словах було правди. Пішла додому пізно, пообіцяла прийти завтра.

Тепер у мене робочий день складався так — до обіду в читальні, після обіду до вечора — у Славка. Чепурили ми ту хату і так і сяк, але домоглися небагато. Тут все треба міняти заново. І коли лікарі сказали, що матері покращало, і сама вона заявила, що через тиждень повернеться додому, я сказала Славкові:

— Дорогий чоловічине! Порадимось трохи... Ось незабаром твоя дорога матуся повернеться з лікарні, як ти гадаєш, приємно їй буде лягати на отой солом'яний матрац? Це — перше питання... Дру-

ге — чи не час уже отой прадавній диван винести в сарай? Знаю, що ви чекаєте нової квартири, але хто сказав, що нові меблі важчі за старі? Адже їх можна перевезти на нову квартиру...

Славко:

— Правда твоя, Лєсю.

Це мене заохотило.

— Он у тебе скільки того інвентаря зайвого! А що, якби дещо спровадити в комісійний!

Мовчить, як могила.

— Або отой автомобіль. Здай... Це буде розумно і...

Я говорила, мабуть, проникливо і сердечно, вживаючи навіть такі слова, як «королева». Це про матір. Мовляв, не годиться королеві спати на старому солом'яному матраці. А потім, чи купував ти їй, хлопче, хоч раз подарунки? Чому б не зробити їй приємне? Як ти гадаєш? Взяти й принести гарну річ. Жінки, вони, знаєш...

— Я купував їй одеколон на іменини.

— Ну, одеколон,— мене брав сміх,— він більше личить дівчині, ніж літній людині... Подумай.

— Кажі, що маєш на увазі.

— Шерстяний костюм. Бачила на Хрещатику...

Так у квартирі Гордієнків з'явилося нове ліжко з пружинним матрацом, новий диван, шість стільців...

Квартира ніби оновилася. Всі ходили імениниками, а Василь Григорович навіть заявив, що тепер його додому тягне... Він чомусь вважав, що це я винна у всьому, адже без мене вони б і далі сиділи у тарганячому гнізді. Розщедрився, приніс зелену настільну лампу, а старий паперовий абажур зняв і викинув геть. Славко, ховаючи важкенький

згорток, підморгнув мені, мовляв, таємниці. Я знала, що він приніс шерстяний костюм, який я йому показувала в універмазі. Таки продав кінокамеру! Браво, Славику! Один щабель у боротьбі з егоїзмом подолано...

Цих слів я не сказала йому, тільки подумала про себе, натомість зауважила:

— Замість абажура треба причепити люстру. Вісім карбованців — і в хаті засяє три сонця. Це буде мій подарунок!

За годину в хаті вже було три сонця...

Тепер, коли бій було виграно, я відступила. Кілька днів не ходила до них, була тільки раз у Галици Іванівни. Вже вона посміхалася, рожеві щоки так і полум'яніли, коли я з'явилась на щорозі палати, казала усім присутнім хворим:

— Моя півісточка прийшла.

Я принесла їй квітів, поставила у чашку, налила води. Сьогодні вже були у неї її «мужчини», щось вони там нахваляються: сюрприз придумали якийсь, але який, не кажуть. «Молодці, що мовчать,— подумала я,— адже домовились так. Цікаво, як сприйме оті зміни господиня».

У день, коли її привезли додому, я сиділа в читальні. Та Славо і тут знайшов мене. Коли вийшли на вулицю, він сказав:

— Мама хоче тебе бачити.

— Вопа задоволена? Чи, може, гнівається? Господині, вопи, знаєш...

— Лесю, вона дуже задоволена! І хоче тебе неодмінно бачити. Ти не думай, моя мама...

Я перебила його:

— Славику, ходімо кудись... Ну, до Дніпра, па Володимирську гірку, чи що. Такий вечір...

Він розчарований.

— Там усі на тебе чекають... Прийшов Петро з дружиною, Олексій. Мама ж з лікарні повернулася!

— Якщо так, ходімо. Тільки з умовою — посидимо трохи, а тоді підемо. Вечір такий... Гарзд?

Славко кивнув на знак згоди. Він увесь аж сявав, адже я погодилась піти до нього.

Коли я ступила на поріг, Галина Іванівна пішла мені назустріч. Помолоділа, ясна, у новому костюмі... Отак простягла руки і пішла до мене. Ми з нею навіть поцілувались. Славко стояв поряд, на його обличчі вигравали кольори блаженства і триумфу.

ШЛЯХИ КОХАННЯ

І хоч моє серце тепер ніби стукотіло рівно і чітко, я знала — битву за Славка ще не виграно. Солодкий сімейний полон, звички, традиція...

Обклали здорову людину пуховиками, наговорили їй повні вуха компліментів — ти і геніальний, і красень писаний, і тобі шляхи судилися незвичайні, легкі та рівні. Навіть гарну людину можна заколисати, вбити у ній почуття реального...

Іди, Славику, бийся за себе і за мене! У тебе круті плечі, і такими плечима можна півсвіту тримати. Мамин бутерброд солодкий, але на світі ще є не звідані тобою сухарі далекої і щасливої дороги. Ступиши крок, і

*вже стану поряд, подам тобі мою слабу руку, міценько потисну твої пальці — йди, чесні дівочі руки не стануть важкими гирями.
Йди, Славику!*

Я так вивтягла його з хати!

— На Володимирську гірку! — сказала твердо.

— Чому саме туди?

— Бачиш, я так хочу... Бо є закон: перший і останній уклін Києву — на Володимирській гірці.

— Хто встановив такий закон?

— Дівчата, мої подруги...

— Дивно...

— Нічого дивного. Треба пожити хоч років тричотири в Липках, тоді судити.

— Ти можеш і не жити там...

Ми піднімались крутосхилом, покритим зверху блакитними стьожками неба, електричного і місячного світла, крон дерев і фіолетових сутінків. Пахло розжареним за день асфальтом, трояндами, водою. Неподалік дихав Дніпро, закутий у рожевий граніт, покірний і тихий. Вечір теж був тихий, безвітряний, сумирний.

— Ще один рік, — сказала я після паузи, — ще один рік, і тоді...

— Що тоді, Лесю?

— Закінчу інститут, поїду, куди пошлють.

— Це пасивний напрям. За життя треба боротися.

— Так, боротися. Саме це і входить у мої плани.

Славко взяв мене за руку, це зараз модно — водити дівчину за руку, мов дитину. Звичай, коли брали під руку, вже минув.

Володимирська гірка, обнесена залізним парапе-

том, вся усипана людьми. Прийде парочка, постоїть, подивиться у чорне провалля вечора, у далекий світ, всіяний живими зірками вогнів, потім іде далі, а на те місце стає інша пара. І так без кінця, наче люди приходять сюди задля якогось ритуалу, пов'язаного з потаємними мріями і сподіваннями.

Ми теж примостилися в куточку, Славко взяв мої обидві руки, міцно стис їх. Я прихилилася до нього, мене розморили вино і задуха хатня, крім того... у мене в сумочці лежав квиток, хлопець про це нічого не знав, а я все давно вирішила. Щоб не застудити його, сказала по хвилі:

— Не виключено, що я буду вчитися в Києві. Тут є Академія, яка готує лісівників.

— Ти можеш зараз домовитися. Тебе приймуть. Твої знання... Що дадуть Липки? Ну, згаєш ще один рік...

— Липки...

Він не дав докінчити, припав губами, затулив мені рота. Дихав жарко, шепотів:

— Мої батьки сказали, щоб я тебе не відпускав більше. Залишайся назавжди — з Києвом і зі мною.

Я випручалась, поправила зачіску.

— Батьки? І тільки?

Він схаменувся.

— Лесю, не чіпляйся до слів, ти ж усе знаєш... Невже ти й досі сумніваєшся? Невже не бачиш, як я тебе люблю?

Десь внизу прогув буксир. Серце моє колихнулося. Отак завтра прогуде паровоз, смикне вагони, вони гойднуться, попливуть у вечірні сутінки степів. А я стоятиму біля вікна, дивитимусь на вечірній Київ, на його парки, каштани, сонячні вулиці, високі мости, тихі околиці... Я так розчулилась, я

так замріялась, що вже погано слухала його, а він все говорив і говорив, стискаючи мої руки.

— ...Не так воно у нас з тобою кладеться. А я ж думав, я вірив, що тепер ти не покинеш мене. Пам'ятаєш, я колись питав про довгий і трудний шлях любові? Якщо вже раз дано ступити на той шлях, з нього не звертають.

— Шлях любові... Красиві слова!

Відчула, як його руки поїнялися дрожем, ослабли. Ось він ще постоїть хвилину отак, потім випустить мої руки, і поміж нами повіє низовою холоднечею. Я цього боялась, тому міцніше стисла його пальці, ще ближче пригорнулася до хлопця. Може, я востаннє розмовляю з своєю любов'ю, може, я прощаюся з нею? Сказала:

— Уяви: зимовий вечір. Ліс аж потріскує, аж легеньким морозним туманом береться. Холодно, дуже холодно на світі. А він в одній сорочці вибігає у двір, хапає сокиру, рубає дрова. Приносить, розпалює грубку, в хаті літають золоті іскри, в хаті ходить теплий дух. А він ще не впорався, біжить до колодязя, одгрібає руками величезну снігову шапку і набирає води. Несе ту воду, ставить чайник на плиту. Аж тоді бере мої руки, кладе собі в пазуху — до серця. І я чую, як воно стукотить, як воно б'ється жарко і молодю. Тук-тук-тук, ніби молоточок життя.

Славко ледь посміхається.

— Романтика гнилої соломи... Примітивна, смішна, хуторянська! Волю гріти руки не в пазусі, як чумаки, а біля електричного каміна.

— Ні, каміна там не буде. Це точно. Тільки грубка. І він це знає і не боїться...

— Хто це він?

— Він? А, це такий хлопець... Йому печена бараболя, зароблена власними руками, смачніша за чужі бутерброди з ікрою...

— У тебе він є? Отой хлопець?

Його руки вже холодні, вони випускають мої пальці, вони вже далеко від мене. А я не втихомирююсь, я вся тремчу, я стаю несамовита:

— О, такий хлопець! Інколи приходжу додому, а він уже й картоплі начистив, і в хаті підмів. Якось навіть борщу наварив, як були на практиці. Насипав мені миску, дивиться на мене, а сам аж мліє — чи гарний борщ вийшов? Каже, все по рецепту, по книзі робив... Такий смішний. Ну хто його змушував?

Славко дивиться кудись у провалля Задніпров'я, а я жону і жону свого коника:

— А одного разу ми пішли з ним до сусідів, на дев'ятий кордон. Далеченько, а снігу ж! А тут біда — зламався мій каблук... Тоді він узяв мене на руки і поніс аж до дев'ятого кордону. «Пожди, — каже мені, — пожди, Лесю, ось зберемось, купимо мотоцикл у розстрочку, тоді я тебе возитиму по оцих заметах...»

Не змовляючись, ми тихенько рушили від парпету, на наше місце відразу ж стала інша пара. Молоденькі, дзвінкі. Цікаво, про що вони говоритимуть? Може, і в них сьогодні відбудеться серйозна розмова, ота, яка виводить на рівний шлях або збиває в темний куток манівців.

Мовчимо. А навколо дзвенять гітари, виспівують портативні магнітофони. Славко йде осторонь, наче боїться доторкнутися до мене.

— І давно? Ну, давно живеш з ним?

— О, давно! Живу? Так, так, звичайно... Адже

ми разом були на практиці, знаєш, коли холодно, коли удвох на кордоні...

— А чому ж ти не написала? Я б тоді знав...

— Що б ти знав, Славику?

— Ну, знав би, як діяти. Така, як і всі, облудна. Брр!

— Чому ж? Адже я по любові...

— По любові? — голос крижаний, тремтячий.

— Аякже! Любов з сьомого класу... Разом вчились. Він був тоді такий малий, низенький, вихрастий... Ми його щигликом дражнили. Щиглик, щиглик, де ти був? А він — де б не був, та вже забув. Правда, смішний?

— Гарзд, Лесю, давай сядемо, я хочу тебе спитати... Ну ось... Твій щиглик знає, з ким ти сьогодні цілувалася? Ти йому написала, що їздила зі мною за місто і там першою кинулась мені на шию?

Ми підійшли до лавки, він сів, випалив своє питання, витяг сигарету. Спалах сірника був короткий, як сяйво маленького боліда. Але й цього було досить, щоб я роздивилася його обличчя. Воно бліде, суворе, як кара. І він таки карав мене, бо я вже не знала, що казати далі. Лягнула те, що на вернулося на язик. Я вже мало себе контролювала — така була розбурхана.

— Він? А яке йому діло?

— Як же так...

— А так, що жінки тепер вільні. Що хочуть, те й роблять. І я така. Ось візьму і поцілую тебе... Але він одсахнувся.

— Стій, стій, я ще не все знаю... А діти? У вас є діти?

— Троє. Два хлопчики і дівчинка. А це чекаємо четвертого...

Славко подивився на мене, його великі круглі очі мерехтіли пригаслим, тривожним світлом. Та ось вони раптом звузились, сипнули іскри, блиснули вогнем.

— Лесю! Здуріти можна...

Він схопив мене в обійми, ледь не задушив.

— Так не можна, моя мила дівчинко...

Він пригортав мене, а я відчувала, як нестримно линуть у мене по щоках сльози.

ПІСЛЯМОВА

Паровоз не прогудів, як сподівалося, сутінки не давили на серце. Було світло і гамірно на пероні. Поїзд одійшов тихо, так тихо, що я спочатку не зрозуміла — ідемо чи це тільки так здається. Може, це інший поїзд, що стоїть поряд, рушив? Аж ні — поволі погойдується вагон, пасажири біжать у свої купе, прощання скінчилося. Я сиділа в куточку і прощалася з Києвом.

Як я тебе люблю, мій древній красеню. Не розчарувалась в тобі після першого побачення, дуже прикипіла до тебе серцем. Бо залишала тут не тільки манливі краєвиди, чари бульварів і площ, каштанів і набережних Дніпра. Я залишала щось більше — свою любов. Любов... Хіба вимріяне залишають? До нього ж тягнуться з усіх сил, мандрують лісами, долають важкі і безконечні гони, до нього линуть з чужих земель, б'ються об важкі ґрати, ламають дріт, кришать лід і бредуть по шию у воді. А я втікала...

Я втікала, щоб повернутись переможцем!

Нехай мені вибачить старий академік Подолян. Я так рідко до нього заходила, а тепер навіть не попрощалася. Ось я йому напишу з дороги, він зрозуміє... Він-то зрозуміє, а Славко...

Батьки мого нареченого... Кланяюся вам, хоч не з усім з того, у що вірите, погоджуюсь. Я схилиюся тільки перед світлою, а не перед сліпою любов'ю. Нічого з цим не поробиш—з такого тіста мене зліплено.

Петю і Соню! Мої побратими і однодумці... Зараз ви заколисуєте свого Вовика, мрієте про нову квартиру, живете, як і належить щасливим людям. Але я знаю — якщо завтра гримне на небосхилі, ви підете у червоний вир завірюхи, щоб битися. Я буду поруч з вами!

Юлю, Юлю, красуне! Я знаю, що не з пихи і не з гордоців міняєш собі кавалерів, призначаючи побачення на площах і на вулицях міста. Твоє перше кохання заблукалося у нетрях людської забудькуватості і недосконалості, ти закам'яніла, замерзла, як айсберг. На троянду впала сніговиця... Од горя, смутку і жалю не таке витівають! Я обираю важчий шлях, я не скорюся долі...

А тепер ти, Славику мій...

Я була з тобою дикувата, не дуже ласкава. Тобі не звикати до цього — давні знайомі. Здивуєшся, певне, дізнавшись про мій вчинок. Знижеш плечима, скажеш: чудна. Можливо, й так. Але...

Це не примха. Це потреба. Суворі і невмолима. Так буде краще для нас. Пам'ятаєш? На шляху зустрічаються тільки ті, котрі йдуть. Якщо ж стояти, нікуди не дійдеш.

Це не я сказала, Славику...

Сповідання

Ех, якби знаття...

Вадим лягає на вкрите брунатним коцом ліжко, заплющує очі. Всевладна розпачлива типша. Чути тільки, як на столику біля вікна шамотить, відбиває хвилини вічності малесенький порцеляновий будильник: цок-цок-цок.

І як віддунок вічності над самою головою, десь зверху, співучим і легким повтором віддалося: цок-цок-цок. Хтось ішов з п'ятого поверху. Не йшов, а летів по кам'яних сходах, видзвонюючи каблукми бадьорий мотив, ніби граючи на ксилофоні. Хто це так чарівно ходить? Хто?

Вадим знає усіх мешканців п'ятого поверху, знає усіх без винятку. І не тільки в обличчя. Кілька місяців довелось вчашати туди самому, ловити кожен звук на сходах, дослухатися до кожного стуку каблуків... Тоді вище поверхом жила його надія, його мука і його віра. Так, жила, дієслово вжито правильно — у минулому часі, хоч Люда й зараз з матір'ю і сином там, на п'ятому поверсі... За ті солодкі і тривожні місяці вивчив сусідів аж до манери ходити.

Старий Софрон, токар по металу, посувався співучими мармуровими сходами важко, ніби переставляв двопудові гирі: бух-бух. Двірничиха Уляна човгала по сходишках так, ніби мела сухе осіннє листя: чих-чих. Дітвора біла по каменю барабаним дробом, а бухгалтер Солонько, худорлявий і високий чоловік з поруділим від часу шортфелем під

пахвою, пробирався нечутно, мов та миша. Вадим міг з заплющеними очима по одному тільки звуку точно і безпомилково визначати, хто йде з п'ятого поверху чи на п'ятий.

Так, міг, але зараз ось не може. Як все міняється на світі! Кілька місяців не був вдома, навмисне попросився у тривале відрадження, а тут стільки змін. Навколо їхнього будинку звелися нові житлові корпуси, навіть парк встигли посадити... І якісь нові люди вже ходять по кам'яних сходах. Вадим дослухається до нестримного цокотіння, розгублено дивиться в стелю. Хто так може ходити? Це не хода, а грайливий вітерець весни, біле полум'я морського прибою, ласкава літня промовиця. Так, певне, ходять принцеси і королеви та ще фігуристки на льоду. Кожен такий короткий стук, кожен дотик до білих мармурових плит означає і спалах якоїсь невідомої зірки, і удар метеорита, і подих квітучого луку... Це не звичайні кроки, а божественні, — так, кажуть, посувається та, що ходить по хвилях. Читав якось Вадим про неї, прозору і невагому, невловиму і незбагненну. Вона — мов хмарка-перелітка, манлива і ясна, сліпучо-біла, як болід. Читав про неї і думав: деь же є такі, деь вони живуть і своїм життям красять світ. Ех, якби знати...

Молодий, вродливий, хоч трохи й товстуватий, Вадим за своїм характером не міг довго фантазувати про ту, що бігає по хвилях, його уява ходила ближче до землі. Так хто ж це літає над ним, осипаючи бентежним стуком метеорита? Якась випадкова відвідувачка? Але чому ж вона і вчора тут стукотіла, і позавчора, і сьогодні? Хто така? Є у старого Софрона донька, вчиться у десятому класі,

але вона ходить не так — тре камінь підошвами своїх тапок, ніби мчить на ковзанах. Люда? О ні... У неї не така хода, ніколи такої не було й не буде. Щоб отак легко і граціозно ходити, потрібно принаймні три достоїнства: стрункі молоді ноги, ладіну вдачу і модні туфлі на високому каблучку. У його колишньої дружини не було ні першого, ні другого, ні третього. Завжди, скільки пам'ятає Вадим, Люда носила розтоптані дешеві черевики, а ноги хоч і мала молоді, однак надто великі й незграбні...

Ех, якби знаття...

Вадим тре скроні, тре завзято — таким тертям колись добували вогонь... Якби він знав Люду до кінця, до найменших відтінків її характеру, такої б помилки, прикрої і дошкульної, не було б. Він таки вивернувся б тоді, коли перед ним було поставлено всі можливі і неможливі жіночі пастки, коли, здається, відрізано всі шляхи до відступу. Знайшовся б запасний хід, якби знаття. Та, видно, не даю йому, Вадимові, мудрості, далекоглядності і ясності зору. Влип. А тепер блимай більмаками. Після розриву з Людою таки соромно було дивитися людям у вічі. Бо коли побралися, сусіди з усіх п'яти поверхів приходили поздоровляти, приносили подарунки і мудрі житейські поради. Особливо вболівали за нову сім'ю мешканці п'ятого поверху.

— Люда виросла у нас на очах,— казав тоді старий Софрон. — Вона гарна дівчина, бережи її, Вадиме, вірною подругою буде на все життя.

— Людин батько не повернувся з війни,— додавала Уляна. — Дівчину виростила мати. Подивись, яку тобі кралечку виростила вдова. Поклонись за це матері і скажи їй спасибі.

— Якщо прикинути добре,— озвався завжди мовчазний бухгалтер Солонько, нечутно ступаючи по підлозі,— то виходить, що дівку ми знаємо з пелюшок, тому й ручаємось усім гуртом. Живіть щасливо!

Так казали люди, і Вадим кланявся їм у відповідь. Пригортав свою яснооку кралечку, не відходив од неї й на хвилину, ніби боявся, що її хтось вкраде. Минув деякий час. Одного разу, повернувшись з роботи, Люда стала посеред кімнати і сказала чоловікові:

— Вадимку, слухай мою команду! Оголошується війна трьом смертним гріхам людини: брудові, неохайності, безладдю. Давай води!

Він носив їй воду, а вона мила, шкребла, чистила, прала, гуркотіла меблями, щось переставляла, щось носила з п'ятого поверху, розмірковувала, мов той полководець перед битвою.

— Треба нам купити гарні занавіски,— строго сказала Люда.— Без занавісок людська оселя не оселя.

— Нам ще багато чого треба купити,— посміхнувся у відповідь Вадим.

— Вірно,— ствердив полководець.— А якщо так, то негайно записуй, що треба придбати для квартири.

Того дня вони склали довгий список. Вадим аж упрів, записуючи всі оті наволочки, простирадла, стільці... Посміхнувся, коли помітив, як серйозно диктувала Люда черговий пункт: настільна лампа з зеленим абажуром. А вона не помічала того осміху, вносила у список все нові й нові майбутні покупки. Нарешті Вадим зауважив:

— Чомусь не бачу в цьому списку одягу. Для тебе і для мене? Невже ходитимемо в старому?

— Цить, Вадимку. Хіба ти не знаєш, що добрий господар спочатку опоряджує своє житло, а вже потім чепуриться сам? Добра була б з мене господиня, якби я носила модні плаття, а гостей садила на ліжко. Запиши ще пару крісел, вони нам обов'язково потрібні.

Отак воно, сімейне життя, і почалося. Люда вперто добивалася свого — кожного місяця вона викреслювала з списку пункт за пунктом. В кімнаті з'явилися книжкова шафа, капронові занавіски, отой брунатний коц, настільна лампа, стільці... Дарма, що майже всі гроші, які вони вдвох заробляли, немилосердно пожирав отой список, Люда на те не зважала. Он як гарно, як затишно стає в кімнаті!

Спогади, що охопили Вадима, враз зникають — по лунких сходах знову ударили чийсь легкі і співучі кроки. Та, що бігає по хвилях! Вона ніби навмисне дратує його, Вадима, не дає жити... Пролетіла, збентежила душу, знову внесла сум'яття. Хто? Хто? І несподіваний здогад раптом осяяв Вадимове обличчя. Та це ж якась новенька квартирантка двірничихи! Кожного року Уляна здає куточки студенткам. Як це він одразу не здогадався? Напевне оця з театрального, адже не кожна може так ходити. Цікавість була такою дужою і всевладною, що Вадим уже не міг спокійно лежати на своєму ліжку. Коли діждався, як двірничиха почала мести осінні листя, вискочив на сходи, вклонився:

— Яка це нова королева поселилася у вашій кімнаті? З якого вона інституту?

Уляна тільки на мить зупинилася, глянула на Вадима своїми сердитими очима, потім мовчки

рушила далі. Коли вже була на п'ятому, кинула звідти:

— Нікого не тримаю, і наперед знайте, що кутків не здаю навіть королевам. Якщо питатимуть, так і скажіть. Я всім про це говорила. Всі знають давно.

Спантеличений Вадим тихенько закрив за собою двері. Люта жінка, ой, люта! В перші дні після розриву з Людою відверталася при зустрічі, навіть плювала йому вслід. Яка невихованість. Де це бачено, щоб двірничиха так зневажала інженера? Отож-бо які є злопам'ятні люди... Майже рік минув з того часу, коли вони з Людою порвали, а ось Уляна нічого не забула, нічого не простила. Та хіба тільки Уляна? Кілька днів тому, коли Вадим ступив у двір, несучи чемодани в руках, відразу наткнувся на старого Софрона, привітався. А той ніби не впізнав його, щось буркнув під ніс і подався геть. Отакі люди. Наче їх хтось підмінив. Все міняється, все тече... Люда, кажуть, на роботі. Життя не стоїть на місці, тече.

Трохи вгамувавшись після зустрічі з Уляною, Вадим повернувся до свого ліжка, приліг і замислився. От як, Уляна вже не здає кутки. Він помилився. Він не вгадав. Все так швидко міняється на білому світі. Отак мінялася і його Люда. Захоплена своїм господарським азартом, вона перестала жити для себе. Ходила в одному і тому ж старенькому халаті, на роботу бігала в потертому костюмі.

Якось Вадим приніс цупкеньку пачку грошей, сказав дружині:

— Ось, мене преміювали... Завтра підемо на вечірку в наш заводський клуб. Купи собі новий костюм.

Як зраділа Люда! Схопила чоловіка за шию, крутнулася по кімнаті.

— Ой Вадимку, Вадимку! Це геніально! Як я люблю красиві речі. Адже я — жінка... Знаєш, одна можливість купити гарну річ з одягу дорівнює лікувальному засобу! У мене є така можливість, і я вже помолодшала!

Другого дня, повернувшись з роботи, Вадим застав дружину удома. Вона прийшла раніш, принесла якісь коробки, була весела, рухлива.

— Глянь, Вадимку, яке я чудо купила! Моя давня мрія...

Розрізала шнурівку, вийняла з коробки те чудо. Це був пілосос. Розгорнула інструкцію, прочитала:

— Висмоктує пил, розбризкує рідину, фарбує стіни, пере білизну, зволожує повітря... Справжнє чудо!

Чоловік похитав головою.

— А сьогодні ж вечірка. В чому підеш?

Та Люда ніби не чула того запитання, металася по кімнаті, показувала, як працює пілосос. Потім вийняла з іншої коробки білу нову сорочку — для Вадима.

Він втішився подарунком, а за кілька годин вже був з Людою на вечірці. Грав оркестр, виступали промовці. Потім почалися танці. Того вечора ні Люда, ні Вадим не танцювали. Хіба можна танцювати з жінкою, у якої старі, розношені туфлі? Краще вже посидіти тихо і непомітно.

А згодом з'явився син. Вся Людина увага тепер переключилася на дитину та чоловіка. Кинула роботу, гладила і варила, мела і шкребла. Чекала повернення з заводу чоловіка, сумувала, коли він барився, виглядала у вікно. Цілими днями в кімнаті

гув пилюсос, грілася праска — Вадим так полюбляє свіжі комірці і добре вигладжені манжети на сорочці.

Вадим звик бачити у своїй хаті повний затишок, чистоту і охайність. Чи думав він про те, якою ціною здобуто все це? Мабуть, не думав, бо хіба ж інакше може бути? Навіть сердився, коли якогось ранку не помічав на столі свіжовипрасуваної сорочки. Це вже неподобство! Він — інженер, до того ж інженер з перспективами. Хіба може він з'являтися на роботі в пом'ятому комірці?

Люда просила пробачення, швиденько включала праску... Так поволі вона ставала домашньою робітницею. Правда, якось схаменулася, сказала чоловікові:

— Наш Лесик вже підріс, його можна віддавати в садочок.

Вадим вже стояв біля порога, збирався йти на роботу. Почув ті слова, відказав з досадою:

— Щоб наша дитина щодня хворіла? Хіба не знаєш, як у тих садках?

— Але ж сусідські не хворіють. Я хочу, Вадимку, на свою роботу повернутись. Краще мені буде.

— Тобі мало того, що я заробляю? — саркастично посміхнувся Вадим. — Мало?

Слова «я заробляю» вдарили боляче, потрапили в саме серце, але Люда змовчала.

Чи було це проявом його, Вадимового, егоїзму? Що завгодно, тільки не егоїзм. Не може Вадим з цим погодитись, піколи не зможе. Хіба то не правда, що він добре заробляє? Хіба то не правда, що він мав успіхи на роботі, просувався по службі? Все правда! А якщо так, то які ж тут розмови про егоїзм? Дружина мусить все розуміти, у всьому

допомагати чоловікові. А що буде, коли воно повернеться у свою бібліотеку? Неприбрана, захаращена кімната, недоглянуте дитя, пом'яті, брудні сорочки, пожмакані комірці... Ні, Вадим не міг примиритися з цим. Стукнув дверима, подався вниз. Це означало, що питання вичерпано.

Так Люда здала свої останні позиції. Ще з більшим завзяттям шкребла, прасувала, купувала чоловікові модні черевики, купала Лесика, ходила з ним на прогулянки. Схудла, перестала бувати в нерукарші,— економила гроші...

А потім... Вадим сам не знав, як воно скоїлося, але одного разу відчув, що його не вабить привітна і затишна кімната, не вабить дружина, син... Що він побачить вдома? Такий же борщ, як був учора, такі ж котлети. А Люда? Скаже, що Лесик навчився казати «дякую», що він розумний і милий, найкращий у світі. Ні, додому його не тягне. І він пішов з роботи не додому, а з приятелями. А там познайомився з чарівною одеситкою, молодою практиканткою... Разом пішли в кіно, потім домовились про побачення. Це була зовсім невинна зустріч, так, для цікавості. Практикантка так весело і невимушено розповідала про море, прибої, гавані. І треба було статися тому прикрому випадку: коли поверталися з прогулянки, назустріч — Люда з сином. Лихо моє, як вона зблідла, його дружина! Словом не обмовилася, оком не повела, пройшла, ніби чужа. А коли Вадим прибіг додому, її вже там не було. Постукався у квартиру на п'ятому поверсі, не відчинила. Зітхнув і пішов у свою кімнату.

Чи потерпало його, Вадимове, сумління? Щось схоже було, але швидко минулося. Попросився у відрадження на цілих три місяці. Повернувся,

а потім знову поїхав, на цей раз ще на триваліший строк.

Так і збіг рік. Все біжить, все міняється на цьому світі. Люда нічим про себе не нагадує, хоч Вадим регулярно надсилає синові гроші. Хто скаже, що він поганий батько? Ось і зараз привіз Лесику подарунок — білого гривастого коня. Третій день вичікує нагоди, щоб віддати, та не випадає. Віддасть, кінь не втече — пластмасовий. Головне зараз не в цьому — іпше бентежить Вадима. Хто ото так лунко подзвонює на сходах високими каблуками? Допитливість до того розігрита, що Вадим не витримує, вибігає з кімнати, як тільки почулося оте стукотіння. Вибігає і зупиняється вражений. Он як! Модна зачіска, високі каблуки новеньких черевичок, небесного кольору плаття. Стоїть і дивиться своїми ясними великими очима. Наче спіткнулася, наче перечепилася об щось. Ніяк з місця не рушить — прикипіла до білих плит. І він заляк, піби онімів. Важко повірити своїм очам. Неможливо навіть. Перед ним стояла та, що бігає по хвилях.

— Люда?

Це не питання, це віддих, гамований зойк, який означав і здивування, і жаль, і сором.

Люда не відповіла. Знайшла в собі сили зрушити з місця, побігла вгору, як хмарка-перелітка, виграючи тисячами струн кам'яного ксілофона.

Кажуть, що, коли пальто починає муляти плечі, значить, іде весна. Нам, пасажирам маленького, але затишного, чепурненького автобуса, пальто не муляли, але всі ми твердо знали: іде весна. Про це говорили не календар, не метеорологічні зведення, не високе небо, навіть не усвідомлення одвічного закону неминучості. Ні, ми просто сиділи в затишному автобусі, говорили про всякі буденні речі, а в кожного на думці було вічно хвилююче: весна.

А на асфальті ще блищав під вечірніми фарами станіоль свіжого льодку, а за вікнами автобуса мерехтів сніг, здатний прикрасити новорічне свято...

Парадокс? Так, не суперечу. Але з часом міняється і сама природа парадоксів. Прислухайтесь:

— Накидаю гідропонних коржів, хрускають мої поросята, а я по програмі зубрю... Це, щоб ти знала, залежить від тебе самої — захочеш, час знайдеться.

Позад мене сидять дві молодичі, ведуть отаку розмову. Одна, старша, переконує молодшу, що для навчання час знайдеться, аби тільки була охота. Молодша ще сумнівається, бо каже у відповідь:

— У мене ж він, сама знаєш, мов чорт, гордий. І ревнивий, не доведи господь. Не пускає на роботу, каже, вдома сиди, чекай на чоловіка, поки приїде. От і чекаю щодня...

— Дурненька, — шепоче старша, — не слухайся! І чорта можна загнуздати... Я в оту суботу кажу своєму: ну, чоловіче, ходімо в чайну, я получку одержала. Знаєш, так і злетіла з нього луска пихи. Пішов голубчик...

Мені заважає далі слухати цю розмову Петько. («Петько, та замовкни ж, кажу тобі!»). Петько, надувши губи, дудить у свою різьблену флейту, материних слів не чує. У нього ж обнова: взяла мати сина у місто на базар, купила там всякого, а йому — флейту. От тепер він і дме без угаву. А матері ж сумно так сидіти, хочеться і собі погомоніти з людьми, щось почути, щось розказати. Нарешті вона махає рукою на сина, підвищує голос і починає так, ніби вона вже давно веде розмову:

— Еге, так підсвинок хоч і не такий уже великий, та спробуй його донести, коли він виривається і ногами сіпає. Тоді Євтихій на налігача його, та по вулиці, та круг клумби. Сміх і гріх! Веде, а люди дивляться... А чого там дивитись? Купив старий підсвинка, а як ти його доведеш? В тролейбус не пускають, в трамвай і носа не показуй, у наш автобус теж не взяли, кажуть, для пасажирів. «Беріть вантажне таксі, діду!» Еге ж, візьме він порося на таксі! Відразу ратиці золотими стануть... Так і залишили ми Євтихія в місті біля клумби...

Нас гарненько гойднуло, глянув у вікно — зупинка. Стоять дерева в білих пухнастих шоломах. У розчинені дверцята залітає вітер. Петько на мить припиняє гудіння, ловить руками білого метелика, що його занесло в машину — віхола не припиняється. Беремо нових пасажирів, серед них молоду, вродливу, рожевоцоку. Високі каблучки, модна жакетка, зачіска по рекомендації телебачення. Всідається на передньому сидінні, звертається до сусідок:

— Може, в кого є бинт? Так поспішала, а воно слизько... Геть-чисто знесла коліно.

Бинта ні в кого немає. Дівчина болісно кривить губи, замотує коліно носовичком. Автобус знову пли-

це в іскристій віхолі, мерехтять придорожні стовпи, щити з вилинялими написами. Все ніби так, як було й кілька хвилин тому, до зупинки. Але ж ні, не так. Мовчать мої сусідки, мовчить Петькова мати, навіть її невгамовний сип дудить ледь чутно. Що сталося? Ага, ота історія з колінцем. Та невже? І раптом:

— А ти, молоденька, даремно сіла в автобус, тобі спочатку до лікаря треба.

— Так поспішаю ж, не можу баритись, — відповідає дівчина і пробує посміхнутись. Та з цього нічого не виходить — сльози вже бринять на довгих віях. Тоді та, що радила звернутись до лікаря, літня молодиця з натюрмортом — вінок цибулі на плечі і гарбуз під ногами, — підходить до молоденької, нахилиється до її коліна, розглядає рану, а потім стукає в шоферську кабіну:

— Не возите часом з собою аптечку? Тут у нас погане діло...

Водій стихує хід автобуса, розпитує, в чому справа, похитує головою: аптечки у нього немає.

— Ось буде село, там дістанемо, — пообіцяв він.

Але в селі все давно зачинено. Бачу — всі занепокоєні, обличчя задумливі, хмурі. Замислився і водій — чорнявий буйночубий парубійко в пілотському комбінезоні. Хтось висловив думку, що у дівчини може статися зараження крові, адже були такі випадки. Ось це і насторожило всіх. Тоді водій каже:

— Нічого, до весілля заживе!

Каже так і показує свій золотий зуб. Та це намагання заспокоїти пасажирів мети не досягає. Літня молодиця з вінком цибулі навіть сердиться:

— Тобі б отаке, відразу скис. Знаю ваше чоловіче плем'я... Мій голкою вколеться, три дні стогне. Що ж його робити?

Водій перестас показувати свій золотий зуб. Його обличчя знову в задумі. Нарешті він каже, що зробить ще один гак, заверне у велике село, там є цукрозавод. Щось та знайдеться з ліків.

Помічаю, що тепер автобус вже не йде, а летить. Під губатими скатами свистить молоденький станіоль. Балачки зовсім стихли, в затишному і теплому автобусі поселилась гнітюча мовчанка. Хтось пошепки сказав, що коліно дуже опухло. Це ще більше нагнітає. Навіть Петько затих, перестав гудіти у свою новеньку флейту.

Та ось і населений пункт з теплими вогниками вікон. Автобус довго петляє по кривих вулицях, нарешті зупиняється проти аптеки. Водій і жінка з натюрмортом виходять і незабаром повертаються з йодом і бинтом. Вслід за ними біжить сама аптекарка в білому халаті.

— Товариші пасажери, дорогі мужчини,— звертається вона до нас,— вийдіть на хвилинку, подихайте чистим повітрям, а ми тут перев'язочку зробимо.

Ми покидаємо теплий автобус, закурюємо. Водій міркує вголос:

— Жаль, немає лікаря чи хоч сестри. Йй би укол проти стовбняка, аптекарка за це діло не береться.

— А ви ж казали, що тут недалечко є цукрозавод,— озивається вусатий дядько у чорному кожусі.— А там мусить бути амбулаторія, це я знаю достеменно, сам працював на заводі. Якщо таке діло, то що ж...

Водій зиркає на годинника.

— Уже й так вийшов з графіка...

Нас запрошують сідати, аптекарка веде перемови з водієм, той киває головою, заводить мотор, і ми

бачимо, як машина завертає не на трасу, а на якусь засніжену степову дорогу.

І тут раптом не витримує Кирпа-Плюваченко. Сидів, сидів мовчки у своєму кутку, зневажливо поглядав на людську суєту, ніхто на нього не звертав уваги, ніхто раніш навіть не помічав. Та ось він вирішив заявити на весь світ: а ось і я, існую, дивіться, який я є. У мене смаглява і досить нахабна пика властолюбця, я, можливо, командировочний з високими повноваженнями, я, нарешті, столична птиця. Хіба не видно по мені? У мене чорні вусики під кирпатим носом, у мене портфель-чемодан, у мене капронове пальто... Чули про таке, бачили? Джерсі. Крик моди, мрія усього Хрещатика... Так ось, громадяни, люди, шановні гречкосії, слухайте мене. У кожного того часу в обріз, ніч насуває, а за теперішніх часів потрап у той районний готель! Так що не дуже завертайте у якісь тупики та степові дороги, бо на світі є ще й графік, і культура обслуговування пасажирів...

Ахнули люди, почувши таку тираду Кирпи-Плюваченка (я назвав його так умовно, але, як мені здається, досить точно). Ахнули й сполотніли, бо вже, певне, не раз стикалися з отакими плечистими та пикатими молодиками, котрим легко перед старшими і кирпу гнути, і плюватися. А той зрозумів, що його можуть і з машини витурити, напав на бідолаху з пораненим колінцем: могла б і не сідати, якщо подряпала там чи вколочася, адже люди не на вечірку поспішають, а додому, де на них чекають сім'ї. Що, ні в кого дітей немає, чи що? Або всі такі охочі до прогулянок по нічних завулках?

Однак і цей досить нехитрий хід Кирпи-Плюваченка не досяг бажаної мети. На нього дивилися, як

па лихоманку, як на сказ чи на коросту. Бурхлива тирада захлинулася, чорні вусики ще раз беззвучно поворушилися і лягли під кирпою мертвою темною смужкою. Вулкан перестав діяти. Вулкан передумав.

І коли амбулаторію було знайдено і дівчина одержала належну медичну допомогу, всі з полегкістю зітхнули. Маленька пригода, яка завдала деяких прикростей і незручностей, скінчилася. Дорога ніби все йшла вгору та вгору, попереду був важкенький і непередбачений перевал, та ось його пройдено, на видноколі засяяли зелені долини, міражні океани зваби. Жінки видобули свої пензлики красномовства. Петько — флейту. Автобус тепер йшов по гладенькій автостраді, дівчина озиралася на пасажирів, з якими так зненацька подружилася і ніби зріднилась, Петько дудів, мої дві сусідки продовжували розмову про вічну проблему жіночої емансипації.

Коли машина зупинилася на автобусній станції в центрі освітленого містечка, Петькова мати, придивляючись до грузовика, що на тихому ході проходив мимо, скрикнула:

— Євтихій! Йй-бо, він. Примостився-таки з підсвинком і нас обігнав!

Я вийшов з теплої і такої обжитої за цих кілька годин машини, мене обдало вітром, снігом. Автоматично зачинились дверцята. Автобус рушив на трасу. Я підніс руку. Молодиця з вінком цибулі помахала у відповідь, дівчина ледь посміхнулася повеселілими очима, Петько задудів у флейту, а ті дві жінки трихилились одна до одної і повели далі свою серйозну розмову. Один тільки Кирпа-Плюваченко сидів у своєму кутку і ні на кого не дивився.

Автобус йшов на південь, входив поволеньки у зону весни.

Дві зелені ватерлінії, п'ять мідних ілюмінаторів, а на трьох високих щоглах вчеплено кілька голубих клаптиків неба — гойдані вітрами подорожей вітрила. Маленький човник, схожий на казковий черевичок, пливе собі у мінливому сяйві, приковує зір, манить за собою, кличе у незвідані простори твоє серце, твоє невгамовне серце...

Стою біля святково вбраної красуні ялинки, вдивляюсь у голубі вітрила іграшкового човника, а сам бачу великі чорні очі Казимира. Казимире, друже мій! Де ти зараз? Може, й справді десь водиш океанські лайнери, долаючи морські простори, чаруючи світ барвами прапорів Вітчизни? Не знаю. Та як би не склалась твоя особиста доля, я вірю, що твоя юнеча мрія здійснилась, адже відомо, що тільки сміливим підкоряються моря... Ти наспівував цю пісню часто, можна сказати, цілими днями й ночами, і змовкав тільки тоді, коли у вутлу стіну нашої з тобою комірчини стукав грубий чобіт нашого суїди...

Жили ми з Казимиром тоді в маленькій кімнатці — прибудови до сарая, дивились на білий світ в єдине вікно, вечеряли незмінним студентським вінегретом, по черзі грали на старій гітарі, єдиній нашій коштовності. Так сталося, що пора юності Батьківщини збіглася з порою нашої з Казимиром молодості. Всім нам трьом було тоді голодно і холодно, але всі ми троє були дужими і мрійливими, співучими і впертими.

Мій друг приїхав до технікуму з глухого полтавського села. Був він рухливий, невгамовний і неспокійний, мов ртуть. Умів слухати лекцію і одночасно малювати самого лектора. Знав безліч пісень, приказок і загадок.

Одного вечора, коли ми повернулись у свою комірчину, сталася подія, яка дуже схвилювала нас обох. Тільки-но ми ступили через поріг нашої завжди холодної кімнатки, як побачили, що єдине вікно, у яке ми дивились на білий світ, чимось заставлено. Надворі тільки ще починався вечір, а в комірчині вже була ніч — тепер світло майже не проникало у нашу хижку.

— Ей, що вони собі думають! — крикнув Казимир і побіг до хазяйки, яка жила в кам'яному будинку. Я теж вийшов у двір і побачив біля нашого вікна саморобний човен. Хтось з наших сусідів купив чи змайстрував собі парусника і загородив ним світло.

— Свинство! — гукав Казимир, повернувшись у комірчину. — Хазяйський син придбав собі човна! Ну, придбав, але чого ж ти людям не даєш дихати? Став біля своїх вікон, якщо боїшся, щоб не вкрали, а не лізь під чужі!

Він сказав «чужі» і замовк. Мовчав і я, бо знав, що хазяйка дуже не хотіла здавати нам оцю комірчину за ту мізерну плату, яку ми з Казимиром могли запропонувати. Погорювали ми та й втихомирились. Незабаром навіть звикли бачити біля свого вікна зелені смуги ватерлінії, червону щоглу, яка мокла під осінніми дощами. Винахідливий Казимир навіть прикрість зумів використати з вигодою. Якось він, лукаво мружачи свої великі циганські очі, запропонував:

— Давай на дурницю хоч поплаваємо! Хто нам заборонить? Хазяйський син спить або самогон дудить, а ми тим часом на його шхуні до мису Доброї Надії майнемо...

— Як це? — здивувався я.

— Та дуже просто. Я — капітан, а ти — матрос. Ну, гаразд, старший матрос, припустимо, боцман. Знаєш обов'язки боцмана?

Обов'язки боцмана я не знав і тому рішуче відмовився брати участь у дитячій забавці.

— Ех ти, за боцмана не можеш... Капітанові ж трудноше! А ти позаздрив мені... Ну, добре, будь капітаном. Віддавай наказ. Шхуна готова до відплиття. Боцман слухає свого капітана.

— Казимир, — благав я.

— Віддавай наказ! — заgrimів Казимир. — Хіба не бачиш, що час вирушати? Он як полощуться вітрила, он як чорно заходить на горизонті — буря суне! Ми повинні дійти до мису Доброї Надії завчасу.

Тепер він уже був і за капітана, і за боцмана, і за юнгу. Чорні очі мого друга світилися вогнем пристрасті, наша комірчина поволі перетворювалась на каюту, дощ, що лив за вікном, нагадував морський шторм, а червона щогла, яка ледь мріла на фоні тьмяного вікна, підсилювала реальність картини. У той вечір ми таки добрались до мису Доброї Надії, тільки аж після цього мій друг притих, заснув.

А наступного вечора ми вже просувались на своїй шхуні до мису Горн.

— Це тобі вже не якась Добра Надія, а справжній Горн, — попередив Казимир. — Підступний, грізний, несамопитий. Не дримай! Бо закрутить, засмок-

че, потягне на саме дно. Не бійся, тут колись плавав Джек Лондон.

— На шхуні? Джек Лондон?

— Так, на шхуні. Джек Лондон. Ось на такій, якою ми оце керуємо зараз. Глянь, яка тут грізна краса! Летючі риби шугають у повітрі, на палубу падають. Хапай, бо скоче назад, у воду. Хапай, буде пам свіжа вечеря.

Казимир хапав з тумбочки пиматок макухи, вимахував ним перед моїм носом.

— Ех ти, прогавив! Бо, мабуть, не знаєш, що таке летюча риба! Це дар моря, це свіжий харч для моряка, це — і вода для нього! Так, вода, бо сік свіжої риби живить не тільки тіло, а й серце матроса!

І він розповідав мені про нечуваних морських тунців, про меч-рибу, про акул і океанську траву, яка смачніша за нашу капусту, бо вже й підсолена, вже й змащена, тільки клади її в рот... Розповідав і гриз шматок макухи, солодко заплющуючи свої великі чорні очі. Наша шхуна пливла собі далі у незвідані простори океанів, швартувалась у всіх відомих і невідомих гаванях, долала великі відстані, купалась у хвилях холодних і гарячих вод, перетинала меридіани і гостювала в казкових лагунах, щасливо обминала грізні айсберги, підводні рифи і гострі зубці північних фіордів.

Я в захопленні слухав мого друга, дивуючись його обізнаності у морських справах, адже знав, що він з глухого полтавського села, де навіть річки путящої не було. Поволі я став його вірним морським побратимом, намагався докинути й свого слова, маляючи уявну картину подорожі. Так ми з ним мандрували по всіх водних широтах планети, забуваючи про надвірну сльоту, про їжу, якої нам завжди не

вистачало, про математику, яку конче треба було підзубрити... Наше студентське життя сповнилося якимось романтичним змістом, манливим і піднесеним, як ота пісня про сміливців, що їм підкоряються моря. Вечірні прогулянки на шхуні перетворювались на фантастичні, солодкі і звабні казки, і ми вже не могли жити без них.

Так було кілька місяців, але ось одного разу, повернувшись з технікуму, ми побачили, що нашої шхуни нема біля вікна. Це нас так потрясло, що навіжений Казимир відразу ж кинувся до хазяйки в кам'яний будинок. Не знаю, що він там говорив, але коли прийшов, то ще пихкав, мов діючий вулкан, і кричав:

— Отакі люди! Мало їм того, що цуплять з нас гроші за свою халамиду, за свою клітку з одним вікном, вони ще й обкрадають серед білого дня! Розумієш, продали шхуну!

Він був такий зажурений, такий сердитий, що не знаходив собі місця. Міряв кроками куцу підлогу комірчини, казав з болем у голосі:

— А я сьогодні ходив у бібліотеку, матеріал дивився... Хотів з тобою гайнути на острів Мадейра. Лихо моє, який острівець є на світі! Розумієш, круглий рік цвітуть гладіолуси і канни... Ящурки отакі шугають у високій траві, а орли, орли ось такі — як від порога до столу, та не до нашого, а до сусідського. А комарі там, — тут Казимир змовк, махнув рукою і тихо докінчив: — Та що вже там комарі... Лягнули наші комарі!

Цього вечора скінчилася наша незвичайна і така захоплююча подорож у незнані світи. Скінчилася казка. Шхуна з такими рівними смугами ветерлінії і з такими надійними, вимріяними нами блакитними

вітрилами перейшла в інші руки. Ми не раз обходили сонні вулиці містечка, сподіваючись десь побачити її, але так і не знайшли.

І ось я стою на площі, вдивляюся в голубенький шматочок неба, що гойдається на іграшковому кораблику, згадую мого друга Казимира, мого запеклого степовика-мрійника, який любив казку і бадью-ру морську пісеньку. Мине кілька годин, біля ялинки збереться дівтора, молодь. Почнеться свято, і так мені захотілося сказати всім юним душам:

— Щоб ніколи у вашому житті не згасла жадаба до мандрів, до руху, до плавання у царство мрії. Щоб завжди вас тягло, мов магнітом, до світлого прийдешнього — до мису Доброї Надії.

— І так буває.

Стара Степанида в одну душу, що це небачено, що це шкуди не годиться, що це курям на сміх, а її донька, красуня Галя, своєї: буває всього. Хіба то її провина, що ті двоє, мов неприкаяні, ходять біля її порога, на гулянку виманюють, в кіно водять? Скаже, приміром, Федь Покутний про нову кінокартину, вже й згода: всі троє йдуть дивитися ту картину. Або заїкнеться Гриць Малявка про танці у клубі чи про купання на Дніпрі, Федь Покутний і оком не моргне: танцювати так танцювати, купатися так купатися. Отак і ходять вони втрюх, що поробиш? Не скажеш же парубкам, що ти воліла б ходити з одним, як це водиться сюконвіків. Та й хлопці обидва хороші, поважають її, поміж собою миряться, ще не було випадку, щоб посварились за неї, щоб засперечались та побились.

— Дивно у вас,— каже понуро Степанида, хоч і не може приховати гордоців (за її донькою побивається два таких парубки!).— А ось мій покійний Данило... Як побачив мене вперше, то взяв за руку, обвів парубків залізним оком і сказав: «Цур моя, а вам зась!» І вже ми з тих пір не розлучались. А у вас що?

— Це у нас з школи пішло, разом дружили,— обороняється Галя.

— Де та вже школа, про заміжжя пора думати! Отак і проходиш молодість, поки поженяться обидва. Хіба мало дівчат?

Галя пригортається до матері, шепоче таємниче:
— Ти так гадаєш? Та невже твоя донька не варта одного із них? Чи навіть обох?

— Знову за своє! — дивується Степанида. — Обох! Отож-то й горе, що обох. А нам одного треба, найкращого.

— А як узнати, котрий з них найкращий?

Степанида і сама не знає, котрий парубок кращий. Обидва працьовиті, трактори водять, обидва грамотні, не балувані, до пивниць не ходять, старим батькам допомагають. Справді, котрий же кращий? Подумай тепер...

— А ти придивляйся, заглядай глибше. Щоб був хазяїном, щоб копійку цінував, не кидався словами на вітер, старших поважав. Ого, скільки всього такого буває. Я б уже давно розчаламкала...

— Мамо, так вони обидва старших поважають...

— Не про те веду, — перебиває дочку Степанида, — ти жилку помічай, так би мовити, від чого сімейне щастя залежить.

— Хіба ж так легко знайдеш?

— Дивитись треба. От я помітила у Федя Покутного одну жилку. Послухай ось... Приходить якимось він до клубу, з міста повернувся. Витягає пачку якихось дорогих сигарет, вгощає хлопців. Розібрали доценту, а сам Федь тоді у хлопців махорки просить, щоб затягтися... От і подумай тепер, буде з нього толк чи ні?

— Мамо, — свариться Галя пальчиком, — мамо, це вже нечесно. Федь такий добрий... Що хоч зробить для мене. Скажу йому: перенеси через Дніпро — перенесе, скажу йому: холодно — відразу піджака скидає і вкутує, як маленьку. Щедрий.

— А що тобі його щедрість? Щедрим був і той

шляхтич, про якого сказано: папи — на двох одні штани. Гриць Малявка теж не скупий, але обачний. Я тобі так скажу — не той скупий, котрий уміє копійку до копійки класти. То необхідно, бо марнотрати живуть на позичках. Хіба не чула?

— Чула, мамо, чула. Але Федь живе на свій заробіток, ти знаєш. І Гриць теж. Тільки ось... Як беруть квитки до кіно, то Гриць полізе в кишеню, довго там порпається, аж поки Федь уже біля каси...

— Але ж у Гриця мотоцикл! Збив копійку і купив, катається тепер, а твій Федь пішки ходить. Що мені його кіно!

— Так то ж для мене, мамо.

— А що, скажеш, Гриць для тебе квитків не купував? Сама бачила, як приносив.

— Приносив, мамо. Та не в квитках справа. Вони мені обидва подобаються...

Мати руками об поли. Боже мій, отака дивна дитина, хіба з нею поговориш толком? Обидва... Світ такого не бачив і не чув! Ходи, ходи з ними, а якась моторна дівка підсяде до Гриця на мотоцикл і чкурне прямо в загс...

Щоб догодити матері, Галя погодилась покататися на Грицевому мотоциклі. Давно вже він приставав до неї з цим мотоциклом, та вона тільки сміялась у відповідь:

— На ньому ж удвох, а нас троє!

Тепер вона наділа простору сукню, щоб зручніше сидіти, вийшла надвір. Вийшла і ахнула: біля воріт стояло два мотоцикли.

— Взяв у розстрочку, — весело блиснув очима Федь Покутний.

«Заліз у позичку, — подумала Галя, згадуючи про-рочі слова матері. — А ось Гриць Малявка, певне,

сплатив готівкою». Та то вже було десяте діло, бо зараз інше питання мучило — як бути? Обіцяла ж вона Грицеві, слова треба дотримувати, а як Федь? Така несподіванка...

Та Галя не була б Галею, коли б не знайшла виходу. Чаруючи парубків своїми карими оченятами, вона заявила з осміхом:

— От лишенько, то був зайвий пасажир, а тепер одного не вистачає. Ставте, хлопці, свої машини та підемо купатися, щось парить дуже.

Не знати, скільки б так тяглося у них, та ось справу круто повернула громовиця.

Вона приходить нечасто, та вже коли приходить, то байдужих не лишає. У цьому придніпровському висілку, звідки й київські телевізійні щогли видно, байдужих до громовиці не було. Її завжди чекали з трепетом і благоговінням, як чекають віруючі свят. Громовиця означає не тільки рясний дощ у придачу до рідкісних див, не тільки зміну погоди, вона обіцяє ще щось, більш суттєве...

Парило довго, напарило, і ось маєш:

— Буде громовиця, он дід Омелько підсаку готує,— сказав Федь Покутний.— Сходимо?

— Якщо буде синя, я піду,— озвався Гриць Маливка.

— Страшно,— відповіла Галя.— Я ще ніколи не бачила громовиці, бо в такі ночі кладу собі на голову подушку...

Покутний закохано глянув на дівчину. Осміхнувся і почав розповідати всякі дива про ту громовицю. Гриць слухав не уважно, він думав про щось своє, нарешті озвався:

— Послухати тих рибалок, то ахнеш. Накручують зайвого...

— Не кажи,— заперечив Федь.— І судаки, і соми, і навіть марена так і пруться в підсаку, тільки підставляй. На те ж і громовиця!

Поговорили так і розійшлися. А пізно увечері почалося. Небо посиніло, потім стало зеленим, потім чорним. Сині блискавки розрізали те небо на квадрати і почали шмагати... Дужі струси викотилися десь із-за виднокола, потім поближчали. Почулися такі лункі удари, що трава в'яне, осокори вгинаються. Коливається земля, двигтять хати, двигтять увесь світ.

Галя вже збиралася накриватися подушкою, як у хату влетів Покутний.

— Пішли! — гукнув він ще з порога. — Громовиця! Чи варто жити на світі, коли такого не бачила? Гайда!

Він схопив ошелешену дівчину за руку і побіг. Галя ледве встигала за ним, так він мчав. По дорозі захопили з собою Гриця. Утрюх стали на березі, задихані і схвильовані. Галя закуталась у плащ, а хлопці стояли простоволосі, в костюмах. Дощу не було, але він міг початися будь-якої миті. Темна смуга ріки, освітлювана блискавкою, враз стала золотою. Видно було замілини, білий пісок пляжів, стежки, навіть сліди від ніг. А коли накочувався грім, то вже ніхто нічого не бачив, бо інстинктивно заплющував очі. Як б'є! Мабуть, так б'ють важкі гармати...

— Не бійся, дивись,— сказав до Галі Федь Покутний.— Сміливого куля боїться, сміливого грім не бере. Дивись, такого ніде не побачиш.

Галя вся тремтіла. Жодна дівчина не дозволила б собі такого, перепаде ось від матері. Вона аж присіла, коли вдарив грім, присіла і побачила на піску

великого сома. Він безпорадно ворухив довгими ву-
сами і мружив округлі смутні очі. Здавалося, риба
втратила всяку надію на порятунок, її скував жах,
байдужість.

— Сом! — гукнула Галя. — Отакенний.

Гриць кинувся до сома, підхопив його під черево
і кинув на траву. Потім вернувся до води, почав
ловити інші рибини — судаків, лящів. Риба була
гаряча. Галя підсмикнула сукню, скинула плаща,
почала складати здобич. Якщо пручається рибина,
вона її в пісок — не втече.

— Федю, чого стоїш? — крикнула вона до Шокут-
ного. — Лови своє щастя!

Федь підхопив великого ляща, викинув на сухе.
Галя швидко зарила його в ямку, а сама заходила-
ся біля колючих настобурчених окунів. Вона так
металася, що забула про громовицю, про страх перед
ударами грому. Змокріла вся, чепурні черевички
були в грязі, а нейлонова кофтина стала на спині
горбом. Завжди спокійно-розважлива, Галя зараз
була в полоні азарту, ганялася за рибою, кричала:

— Швидше, хлопці, швидше! Мамочко моя, скіль-
ки тут риби... Збожеволіти можна!

Першим зупинився Федь. Він ще не бачив Галі
у такій подобі. Вона брьохалась у воді, бризки збили
її зачіску, кучерики враз зів'яли, прилипли до лоба,
нагадували терновий вінець круг голови. Вона нічого
не бачила, крім риби, і нічого не чула, крім власного
дихання. Бігала по берегу, закріпала живе срібло.

— Навіщо стільки? — нарешті зітхнув Федь. Він
запалив сигарету, простяг пачку Грицеві. Той пі-
дійшов, витер мокрі руки об штани, затягся димом.
Тільки Галя не розгиналася. Побачила двох курців,
крикнула:

— Оце б мішок! Збігайте...

Хлопці не рушили з місця. На обличчі Г'риця Малявки грала саркастична усмішка, він не дивився на Галю, він ховав очі, наче їх різав сором. А Федь навіть зблід чогось, скривився і поривався щось сказати, та не давав грім. Нарешті він пересилив небесний гул, гукнув:

— Галю, що з тобою? Галю, послухай...

Він не докінчив. Він не хотів сказати усіх слів, котрі були у нього на язиці. Стало ясно, що Галі зараз не до слів. Якась сліпа сила гнала та й гнала її у воду, вона там боролася з великими рибинами, лаялася, поспішала, бо знала, що синя громовиця буває не часто, один раз на рік, а то, може, й один раз на ціле життя...

Федь кинувся до Галі, схопив її за руку. На мить він побачив її обличчя. Воно було хиже, навіть люте. Вирвалася і ледь чутно сказала:

— Сріблястенький...

Покутний придивився і помітив судака — Галя притискала його до грудей.

Хлопці глянули один на одного, одвернулися. Ударив грім...

Так уже розсудила доля — у найхоробрішого воїна нашої роти було прізвище Несміян. Був той Яків Несміян високий на зріст, плечистий і гарний з лиця. В атаку піднімався перший, ври-
вався у саме некло, косив ворогів з автомата, а сам лишався неушкоджений.

— Оце так несміливий! — жартували бійці, з гордістю поглядаючи на героя, який після бою спокійно жував сухар чи курив махорку. Яків Несміян справді був героєм. У його бойовому формулярі значилось: знищив власноручно двісті тридцять гітлерівців. На грудях у Несміяна красувалося вже сім орденів і кілька медалей. Не раз Якова викликали в полк чи дивізію на зльоти передових воїнів, не раз він був гостем у генерала. Його знали в частині, любили. А про дівчат і говорити нічого. Проходить рота по вулиці визволеного села — красуні очей не зводять з нашого Якова... Гострі на язик ротні сатири дошкуляли інколи: «Хоча б глянув на кот-
рись, так ні ж тобі — пиха!» Яків відбивався одним: «У мене, хлопці, на Полтавщині є Несміяночка».

Старшина Переверзєв, розсудливий і поміркований чоловік, якось сказав Несміянові:

— Якщо у тебе вже така гарна Несміяночка вдома, то ти б хоч поберігся. Знаєш, береженого й бог береже...

— Так у мене ж талісман, — посміхнувся Яків.

— Який талісман? — здивувався старшина.

— Ось подивіться.

Яків дістав із солдатського мішка великий металевий ключ з розплесканими фігурними вухами і подав старшині.

— Справжній ключ од великого замка чи од міських воріт, — зробив висповок старшина. — Такими колись зачиняли брами фортець. Де взяв?

Несміян розповів, що цього ключа він підібрав десь на згарищі, почистив його і поклав у мішок. З того часу жодна куля і жоден осколок не бере. Якийсь чарівний ключ, не інакше.

Старшина і бійці засміялись. Ніхто в нашій роті не вірив у ті талісмани. Ми навіть обов'язкові амулети, які видавались на початку війни, повикидали — якщо треба буде, ротний писар знайде адресу домівки, повідомить, що треба. Звичайно, краще б тому писареві не шукати наших адрес... Амулет муляв, пагадував про сумне правило війни — все може статись, і ми, не змовляючись, тихенько викинули їх к свиням собачим... І ось раптом — талісман! Та ще в кого — у нашого Несміяна! Це нас дуже розвеселило.

— Може, ти й молитовник носиш у мішку?

— Щоб я тягав ту залізяку на горбу...

— Знала б про твій талісман Несміяночка, давно б уже з іншим цілувалась...

Жарти перебив Яків:

— А звідки ви знаєте, може, це ключ од рейхстагу!

Слово «рейхстаг» тоді мало над нами магичну силу — кожен мріяв про той день, коли прапор нашої перемоги замайорить над дахом німецького парламенту. Ми знали приміщення рейхстагу по газетних фотознімках, вдивлялися в нього, лаче

відшукуючи той карниз, по якому будемо видиратись на найвищій шпиль... Ось і зараз, почувши слова про рейхстаг, ми почали видирати один в одного з рук той ключ і уважно розглядати його з усіх боків. Хтось побачив на іржавому залізі цятку уцілілої позолоти, хтось замилювався химерними вирізами і пружками.

Наші роздуми і догадки підсумував завжди розсудливий старшина Переверзев:

— Ну що ж, носи, солдате, свій талісман, якщо таке діло. Воюй! Може, й справді згодиться, коли дійдемо до рейхстагу.

А до рейхстагу було ще далеко. Вогнями боїв палала Україна, горіли ліси і хати, земля і залізо, людське тіло і небо. Ми йшли на захід, ми наступали. А попереду був Дніпро. Він снівся нам, він кликав нас. За Дніпром — наша земля, наші люди. І — Несміяночка. У кожного з нас була своя Несміяночка...

Коли ми побачили Дніпро, над ним густо висли тумани. Розбурхане небо опустило над річкою широку темну попону, ніби хотіло допомогти нам непомітно переправитись і захопити шмат землі. Але ворог помітив нас. Вутлий човен, керований старшиною Переверзевим, то поринав носом у збурену воду, то хилився набік. Його носило і підкидало, дірявило і шматувало, але він посувався до протилежного берега, вкритого туманом. І ось хтось скочив на пісок, хтось крикнув радісним, щасливим голосом:

— Єсть перший метр! За мною!

Це був наш Яків Несміян. Мокрий до нитки, збуджений і блискуточоккий, він перший подерся на крутий берег, що рівним зрізом застиг у густому

тумані. Видерел, став на повний зріст і махнув автоматом:

— За мною!

Він наче йшов додому, до своєї рідної домівки на Полтавщині, до своєї Несміяночки і кликав нас у гості. Старшина забрав поранених і відштовхнувся від берега, а ми побігли за Несміяном. Він ледве маячив у тумані і кликав нас до себе. Навколо рвалися міни, шипіли, захлинались у воді і землі. Коли почувалась команда окопатися, ми залягли. Поруч мене лежав у міленькому рівчаку Несміян. Тремтячими пальцями він крутив цигарку.

— Ти цілий? — гукнув я щосили, бо вогненна хуртовина гасила слова біля самих губ.

— Як завжди! — відповів Несміян. — У мене ж талісман...

І він засміявся. І вперше я подумав, що прізвище Несміян не від слова «несмілий», а від слів — «не сміється»... Я тоді ще встиг подумати: завдає ти нам, Якове, мороки з тим талісманом... Хоч-не-хоч, а подумаєш про нього, коли таке бачиш. Ой скільки поранених, навіть убитих, а він цілісінький і ще й сміється, махорку смалить... І коли почувалась команда: «Вперед!» — Яків знову першим підвівся з свого рівчака і побіг до ворожих ліній. Бій точився аж до вечора, берег було очищено, і до нас невпинною лавиною посунулася із-за Дніпра підмога. Прибув з новою партією бійців і з гарячими термосами старшина Переверзев. Прибув і відразу ж скомандував:

— Гвардії єфрейтора Несміяна — до мене!

З'явився Несміян. Він приповз у яроч весь у глині, чорний, схудлий. Тільки очі горіли.

— Гвардії єфрейтор Несміян за вашим нака-

зом...— почав було по-статутному Яків, та його перебив старшина. Скомандував: «Відставить!», посадив біля себе і сказав не так, як говорив з нами всі три роки війни:

— Одним словом, Яша, тебе представлено... на Героя. Я не мав права тобі про це говорити, бо діло не мого розуму, але... Так що від мене тобі — перша миска борщу!

Який то був смачний борщ, люди! Це був отой борщ війни, який вміщав у собі всі запахи: і димку, і попільцю, і пороху... Повечеряли, розійшлися по місцях. А вночі знову наступали — підійшла техніка.

За нами вже лежала визволена земля, запалювались вогники життя в людських оселях, а попереду ще була зона смерті, зона темної ночі неволі. Ворог не здавав жодного села, жодного міста, навіть клаптика землі без бою. Як і раніш, Яків Несміян йшов попереду роти. Кидався у криваво-чорний вихор поєдинку, вогнем прокладав собі шлях. В одному бою він вистріляв усі патрони. Тоді узяв автомат за ствол і почав навідмаш бити ним фашистів. З рукопашної вийшов переможцем, і старшина Переверзев вніс у його формуляр присутні зміни. Чутка про новий подвиг героя облетіла частину, його викликав генерал і, кажуть, частував пирогами. Де генерал дістав пироги, невідомо, але сам Яків розказував про це:

— Уявіть собі, заходжу до нього в бліндаж, а на столі — пироги! Ну, і чарка знайшлась. Випили ми з генералом, а тоді він і питає: «Чув я, що ти носиш якийсь ключ у мішку. Що за ключ?» — «Від рейхстагу, — відповідаю йому. — Показати?» Подивився, подивився генерал на той ключ, повернув і

сказав: «Вір і йди вперед». Потім походив по тісному бліндажу, додав: «Може, він і справді від рейхстагу».

Після цього ми всі почали поважніше ставитись до того ключа, після кожного бою питали у Якова, чи не загубив він часом свій скарб. Солдат торкав мішок, посміхався: «Завжди зі мною!»

В одному бою Яків Несміян вирвався далеко вперед і не повернувся до частини. Старшина Переверзєв налився кров'ю, закашлявся і крикнув не своїм голосом:

— Гвардії сфрейтора Несміяна — до мене!

Мов бікфордів шнур, ожили шеренги роти: «Гвардії сфрейтора...» Але Несміян не відгукнувся. Тоді Переверзєв разом з групою сміливців виповз з балки, побіг на зелені схили, де ще й зараз димувала трава. По групі ударили ворожі кулеметники. Бійці залягли, але продовжували повзти далі. Незабаром вони повернулися з Несміяном. Воїн був мертвий — ворожа куля пробила груди навліт.

Поховали Несміяна тут же, в балці. Коли прощались з ним, старшина сказав:

— Влучили-таки гади... Та ми за цю смерть заподіємо фашистам такого, що вони прокленуть рідного тата...

Переверзєв за роки війни звик говорити тільки слова команди, промови у нього не виходили. Помовчавши і ковтнувши сльозу, старшина випростався, несподівано сильним і дужим голосом скомандував:

— Писаря — до мене!

Підійшов писар, козирнув.

— Візьміть у загиблого ключ від... рейхстагу! Заприходувати по всій формі як бойове ротне майно.

Командир роти сам вирішить, кому його нести до Берліна.

Низько-низько над землею пливли осінні хмари війни, почервлені де-не-де відблисками наземного вогню. А за нами, за нашими натрудженими спинами, лежала помолоділа земля України. Переверзев оглянув свою поріділу роту, додав:

— Од рейхстагу він чи не од рейхстагу, не має значення. Суть така — то ключ волі, яку ми несе-мо народам. Так і запишемо. А зараз — вперед!

І ми пішли вперед...

Ніхто не знав, звідки вона взялася, така хоробра і одчайдушна: стала посеред вулиці, пакинула на себе зелену габу, запишалась. Спочатку на неї не звертали уваги, але згодом, коли підросла, помітили. Зупинялись перехожі і ахкали: «Ти глянь, яке чудо! В пилюці росте. Чого доброго, ще й зацвіте».

І вона зацвіла. Скромно, боязко, ніби соромилась чогось — викинула одну-однісіньку квіточку, рожево-білу, ніби з воску. Незабаром та квіточка одпала. Всього кілька днів цвіла вишня, але й цього було досить, щоб шофери вже не топтали її губатими шинами своїх самоскидів, обминали. Скоро вулиця викривилась, зав'юнилась.

А вишня росла. Ніхто її не поливав, ніхто не розпушував під нею ґрунт, не обрізав сухих гілок. Вона сама все робила для себе, як та сирітка, котра не має на кого надіятись. Росла чепурненька, міцна, зібрана. Вкоренилась, заснула на зиму.

Наступної весни вишня вразила все містечко — зацвіла з усіх сил. Ще ніхто, здається, не бачив такого буйного цвіту. Палахкотіла кожна гілочка, кожна брунька. Мов соромлива дівчина стояла на дорозі і мінилася на виду від поглядів перехожих — то рожевим полум'ям спалахне, то білим вкриється. Ніби казала всім: вибачайте, люди, за мою красу, я ж така молоденька...

А потім, коли кожна квіточка перетворилась на ягоду і ті ягоди вкрились темно-брунатною смагою,

перехожих збиралося біля вишні ще більше. Отак підходили, зупинялись і подовгу розглядали маленьке чудо. А те чудо вгиналося від ваги червоних кетягів. Все деревце було обліплене плодами, аж гілки тріщали від тієї надмірної ваги. Тоді сказала одна із жінок:

— Я під свої щодня виливаю по десять відер води, а щоб хоч раз отак... не було!

— Еге ж, — блимнула інша жінка, огрядна і похмура. — Он у нас які сади, погляньте лишень за паркає. І гпойку їм даси, і помийками покропиш... А що з того?

— Отак не тільки з деревами буває, — філософськи зауважив літній чоловік в синьому комбінезоні. — І з людьми трапляється подібне. Якотось лоботряса і сметанкою підготовують, і маслом щедро кроплять, і молочком напувають — пий, не хочу. А бовдур той як носив двійки із школи, так і носить по сей день.

Чоловік почав було розповідати приповідку про одного пасинка, який тепер водить реактивні літаки під самими зорями, а в дитинстві путящої сорочки не зносив, як раптом усі змовкли: по вулиці сунула гарба із сіном. Людина накосила добрий пай сінца, склала його на гарбу, всілася на самому верху і везе тепер оте широченне опудало додому. За паркани зачіпає, дере явори, віхтики на гілках залишає, афішної будки мало не звалить. Ось терне крутим боком по цій юній красуні, поминай тоді, як звали. Першою оговталась жінка, яка лле по десять відер під кожне дерево. Підняла дебели білі руки, крикнула:

— Куди тебе несе, Трохиме? Хіба не бачиш — дерево. Іншої вулиці не знайшов?

І вона стала перед гарбою, дужа, рішуча, ніби вросла в землю.

— Повертай, Трохиме,— гукнув чоловік у комбінезоні.— Видно ж, що не обминеш.

Трохим пошкріб потилицю, вилаявся, але все ж повернув у провулок. Всі з полегкістю зітхнули і розійшлися. А наступного вечора знову зібралися коло вишні. Чоловік у комбінезоні приніс три стовпи і три гарно виструганих планки, швидко обгородив деревце, гукнув до жінок:

— Ану, голубоньки, несіть мерщій, хто ближче, по відерку води. А я ось лунку змайструю.

Дерево полили, після цього ягоди ще тугіше наливалися соком, а листя враз піднялося і навіть позеленіло. І дивись ти, ніхто, абсолютно ніхто не чіпав нестиглого плоду, навіть малюки. Неушкодженою стояла вишня на дорозі, вся облита червоним світлом, чарувала людей, прикрашала биту дорогу. Проходить якась людина по вулиці, побачить отаке чудо, похитає головою і йде собі далі, роздумуючи над своїм.

Так поволі люди звикли до нічєї вишні, часто збиралися тут і говорили про все на світі: про погоду і ціни на картоплю, про Місяць, до якого ось-ось полетять радянські космонавти, про В'єтнам і навіть про НАТО. Сходка не сходка, вечорниці не вечорниці, а так собі вечірні перемови, названі колись у давнину колодками. Правда, колодок тут не було, люди стояли або сиділи навпочіпки — таке собі затишне і нейтральне місце, де можна одвести душу.

Якось вранці, виганяючи корів на пашу, жінки побачили, що нічя вишня лежить в пилюзі зламана. По ній пройшлися важкі автомобільні скати,

потрошили огорожу. Дерево було підтяте при корені, листя вже зблякло, а червоний сік, вичавлений з ягід, нагадував запечену кров. І вже не було таких сил, які б повернули життя вишні, оте нехитре життя, яке здружило людей. Жінки проклинали недотеп водіїв, з хат вибігли малюки. Стояли перед загиблим деревом, мовчали. Так мовчать, коли втрачають надто дорогу людину, коли ховають молоду дівчину чи хлопця. Кожен відчував, що втратив сьогодні щось дуже близьке і інтимне, як власна молодість. Хтось оцих людей нагло обікрав, вони відчули себе біднішими, хоч мали за парканами гарні сади і палісадники. Щось у них відібрали таке, якому й слова не підбереш, яке і не поясниш отак просто. І тоді, щоб порушити гнітючу їй важку, як мажара, тишу, чоловік у комбінезоні заявив:

— Що не кажіть, а це не наш водій... Наш на такє не здатний. Я знаю своїх людей. Не один рік в гаражі...

Сказав і пішов по дорозі. І вперто думав про щось потаємне, важке, яке навіть його дужі плечі горбило і давило...

Природа змилювала над людьми — сипнула того сніжку, додала того морозцю, яких так не вистачало до повного щастя. Тепер і Дід Мороз був при службі, і Снігуронька мала якийсь сенс, і ялинка поблискувала не бертолетовою сіллю, а справжньою оздобою зими. В кімнаті з пригашеним світлом — щоб ялинка була виднішою — тихо награвав саксофон. Господарі кімнати Гель і Оленка чекали гостей. Вони ледве чутно ходили по нагертому паркету, дослухаючись, чи не гримнуть вхідні двері, чи не зачовгає хтось підошвами у під'їзді. Двері гримали, підошви човгали, але ніхто не стукався. Чого б то? Стрілка годинника рухається та й рухається до заповітної цифри. Ось вона стрибнула ще раз і зупинилася на позначці, яка засвідчувала перед усім людством: до Нового року лишалося п'ятнадцять хвилин. Ні, не п'ять, не отих п'ять хвилин, оспіваних у пісні, а п'ятнадцять. І все ж струну урочистості підтягнуто вище, скрипнув кілочок на інструменті часу, ключ лишився на місці. Незабаром земля зробить ще якийсь там оберт, океани і материки перемістяться на якийсь там градус, люди землі встануть і скажуть...

Гель не встиг нічого сказати, нічого подумати, як біля дверей раптом зачовгало з десяток підошв.

— Одчиняйте, бо ми так змерзли, що аж їсти похотіли!

Це — Сашко з інструментального. Завжди щось вигадус. Оленка біжить до дверей, Гель біжить до

дверей. Разом з холодом у кімнату вкочується десяток гостей. Змовились! Ясно, що змовились. За якимсь неписаним законом дружби товклися, мабуть, біля під'їзду, чекали, поки всі зберуться, і от на тобі. Спробуй розмістити всіх! Тиха й урочиста кімната одразу стала схожою на прохідну, на оту прохідну, що в час «пік» тріщить і гойдається, мов жива.

Сашко командус: — Розібратися по парах, за стіл! Мені потрібен простір.

Йому таки потрібний простір — довгий поганий хлопець. Лізе в мішок, витягає гіпсову богиню Ніку. Потім годинник без цифр — найновіший. Потім килимок під ноги. Коробку цукерок, флакон духів — для Оленки. І нарешті — три пакунки одягу для немовляти.

— Боже мій! — силескує руками Оленка. Сміх — щирий і чистий, як кришталь. Сашко втишує гамір, розводить руками:

— Дід Мороз трохи наплутав, але хто його знає, може, й не помилився...

Прозорий патяк досягає мети. Оленка і Гель червоніють, обіймають Сашка: вони ж зовсім недавно побралися... Сашко ще ривється у своєму мішку, витягає ложки, чашки, тарілки.

— Оце вам і новосілля і дещо для резерву — на майбутнє. Так розсудив Дід Мороз, а проти нього не годиться бунтувати — він владика ночі!

Сашко чіпляє собі маску, обходить місця і прикладається до дівочих личок.

— За гостинці належить подяка! — кричить він. — Така воля владики ночі!

Тепер уже два годинники показують — лишилося п'ять хвилин. Гель наливає чарки, Оленка роз-

кладає закуску: салат олів'є, вінегрет, шпроти. Рожеві серветки, білий хліб, голубі тарілки. І — золота мить історії. Саксофон стих, ударили куранти.

— З новим щастям!

І от слово забирає магнітофон. Червоний Армстронг підносить свою трубу, починає хлипати, переливати воду з бочки, сміятись і завивати. Нечутно човгають пари, яскраво горить тїрлянда, виблискує віночок Снігуроньки. Линуть перші хвилини нового року, обертається земля, океани і материки міняють градус нахилу, а пари не міняються, вони танцюють мовчки, думаючи про майбутнє, про своє особисте і про вселюдське життя.

Хтось поторсав двері, але того ніхто не почув. Навіть чутлива Оленка не звернула уваги. Та ось уже в двері стукають голосніше. Гель одчинив і побачив батька. Той стояв із засніженням мішком на спині, мружився і винувато посміхався.

— Батя! Заходьте!

Гель узяв батька за руку, увів до кімнати.

— Так несподівано... Звідки ви?

— З дому. А спізнився тому, що автобус підвів...

Танці припинилися. Всі розглядали новоприбулого. Юхтові чоботи, бобриковий піджак, смушева шапка. Острішкуваті брови, обличчя пооране зморшками.

— Та ви не зважайте, веселіться, адже свято таке,— сказав батько і посміхнувся.

Він себе почував кепсько: переступав з ноги на ногу, хапався за кисет з махоркою, ховав його і знову витягав. Та тут підійшла Оленка. Вона злякано опустила очі і проказала:

— Вапа невістка...

— Оленка,— прохопився Гель,— я ж вам писав. Знайомтесь!

Батько, мабуть, вколов своїми вусами Оленку, бо та потирала щоку, запрошуючи гостя роздягаться і сідати.

— Калина Іванович, — відрекомендувався батько і подав усім присутнім свою грубеньку руку.— Не сяду, аж поки не роздивлюся людей.

Він розглядав кожного так, наче прискіпливий лікар. Дивився просто у вічі, питав, де працює хлопець чи дівчина, де вчиться. Обійшов усіх, задоволено потер руки:

— Ну що ж, народ підходящий, приймайте в кумпанію...

Колупався у тарілці, а сам поглядав на свій мішок. Нарешті вуса його здригнулись:

— А може, моєї закуски скуштуєте? Я там де-що привіз, мати передала...

Витяг товстий шмат сала, а потім з десяток кілець домашньої ковбаси і велике кружало кров'янки. Сашко, побачивши таке добро, закотив очі.

— Держіть мене, хлопці, бо надійшла провокаційна закуска...

Він облизався. Всі засміялися. Сашків гумор, безпосередність і щирість Калини Івановича розтопили лід. Війнуло призабутиим селом, степом, вітром. Усі навперебій розпитували Калину Івановича про сільські новини.

Сашко перший узяв собі закуски, встав і проголосив тост:

— За хліборобів!

Кожен намагався хоч у чомусь прислужитися Калині Івановичу: той наповнював його тарілку, той підсував закуски. Гель аж мінився від щастя — несподіваний гість не зіпсував друзям свята, а навіть додав пожвавлення. Та й Оленка не побоя-

лася гострих батькових вусів — поцілувалася з ним. Як усе добре складається на цьому світі!

А Калина Іванович, вийшовши з-за столу, вже заохочував молодь до танцю.

— Що ж то за свято, якщо без танцю? Ану, хай я подивлюся, хто на що здатний!

І щоб не скидатися на весільного генерала, він тупнув своїми юхтовими і ляснув у долоні.

— Щось такого, щоб у чорта в носі засвербіло!

Але такого не було. Армстронг знову витяг свою золоту трубу і почав хлипати, переливати з пустого в порожнє. Гель підійшов до батька, сказав йому:

— Така музика...

Він навіть руками розвів, мовляв, нічого не вдієш, мода є мода. Але батько на те відповів:

— А чого ж, можна й під таку танцювати. Свято є свято. Тільки ось...— Калина Іванович торкнув свого вуса, поворушив острішкуватими бровами.— Тільки так: щоб не розміняти чистого золота правди на мідні п'ятаки...

— Батя! — гукнув Сашко. — Повторіть, що ви сказали! Прикрутіть магнітофон, ось нам батя скаже справжнє. Тихо!

Та Калина Іванович не схотів повторювати — і так усі чули. Махнув рукою, сказав: «Танцюйте!» — і навіть сам узяв Оленку під руку й повів у коло.

Після танцю знову сіли до столу. Оленька принесла торт, Калина Іванович похвалив її роботу, а потім сказав:

— Привіз я вам ще одне диво, але боюся показувати...

— Тягніть, батя, все, що є в мішку,— підхопився Сашко.— Успіх гарантую!

Під веселий сміх Калина Іванович витяг з мішка добрячу в'язку калини. Вона пахла лугом, туманом і зорею. І відразу ж руки всіх присутніх потяглися до червоних ягід. Обривали з кетяга по ягідці, кидали в рот і ахкали:

— Солодкі!

— Не смійтеся, хлопці,— сказав Калина Іванович.— Це таки справді гарна ягода. Після сьогоднішньої чарки голова не болітиме — раз. Кашель, якщо в кого він є, мов рукою знімає -- це вам два. А дівчатка весь вік носитимуть щирі рум'яніці, і губи в них яскравітимуть, як квітки. Куди тій помаді!

Сашко й тут знайшов, як насмішити:

— Гляньте, гляньте, уже горять у наших дівчаток рум'яніці! Та подивіться ж!

Він схопив дзеркало і підніс своїй сусідці:

— Що, неправду кажу?

Дівчина глянула у дзеркало й засміялася: на її щоках грав рум'янець.

— А губи, подивіться на свої губи! — кричав Сашко. — Мов пелюстки троянди!

Він так завзято кричав, що дівчата, сміючись, таки почали зиркати в дзеркало. Гляне і запишасться, очі опускає: губи горять, щоки палають. Чарівник оцей Калина Іванович!

А чарівник трусив своїм довгим вусом і казав:

— Отож-бо! Мене навіть батько з матір'ю Калиною назвали. Бачили таке диво — Калина та ще й Іванович?

Приглушено грала музика, приглушено світилися яскраві лампочки, усміхалися дівочі личка, посміхалася Снігуронька, гамуючи свою одвічну нетерплячку хоч разок глянути в дзеркало.

Наперекір моді почнемо отак: та було в батька чотири дочки... Три старші — людям втіха, а ось четверта, Юстина, ця, знаєте, дівчина з вибриком. І в кого воно вдалося? Язик гострий, мов рогіз, характер, як у Явдошки, котра живе край села і яку не без причин називають нишком «гичкою»... Та не про Явдошку, а про Юстину мова. Ну хоча б лицем вийшла чи там іншими дівочими якостями, а то ж конопате, коліна гострі, як у кози, тільки й того, що сині очі має.

Мала Юстина таки справді дуже сині очі — сині, мов ота смужка лісу, що крає навпіл небо і землю там, на видноколі. Та ще й великі, мов місяці. Вступить свої великі місяці в батька і допитується: чому та чому сьогодні мавш, татуню, такі рухливі руки та такий блискучий погляд? Що, гарної рибки вловили, здали в план та ще й собі по судачку в кошики вкинули? Бачу, вкинули, не крутись і зиркай не під лавку, а на мене. Заходили до Явдошки чи «казьонки» лизнули?

Спробуй одкрутитись — не вийде. Краще викладай усе, легше буде. Улас за таких випадків чесно зізнавався дочці, його батьківській надії і його скруті. Жило у серці літнього рибалки дві надії, дві вимріяні птиці, котрі підтримували своїми легкими крилами у часи житейських бур. Одна з них — Юстина — не випурхне з батьківського гнізда так, як старші, а назавжди лишиться при ньому. Якщо тобі бог не дав сина, то хай долька буде за нього.

І Юстина старалася — навчилася вправно водити човна, закидати сітку, варити юшку... Хатнє діло, правда, дівчина давно спізнала ще тоді, як поховали матір. А ось навчити свою дитину рибальській справі, то не кожному вдається. Он хлопці навіть поса не показують на ріці, хіба що скупатися прийдуть там чи поплавати. А вже дівчата... Як там не кажи, а потроху переводиться династія дніпровських рибалок. Просто диво: віками дбали про славу і вмільсть, годували, можна сказати, півсвіту рибою, а тепер? Де ж ваша гордість рибальським родом? Один прославлений майстер трактористів виховав, другий — льотчиків, третій — в інженери своїх синів вивів. Та ви що? А хто ж буде лящиків тягати? Чи, може, справді повірили язикам, котрі плещуть: «Найкраща риба — ковбаса»? Еге, не кажи і не приказуй, не повірю. І ти, Юстино, не вір.

І Юстина не вірила. Вчилась у батька рибальської майстерності, часто в бригаду ходила, коли батько занедужає. Такої моторної та вмільї рибалочки пошукати на Дніпрі. А вже вперта та запальна, як приск. Хто після цього скаже, що син — долото, а дочка — ягничка? Або чаплія? Спробуй отій ягничці пальця підставити...

Улас був спокійний, як брус. Все складалося так, як того хотів. За його життя стверджувалося заповітне: у вік космосу лящ не пережиток. Рибальське ремесло не переведеться ніколи, бо й при комунізмі люди будуть гуляти весілля, справляти іменини. А як ти обійдешся за таких обставин без холодцю з сома чи там без маринованого коропа? Гей, люди, не забігайте далеко вперед, життя є життя. І я, дніпровський рибалка, один із стовпчиків, на якому воно тримається!

Так міркував Улас і поглядав на свою доньку. Вона підросла, колінця її округлились, а очі стали ще синішими. Закінчила школу, почала працювати в бригаді — зарахували її приймальницею живого товару. Згодом і хлопці почали вчащати. Особливо часто гнав свого човника до Уласового кутка кіномеханік Генка. Прижене, поставить свою довбанку поряд з двома човнами, сяде біля столу і починає з Юстиною розмови правити. Про Валентину Терешкову, про мікрофлору на Місяці... Мало що розумів старий рибалка з тих розмов, але одне розумів твердо: його Юстина раків не пече, розмову веде усміхаючись та ще й піддражнює Генку:

— Що за мікрофлора? Де взяв таку?

— Читав у журналі, — відповідає.

— Ніякої флори на Місяці не виявлено! Чуєш! І нічого ти такого не читав.

— Читав, — наполягає на своєму Генка.

— Юстино!

— Генко!

Отак вони сварилися не раз. Генці, видно, набридло це, і він майнув із села вчитися до міста. Улас зрадив: гострий язичок його доньки відвернув лихо. Генка в місті знайде собі дівчину, забуде про Юстину, а вони згодом приймака собі візьмуть і житимуть на світі тихо й мирно, без суперечок і без різних там мікрофлор. Це була друга його омріяна мета...

Почався весняний розлив, такий час, коли рибалці хоч спи, хоч по родичах ходи та чаї попивай. Улас обрав друге — поїхав до своїх дочок, онуків побачити. Близький світ — аж у Кривий Ріг, аж на Донбас, аж у Дрогобич! У Кривому Розі Улас пив чаї три дні, в Донбасі затримався на

п'ять, а в Дрогобичі аж на тиждень! Коли повернувся додому, не впізнав села. Вода оточила його з усіх боків, взяла в таке щільне кільце, що без човна туди й добратися не можна. Деревостояли по пояс у воді. Деякі кущі вже цвіли, і біля них роїлись бджоли і всяке інше медолюбне комашиння. Сонце гріло щедро, у трав'янистих замілинах біла велика риба. Гей, довго він, Улас, гостював, уже й весна! Як там його Юстина? Залишив одну...

А Юстина сиділа в палісаднику не одна. Улас зразу побачив, з ким вона сиділа, — біля двох човнів стояв третій, довбаний. Ти ба, де він узявся? Батьківське серце тенькнуло. Прив'язував свою дощану посудину, позичену у знайомих, а сам прислухався. Про що вони теревенять?

— Тут повітря прозоре, аж сріблясте наче, не те що в місті, — каже Генка.

— Та яке ж воно прозоре, коли синє? — рубає Юстина. — Синє наше повітря.

— То тобі так здається, бо маєш сині очі, — не сміливо зауважує Генка.

— Ну, знаєш, — загрозовано дзвенить Юстинин голосок. — Тебе послухати, то повітря може бути карим... Не крути, повітря синє! Чуєш?

— А й справді, — мнеться Генка. — Схоже на синє...

— Не схоже, а просто синє. Визнаєш? Так чи ні?

— Синє, — каже тихо Генка.

— Гаразд — втихомирюється Юстина. — Це — повітря... А яке наше небо?

Генка мовчить, видно, розглядає небо. Нарешті:

— Сіре, чи що...

— Не сіре, а голубе. Не розбираєшся в кольо-

рах, хоч і на курсах вчишся. Ну, а тепер — яка вода?

Генка зітхає:

— Досить Юстино, я ж не на екзаменах...

— Е, ні, так не вийде. Яка вода, питаю. Кажі!

— Зелена.

— Не зелена, а оранжева. І дзьоби в них оранжеві. Бачиш?

— Про що ти? — дивується Генка. — Які дзьоби?

— Та хіба ти не бачиш? Лебеді... Вони впливли он з того гайка, припали до оранжевої води оранжевими дзьобами і п'ють. Он які в них довгі ноги, довгі шиї, а очі зелені, а дзьоби оранжеві...

Улас переможно усміхається. Бач, як його донька крутить хлопцем. Цікаво, чи викрутиться Генка? Невже скаже, що по воді лебеді плавають? Їх тут зроду ніколи не було — не те що лебедя, дикої качки не побачиш. Ох, Юстино, Юстино... Що ти від цього Генки хочеш? І раптом Улас чує:

— Отакої, а я й не туди... Лебеді! Та багато як!

Юстина засміялася. Вона сміялась якось загописто, лупко, наче пишалася собою і своїм сміхом. Потім, насміявшись, ляснула кілька разів у долоні, наче сиділа в театрі, і сказала:

— Браво, Генко! Молодчина... Тепер і я скажу — правильно, що послали тебе на курси! Бо який же з тебе буде клубний працівник, якщо ти звичайних лебедів не побачиш?

Улас похилив голову. Здався Генка, здався назавжди і безповоротно. На милість переможця. До загину. Тепер чекай того, що неминуче буває, коли твоїй доньці сповнюється вісімнадцять літ... Лихо мов, як швидко ростуть діти!

— Юстино, я приїхав, зустрічай!— крикнув Улас і підвівся.

— Тату! — підбігла до нього Юстина.— А я тут не одна...

— Бачу, бачу, що не одна. Здоров, козаче, ти ж це яким вітром?

Улас хотів було спитати у Генки, чи скоро знову до міста, чи повернеться в село, але передумав. Навіщо питати? Хіба й так не видно? Та й небо он яке голубе, вода хлюпотить просто біля порога, повітря синє, з гайка випливають білі лебеді, крилами вимахують, женуть сонячний вітер, оранжевими дзьобами п'ють синю воду. Синю чи оранжеву? Хто його розбере...

СОНЦЕВОРОТ

Старий Македон, прозваний у селі Бородою, лежав у світлиці і дивився на світ білий через полуду завішаних вікон. Ех, Явдошко, Явдошко, яка ж ти закохана у свої нові занавіски! Просив зняти, не зняла. Таке невинне прохання. І от бач... Не вважила старому. Хто їх придумав, оті занавіски? Людська натура здавна до сонця тягнеться, а ось його, Македонову, дорогу невісточку ця проблема не хвилює. Як привезла з міста оту свою покупку, розвішала на вікнах, враз потемнішало на світі. А Явдошка? Не надивиться, не нахвалиться. Мода. Хто їх тільки вигадує, ті моди!

Покректав на ліжку, але Явдошка, певно, не чує, десь біля кабиці, тоді поволеньки звівся, — худий, восковий, у білих підштаниках. Ступнув раз, хотів було сам попорядкувати у світлиці, та відчув — не слухаються ноги. Сяк-так знову забрався на ліжку, застогнав не так від болю в грудях, як від жалю до себе. Ех, Македоне, Македоне, буйна голово! Погані твої справи, якщо на ногах не можеш втриматись.

Рипнули двері, біля порога — син Іван. Засмаглий, плечистий, міцний в ногах. Пахне любистком і милом. Певне, вмивався після сну.

— Що вам, тату?

— Та ото якби вікна... — стогне Македон. — Просив, просив, так і не вволила Явдошка. Сходи, погони з нею, хай накладе резолюцію. Адже батько я вам...

— Що ви таке кажете, батьку,—аж кинувся Іван. Узив старечу руку, завявди міцну і жилаву, а тепер важку, неслухняну.— Що ви кажете! То Явдошка боїться, що комар та муха вас турбуватимуть. Резолюція... Ось я її сам накладу.

Іван починає знімати занавіски, але вони міцно прибиті, тоді він дивиться нерішуче на батька, каже:

— Та ще й таке — люди йдуть, у вікна заглядають. Почули про вашу хворобу.

Македон сердито одвертається до стіни.

— Людей в хату запрошуй, якщо йдуть, а комарів та мух я не боюсь, знаєш... Лежу тут один, хай хоч комар над вухом подзижчить, веселіше...

Іван знімає занавіски, прохолодне ранкове повітря тугою хвилею котиться по долівці, всипаній свіжим рогозом, сонячний промінь запалює на Македоновій бороді білу волосину. Йому тепло і млосно, він вдячно дивиться на сина і рукою показує: тепер йди. Але Іван каже, що голова відпустив його з роботи, адже батько хворий. Македон ворухнувся.

— Одпустив? У такий час, коли почалися жнива? Дурний твій голова і ти з ним. Марш з очей! Я ще не збираюся помирати.

— І порошоків ось голова передав, рано, коли ви ще спали, привіз. Каже, коли вип'єте всі, то щоб передали, привезуть ще. Це гарні порошоки, надійні.

Македон поблажливо посміхається. Порошки... Ні, голубчики, порошоків він не питиме! Зроду не пив, не питиме й зараз. У такому віці, як у нього, це не допоможе. Якщо одмахав своє вітряк крилами, жорен йому більше не крутити. А якщо є заживок, так і без порошоків оклигаєш.

— Марш у поле,— каже строго Македон,— чуєш лишень? Марш! А пазад будеш їхати, проскоч у сад, подивись там. Чи не накрутив чогось Чорний? Молодий ще... І на малину глянь, розкажеш тоді.

Іван виходить, незабаром його мотоцикл вже здимає за собою балакучий слід в поле. Македон заплющує очі. Надвірне тепло солодко лоскоче бороду, старий куняє. Ні сон, ні мара, так щось верзеться, лізе в голову. А на першому місці — Федір Чорний. Яке прізвище притулили людині — Чорний! Що за один? Знав його Македон ще маленьким, але й досі не розкусив до кінця. На баяні витребенькував, промови комсомольцям смалив. Правда, як вийде в поле, то, мов той жук, не вилазить з землі. В полі то кожен може копатися, а як у саду? Там голову треба добру мати на в'язах... Коли прислали оце його в сад — Македон вже більше лежав під яблунею, смутними очима на світ блимав. Прийшов Федір Чорний, спитав для порядку про здоров'я садівника, а тоді — так і так, мовляв, прислав оце голова заміну вам.

— Заміну? — східно перепитав Македон і одвернувся од хлопця. Полежав так трохи, потім сказав чи то Федорові, чи то голові: — Заміну, значить? Ну, й потому... — Пожував вуса, вже сердито так: — Ти присилай заміну, це твоє діло, але не шли катзна-що! Сказано вже, що незамінних людей нема, всі про це знають. Але й замінити не так воно просто... Це тобі не болт. Болт легко поміняти, а людину... Ну, добре, Федоре, допустимо, заміна. А чим же воюватимеш проти попелюхи? Га? Скажи мені, моя заміно, підсоби старому.

Та Федір, виявляється, не тільки попелюху знає. Спочатку голова його на курси спровадив, а тоді

вже сюди — в сад. Бач як — почули про його, Македонову, недугу, на правлінні там все вирішили. Ну, гаразд, Федоре, вирішили так вирішили. Пройдися, голубе, по саду, хай я подивлюся...

І з того, як він, отой Федір, йшов по саду, як щось розглядав на гілках, вимірював лунки і щось записував у свій блокнот, Македон зрозумів, що таки прийшла заміна. Але ще не все сказав старий, бо покликав Федора, посадив поряд.

— Так, значить, заміна... Ну, хай так. Хоч і молодий ти, а все ж хочу спитати: чи знаєш ти, як починався оцей сад? Тепер усі на нього оком ведуть, в баланс записують, у звіт тичуть. А як він починався, знаєш?

Федір, виявляється, і це знає, бо відразу випалив, що тут раніш були одні горби та невдоб'я, а потім... Македон перебив хлопця:

— Годі, годі, іншим разом докажеш, а зараз слухай, Федоре, що я скажу тобі.

Пожував Македон рудого вуса, поскуб для чогось бороду і повів зненацька мову про своє дитинство.

— Ще коли був малюком недотепним, то полюблив нищпорити по городах, картоплю підривав та пік її на луках, в кізяках. Видно, видно, що це діло й тобі, хлопче, знайоме, по очах бачу. Знаєш смак краденої картоплі... Так ото ж слухай далі. Ти, певно, не знаєш Яремка? Отого, що край села жив, де зараз громадський тік? Там зараз тільки куці стирчать, де була його хата, бо Яремко давно помер. Чи жостір розводив там чоловік, чи бузину, кат його знає, але зілля живуче, не виведеш. Мабуть, Яремко для фарби розводив оту погань. Так ось, був у того Яремка, окрім жостеру та бузини, ще й сад добрячий, щитай, один такий у селі. Рясно

родило, нічого прискіпуватись, знав, видно, чоловік справу. Не втерпів я, поліз через тин, забрався в його сад. Начухрав повну пазуху яблук, під спасівку було, начухрав і давай потихеньку вибиратися звідти. Уже й ногу заніс, щоб скочити на вулицю, як де не візьмись Яремко. Простяг з кущів руку, вхопив мене за карк, пригнув до землі коліном. Гне та б'є, гне та б'є. Знаєш, чим бив? Обротьюкою. Так побив чоловік, що спина моя коржем взялась. А потім підняв мене й кинув через паркан.

Очуняв я вже на печі, бо спина дуже свербіла — мати її сметаною помазала. Батько ходив біля мене хмурий, мовчав, тільки важко дихав. Бити надумав, та живого місця на мені не було, того й злився. А коли одужав, він все ж за вухо цоскуб цупкенько, приказав: а не полізеш тепер у шкоду, не полізеш!

— Отак було, Федоре. За яблучка було мені. Кумекаєш?

— Розказували мені цю історію, я сам її згадував на зборах... — прохопився Федір.

— Розказували чи ні, а слухати до кінця мушиш, — строго сказав Македон і зробив рукою виверт, який означав, що він не схвалює реплік. — Так отож... Поклявся я тоді всіма святими, що відомщу Яремку. Яких тільки я кар не видумував для свого мучителя! Не буду тобі їх називати, бо аж страшно... Пізніше, коли підріс, признався про своє потаємне бажання дружкові, тоді барабанщиківі, Маркові. Знаєш його, він тепер у районі десятирічкою завідує. Марко подумав, подумав, примружив свої і до того маленькі очі, а тоді й каже: «Є ще одна помста, значно сильніша за всі ті, які ти задумав. Поміркуй гарно, яка вона, а тоді мені скажеш».

Довго я міркував над тими Марковими чудними словами, нарешті додумався. З тих пір я з саду не вилажу...

— Знаю і про ту помсту,— знову кидає слово Федір,— зразу догадався, як тільки сказали, що порада йшла від Марка Никифоровича. Я ж у нього вчився...

— Ага, так ти, значить, і про це знаєш,— розчаровано прогук Македон і більше не озивався. Бач, який всезнайко! Що ж йому розказувати, як все знає! Встав Македон, окинув оком сад, наче прощався, потихеньку пішов до повозки...

І ось лежить тепер Македон на чистій постелі у світлиці, солодко дрімає, а сам думає: як там малина, як там Федір? Вдалося-таки старому вивести в цьому пекучому степу малину, яка всім до вподоби. Мав цього року похвастатись перед людьми вже не дослідними кущами, а тепер, мабуть, хвастатимуть інші...

Ех, Македоне, Македоне, як же ти невчасно захворів! Не скажеш, що везло тобі на цім світі, тільки розженеться, приміряється, оговтається, а тут — війна. Потім ще раз війна. А тепер — недуга. Отак все життя — розженешся, стриб, а потім назад, мов рак. Отак і жив стрибками. Стрибки дужі, широкі, але — стрибки...

Ледве дочекався Івана. І обідав так, аби до слова, хоч невістка доброго борщу зварила. Як зачув мотоцикл, аж на лікоть звівся. Іван справді виконав батьківську волю, побував у саду, все там подивився. Малина вже вистигла, чи й не завтра збиратимуть. Федір Чорний старається, машин всяких настигав у сад, над лунками мудрус. Двох собак завів, берданку повісив у курені.

— Берданку? — злякано питає Македон і строго дивиться на сина. — А то ж для чого берданка?

— Для порядку, мабуть, — каже Іван.

— Ну, хіба що для порядку, — погоджується неохоче батько і заплющує очі. Іван тихо виходить, гадає, що батько заснув, але батько розплющує очі, дивиться у куток і бачить там рясні кущі малини. Ягоди пухкі, налиті вином, наче припухли. А над кущами — берданка. Висить і погойдується, наче жива. І обротька верзеться. Фу ти, лиха година! Поряд з красою — страх. Та звідки ж воно? З яких часів? Хто завів? Злоба людська? Бідність? А що, як отой юний Федір слухав його, Македона, слухав і нічого не второпав з вислуханого? Почув той всезнайка сповідь старого, викинув її за вухо, або, просто сказати, собаці під хвіст, що тоді? Отак взяв і нічого не втямив. Ото лихо... Старий аж стогне, так йому мулько лежати на пухкій і чистій постелі. Потягнеться дитяча рука до гілки, — може ж потягтися, ніхто цього не закаже, бо зроду-звіку так заведено — перше яблучко і перша ягідка йому, дитяті. Хіба секрет? Якщо вже казати все до кінця, то матінка земля оте яблучко в першу голову для дитини родить. Аякже! Воно, звісно, дітей до звичаю варто привчати, щоб не толочили зелення, щоб не торкалися завчасу того, що не велено. Він, Македон, вчив... Бородою прозвали, пісні услід йому співали:

Якби оцю бороду
Простелить по городу...

Ого, було! Але щоб там собаку чи берданку в хід пускати — о, це вже, знаєте, дзуськи. Не туди сонце хилить, щоб отак жити на світі. Можна сказати,

оджили вже, більше так не хочемо. А Федір... Молодий, смаленого вовка не бачив, що затіяв? Дві собаки, берданка. Ще обротьки не вистачає для повного фасону! Візьме та й покаже свій дурний характер, адже, певне, недарма назвали Чорним... Що б було натякнути — як вистигне перше дерево чи кущ, поклич малечу... Ну, якщо вже й не покличеш, вони самі прийдуть. А ти пригости, можеш і не пригощати дуже, так просто — прискаль око, наче ти нічого такого й не бачиш. Аякже! Не вкуси сам, не попробуй, дай йому, малюкові, тобі ж радості на цілий рік. А то — берданка. Ах ти ж господи... І малина, як на гріх, вистигла!

Старий совається на ліжку, крекче, стогне, наче його судомить. Входить Явдошка — огрядна, у квітчастій спідниці, руки голі, жар од неї так і пашить, як од грубки.

— Що вам, тату?

— Мені? — питає лукаво дід. — Мені нічого, так, лежу собі. А Йван де?

— Обідати сів.

— То як поїсть, хай заїде.

— Може, їсти хочете? — пристає Явдошка. — Я саме вареничків з малиною наварила.

— З малиною? А де взяла?

— Та Чорний прислав. Цілу торбинку. Отакенні ягоди, вашого сорту.

— Ні, їсти мені не хочеться. Хай Йван приїде.

Заходить Йван. Облизує масні губи, витирає ганчіркою руки.

— Болить щось, тату? Пиля порошки?

— Пив, пив, — сердиться чомусь Македон. — Нічого не болить. Ти мені скажи, уже вечір, сину?

— Вечоріє. Ви щось хотіли?

— А мотоцикл твій справний?

— Справний, тату.

— Мотнись, синку, до Чорного, привези його сюди. Дуже треба. Це ж тобі сюди й туди, хвилинка якась. Га?

— Можна й привезти,— погоджується син.— Зараз поїду.

Іван виходить, і старий дослухається, як він заводить свого мотоцикла. Гарний у нього син, слухняний. Хиляв його до саду, не нахилив — до моторів прикипів. Як не на тракторі, то на мотоциклі. Ну, хай собі, діло путяще. Не всім же біля лунок ходити. Хай уже отой Чорний зміну приймає...

Враз Македон помічає, що біля його вікон штовханина. Придивився — малюки. Бісові діти, прийшли подивитись, як помирає Борода? Ось я вам! Старий сердито махає рукою, мовляв, одчепіться од мене, киш собі, та раптом його зір прикипає до тих розплющених об шибки носиків. Лихо моє, які ж вони замурані! Не інакше, як в малині побували... Так і є, розмальовані, наче ляльки, сік аж по шиї пішов. Тоді Македон зводиться на лікоть, гукає:

— Явдошко, чуєш, Явдошко! Поклич Івана, поки не чкурнув!

Явдошка озивається десь у сінях, біжить надвір і повертається з Іваном. Син здивовано поглядає на батька.

— Ви щось хотіли, тату?

— Так, хотів. Не треба мені Чорного... Хай йому біс з його берданкою. Ти мені ось що скажи — зацвіли сосяшники?

— Зацвіли. А що, тату?

— Та нічого, йди собі до Явдошки, адже вона тебе рідко бачить. Йди.

Залишившись сам, Македон опускає ноги на долівку, строго свариться на вікна пальцем.

— Киш звідси, киш! Ось я одужаю, я вам дам малини! Іч як позаїдалися! І куди дивиться отой дурний Чорний?

Дітлахи, мов горобці, цурхнули на вулицю, приспівуючи:

Якби оцю бороду
Простелить по городу-у-у!

Македон знесилено лягає на ліжко, заплющує очі. Ех, несила йому підвестись і затупотіти вслід дітвори ногами, щоб знали острах, не дражнили. І звідки тільки оті прізвиська пішли? Так обидно чути оте — Борода...

Він примружує очі, наче хоче щось вгледіти. Ага, це соняшник, славнозвісний сонцеворот, такий собі маленький радар природи, розквітлий, вічно рухливий: задерє голову і все дослухається, додивляється — де воно, сонце, де? А воно, сонце, все вище й вище жене золоті пруги.

А туга мелодія котиться та й котиться.

Сергійко гляне туди, повернеться в інший бік, хвилі, тугі й теплі, лоскотливі і хмільні, як весняне проміння, б'ють йому в обличчя, хвилюють і кличуть у далекий світ. Скільки тут звуків! І — квітів. І — сміху. І все навколо ніби оживає, людські очі й губи, все ніби молодіє. Хлопець робить кілька кроків, та враз на нього війнуло таким ц'янким крилом золотої зав'юги, що він зупинився. На майдан ступили гімнасти у синіх костюмах, ступили і проспівали:

Ти служила в нашім батальйоні...

Які слова, ви тільки послухайте! Служила невідома дівчина в батальйоні, перев'язувала бійцям рани... Вже її давно немає, немає чорної війни, багато чого на світі забулося, а от про дівчину ту не забули, співають про неї ще й зараз. Сергій готовий іти разом з цією піснею. І от тобі: біла хмарка, яскрава квітка, зіткана із шовку і голубих ниток неба,— колони ремісничого училища. Смагляві, ніби оце просто з походу, від нічних ватр і вітрів мандрівки, міцні, здружені. Взятися за руки — жива стіна, суверенна територія, перелітна хмарка. І — пісня:

У незнайомого присілка,
На безіменній висоті...

І ця пісня кличе, вабить Сергія на майдан, де виспіває сотня золотих труб, де на великій машині, певне, вже об'їжджає ряди генерал. Хлопець робить рішучий крок, він уже ладен злитися з тією летючою

хмаркою, як раптом до нього підходить літній чоловік з білою головою, тиче в руки прапор і каже:
— Потримай, синку, я тільки води нап'юся.

Сказав так і пішов до кіоска. Сергійко зупинився. В руках у нього був прапор, зовсім новенький, з позолоченим древком, з червоною зірочкою на верхівці. Не полинялий на сонці, не полощений на вітрі. Прапор як прапор, таких багато тут, на святі. На полотнищі — жодного напису. Сергійко тримав прапор, а сам дивився, як чоловік з білою гривовою волосся підійшов до кіоска, став у чергу. Попереду нього чимало юнаків і дівчат, які купують цукерки, ситро, надувні гумові кулі. «Пропустили б, хіба не бачать, яка у нього голова!» — подумав Сергій і почув, як поряд ударив лункий барабан. Це підійшла колона альпіністів. Похідні костюми, намети, льодоруби. Здається, оці просмалені у гірських снігах хлопці тільки-но повернулися з піка Орлів.

«Ось забере той чоловік прапор, стану в хвіст цієї колони і піду на майдан», — подумав Сергій. Людський потік зупинився, стрій розладнався, молодь почала танцювати. Все змішалось, і в цій міщанині хлопець з прапором загубився, як тріска в морі. Він підняв вище прапор, вибрався на виступ тротуару.

Сергій нетерпляче поглядав навколо. Не може бути, щоб той чоловік не повернувся і не забрав прапора. Це така річ, яку не залишають. Навіть під кулями в бою. Хіба не знає про це Сергій? Дарма що він ще малий, читав, чув не раз від старших. Спочатку розповідав батько, потім дивився кінофільми, а тепер у нього є дядько Гордій. Дядько Гордій приходив до них не часто, тільки на великі свята, бо нога у нього на протезі. Гляне на Сергійка з-під острішкуватих брів, поспитає про школу, про жит-

тя-буття. І якщо у хлопця все гаразд, підходить до племінника, легенько торкає його по лобі вказівним пальцем, розчепірює п'ятірню і показує на вікно. Це означає, що сьогодні дядько Гордій, як колись у молодості, полізе з Сергієм на дах і пожене голубів на п'яте небо. То велика втіха для хлопця, бо ніхто не вмів так високо ганяти голубів, як дядько Гордій.

Мовчазний, строгий, дядько Гордій у душі був запеклим романтиком, витівником.

— П'яте небо,— казав він не раз Сергієві,— це там, де голуби стають маленькими й золотими. На п'ятому їх видно із землі, нам з тобою радість... Є ще й сьоме, але... голубам, може, там і веселіше, але ж нам нічого з того взяти, не видно!

Сьогодні, як і завжди, дядько неодмінно прийде на обід, мати пирогів напекла, зварила борщ з грибами — дядько Гордій вважає той борщ за чудо. Сергійко розповість йому про демонстрацію, про все, що він тут побачить. Тільки ж от яке діло — пригода з прапором. Де подівся чоловік? Стій тепер тут, чекай вчорашнього дня...

Генерал, мабуть, уже давно прийняв парад, стоїть на трибуні, дивиться, як хвацько одбивають крок його вихованці-суворовці. Що там зараз робиться на майдані! А він, Сергійко, стоїть самотній і всіма забутий... Що ж його робити? Задер голову до неба, побачив срібний дирижабль, величезний прапор, сонце. І голуби. Нічого, прийде от додому, своїх теж випустить і підніме в небеса. Це — як захоче дядько Гордій. Чи ж захоче? Є у Сергійка одна причина, про неї неодмінно треба сказати дядькові Гордієві, бо він із тих, котрі по очах читають. Гляне на тебе і вже знає, що не все на світі гаразд.

А тоді смикне себе за сиву брову, скрипне протезом і скаже:

— Так що засидівся я у вас, а мені он куди їхати...

І піде. І вже не вблагаєш його лишитись — отак не терпить людина неправди. Нічого не поробиш, доведеться розказати про ту злощасну двійку. Сталось же таке — побились на перерві, от і вліпили оту ненависну циферію. Двійка, мов жаба, — і голівка, і хвостик... Якщо признаєшся чесно, дядько Гордій насупить брови, скрипне протезом, на стіну гляне, де висить портрет Сергійкового батька. Гляне і скаже: «Ех, рана не теща». Сергієві не треба розпитувати про зміст цих кумедних слів, він знає, що його татусь недавно помер від ран, заподіяних у війну біля чужого міста Бремен. Носив залізо біля серця, аж поки воно його не вбило.

Сергійко так замислився, думаючи про батька, про дядька Гордія і ту злощасну двійку, схожу на жабу, що зовсім забув, чого тут стовбичить. Про це нагадала тітка у білому фартусі. Вона мела тротуар, згапуючи докупи паперові квіти, порвані кольорові кулі, цукеркові обгортки.

— Чого вистоюєш? Не бачиш хіба, що мету?

Еге, та на вулиці вже нікого немає! Мабуть, обідають, пироги їдять. І він з образою в голосі відказав:

— А чого ж він не прийшов? Казав, що тільки води нап'ється...

Тітка у фартуху змінила тон.

— Хто не прийшов? Дружок?

— Та тут один чоловік... Ще вранці як пішов воду пити, та й досі п'є. Це його прапор.

— Може, він пішов випити чогось міцнішого за воду? — засміялась тітка. — На свято це годиться...

Сергій покрутив головою. Ні, тітка дурниці каже. Не схожий той чоловік на п'яницю. Обличчя якесь втомлене, хворобливе обличчя. І піт рясний біля очей, хіба він не бачив? Щось із ним сталося, не інакше. Пояснив тітці, та враз:

— А стривай, стривай... Такий білий? Так його ж швидко допомога забрала. А ти стояв?

Ну, ясно ж, людина заслабла, як це він одразу не здогадався? Такий вік, така голова... Згорнув полотнище навколо дrevка, поклав його собі на плече і швиденько побіг додому.

Прапор лишив у коридорі, розчинив двері. За столом сидів насуплений дядько Гордій. Мати мовчки дивилась на сина, в її очах можна було прочитати і німе запитання, і докір, і подив.

Скрипнув протез, дядько Гордій важко підвівся, взяв келку, глибоко насунув на голову.

— Ну, то я вже й піду, не рано, а мені он куди їхати.

Сергійко мотнувся в коридор, узяв прапор, вніс його в кімнату. На порозі стояв дядько Гордій, нервово смикав себе за сиву брову. Панувала гнітюча тиша, тільки у сусідів вчувався святковий лемент.

— Ось,— сказав хлопець.— Приніс додому.

— Де тинявся? — не витримала мати.— Он усі вже поприходили...

Сергійко посміхнувся і розказав про все. Розказав і побачив, як зморшки на обличчі матері розгладились, а острішкуваті брови дядька Гордія поволеньки почали повзти вгору, odkриваючи його уважні строгі очі. Нарешті дядько Гордій ворухнувся, підняв вказівного пальця і легенько торкнув племінника по лобі.

— Не я тобі, Уляно, казав? А ти завела свої...

Він скинув картуза, почепив його на дверний гостряк, проскрипів протезом до столу, сів.

— Пообідати ніколи не пізно, було б що... А додому встигну, бо он де ще сонечко...

Він підморгнув Сергійкові.

— Так-таки й простояв на одному місці?

— Так прапор же...

— Ясна річ,— відказав задоволено дядько Гордій, підійшов до вікна, розчинив його, обернувся і показав Сергійкові розчепірену п'ятірню. А потім приклав до тієї п'ятірні ще два пальці лівиці, стиснув руки і потряс ними високо над головою.

— Сьоме? — здивувався хлопець.

— Спробуємо, — відказав дядько. — Таке свято, хай політають...

Він не докінчив, повернувся до Уляни, сказав їй так, наче продовжував якусь свою думку:

— Тут так...— Він глянув на прапор, що стояв у кутку: — Хай буде тут. То не так і важно, де йому стояти, головне, щоб у надійних руках...

Посміхнувся і вийшов, по-змовницькому кивнувши Сергійкові. Взяв у дворі драбину, приставив до стіни, подерся по ній, важко переставляючи протез. Протез скрипів, гнувся, але дядько Гордій таки вібрався на дах, вийняв з голубника пару вертунів, підкинув їх і свиснув. Свистів він голосно й загонисто, ухкав і реготав. Сергійко взяв у руки жердину, розмахнувся, свиснув, помітив у небі чорну цяточку, очі у хлопця пойнялися блиском.

— Чужак трапився! — закричав він не своїм голосом од щастя.— Бачите, чужак!

Сизі вертуни оточили чужака і погнали його у блакитне небо.

САМОТНІСТЬ

Так воно вже повелося на світі — і рогач туди, в учителі. Сидить такий рогач на лавці, ногами гойдає, зиркає спідлоба і каже казану:

— А дядькові Панасу видали аванс — отакенної пшениці привезли!

І рогач показує, яка та пшениця: як пучка на мізинці. Отак утяв п'ятірнею півмізинця, а решту показує, водить під носом у казана, наче той осліп. Рогач—то Петя, а казан, значить,— його батько, Ларивон Паливода, чорний низенький чоловік з рухливими ніздрями і шорсткою, завжди неголеною щогою.

— А хіба тобі вже батьківська ложка рота дере? — питає понуро казан. Петя мовчить, що йому казати? Розгнівається батько, ще за віжки візьметься. Ого, було вже так. Краще помовчать. Мати ж он мов у рот води набрала, сестра Оринка, менша за Петю, теж припишкла, навіть підморгує братові, мовляв, цить та їж собі. Петя мовчки поїв, ухопив свого батога, гайда на вулицю. Там, на вулиці, у нього безліч роботи — пройшли дощі, повиростали будяки, є з ким побитись...

Ларивон витирає ганчіркою руки, збирає зі столу крихти і виносить їх курям. Годує з рук — йому приємно бачити, як курчата видирають у нього з рук поживу, б'ються, ганяються одне за одним. Навтішавшись, Паливода бере вудку і кидає дружині:

— Ну, я пішов.

Він іде з двору перевальцем, як ходять усі низенькі люди, міряє земну кулю старанно і неквапно: стуц-човг, стуц-човг. Поспішати нема куди — вечір

он тільки наклеюється під розпеченим шатром літа. Сонце заходить десь аж о десятій, можна не хатись.

Ларивон іде навмисне вздовж усього села, несучи на плечі довжелезну хлудину з пір'їною на жилці. Вимахує тією вудкою, щоб усі бачили: людина йде половити окунців, бібліці чи там верховодки. Це ж усім дозволено, це справа невинна і добровільна — нікому твого часу не жаль. Сиди на березі і чекай удачі — твоє діло. Хіба не так? Паливода кинув комусь у двір «Доброго вечора», комусь поклонився і скинув шапку, пояснив, хоч його й не питали: а так, пройдуся бережком, може, зберу дріб'язку, щось, знаєте, закортіло юхиці з кабиці.

У верболозі стоїть вутлий дубочок, увесь вкритий смоляним панциром. Встромляє Ларивон свою вудку в проріз для весла, піднімає її високо, і вона гнеться та хитається, як щогла на паруснику. Одчалоє і дивиться на село. Он, на пагорбі, стоїть його нова хата. Мов дзвін — стукни пальцем, заграє. Хе, хата як хата — не з кращих, але й не з гірших. Високі стіни, помережані дранкою, зелені віконниці, дубовий опіп, новенький, ніби з металу, шифер.

О, той шифер... Дехто з сусідів стільки його жде не діждеться. А Ларивон не став чекати. Прихопив дві верейки свіжої риби, одвіз одному знайомцю в район, і вже дивись — гуркоче у двір самоскид з сріблястим добром. Або й з тим опіпом. У людей он з акації, з сосни, а в нього з чистого дуба. Скажіть після цього, що кошик з свіжими лящами чи в'язями не має магічної сили над людською натурою!

І ніякого тут криміналу, все по закону. Скажіть, хто ж ганитиме людину за те, що не поспала пічдругу? А може, мені муляє отой пуховик, на якому

полюбляє поспати сусід Опанас? Один спить вночі, а інший важкого дубка ганяє за водою і проти води. Поганяє отак до третіх півнів, а тоді повертається додому не з пустими руками і має собі на тютюнець.

Хе, тютюнець! Всунеться Ларивон в кабінет до свого знайомця, поставить біля столу важкого кошика, дбайливо вкритого марлею, поскаржиться, що надто важкий, а тоді відхилить трохи марлю, ніби ненароком зачепив, прицмокне язиком:

— Було сьогодні діло, трохи нашкріб, оце й прихопив, щоб вгостити знайомих... Свіжа, як копійка! Гляньте сюди.

Ларивон бачить: заблищали очі у знайомця, ой, як заблищали! Встає, прощається і суне до порога, залишивши кошика під столом.

— Такий важкий,— скаржиться вже від порога,— мало рук не обірвав. Аж мозолі вискочили, поки доніс. Оце думаю тут десь попитати про цеглу. Край треба гарного погребка, знаєте, рибка холодильника вимагає... А списочок отой, що у вас, ніяк не посувається! Застрав на алфавіті, не зрушиш. Не позавидуєш тим, хто пишеться на останні літери...

Посміхається начальник-знайомиць, добуває той списочок, вивчає суворим поглядом, аж носа морщить. Потім неквапно бере ручку і веде знизу вверх таку собі хитромудру закарлючку, схожу на петельку,— чирк, і вже буква П підстрибнула вище за букву Б. Хо-хо, хто сказав, що лящик чи судачок не розбираються в граматиці? Та вони який завгодно алфавіт можуть переплутати, якщо тільки у тебе є сітка-заплутанка.

Ларивон дивиться на свою хату і згадує, згадує... Були діла! Та ось уже в неділю гукне людей, хай збираються на толоку, адже час Ларивону мазати

пову хату. Старий, як світ, звичай, народжений у нетрях історії, ще й досі живе в селах, не вивітрився. Та й чого має вивітритись? Адже толока — давня форма колективізму, виручки і добрих взаємин поміж людьми. Скільки тієї сили вгатиш, поки облипиш глиною стелю, горище, чотири стіни? Пупа можна надірвати, а з ділом все одно не впорашся. Розпочни мазанку хоч в серпні, а в грудні ще й печі не затопиш — не висохнуть сіни. А так, толокою, за півдня вгорить, потім хай сохне хата, а як висохне, можна й красоту паводити. От що таке толока!

Людина роздумує про всі ті речі і прямує до миска, який навпіл розрізує дужу течію, вилазить на пісок, вкритий верболозом, і закидає вудку. Черв'яків у Ларивона тільки для ока, поплавок дурно стрибає по хвилях, але рибалка раз по раз смикає його, наче підсікає, ляскає пір'їною по воді. Це тоді, коли поблизу моторка прошугне з інспектором чи з котримсь із земляків. А потім влучить хвилину, кинеться в куці, одгребе в піску сітку, нищечком ставить її ближче до корчів, у зарослі, де ніхто зроду не шукатиме заборонену снасть. Поставить, кидається до своєї вудки і знову починає ляскати по воді.

Отак поляскає до темряви, а вже тоді, коли рибалки розійдуться, Ларивон витрушує сітку, прикриває рибу на дні дубка сінцем і нишком добирається додому.

Жінка спить, діти сплять, тихо в селі. Тільки один деркач в городі бігає на своїх роликах — дир-дир-дир. Отак Ларивон, як отой деркач, — ночами не спить. А може, й справді людині не спиться? І те треба, і те не забудь, хоча б і про новий сарай, адже ставиться нова хата, а вона, як відомо, вимагає і нового двору. Ось ще необхідно дістати гарних

дощок для підлоги. У старій у нього була долівка, але ж то пережиток, темне минуле, культурна відсталість! Хоч вмири, а підлогу треба послати надійну, пофарбувати як слід. Звичайно, для цього треба буде ще з тиждень погасати по Дніпру... А чого і не погасати, коли треба!

Рибка — вона завжди в ціні. Є у Ларивона в місті кілька адрес, куди він майже щодня на автобусі їздить. Всього п'ятдесят копійок квиток — чого ж і не поїхати! Приїде, постукає у під'їзді: чи не треба свіженької рибки? Виявляється, дуже треба. Кладе Паливода гроші у спідню кишеню, відкланюється. Сідає в автобус, дрімає до своєї зупинки.

Правда, сьогодні Ларивон не може заснути, хоч і ліг на чисту постіль і вже не рано. Щось муляє у бік, чоловік перевертається, закурює, поглядає у вікно. Еге, що ж воно так муляє? Та це ж спотад про обід, про оті дурні Петькові слова: дядькові Опанасові привезли аванс. Чорти б забрали твого дядька і тебе разом з ним! Як згадає Ларивон свого сусіда, так і перевертаються йому кишки. Ще б пак. Підійшов якимось Опанас до хати, довго придивлявся, потім похвалив матеріал, роботу, і раптом:

— Н-да, гарна хата, нічого не скажеш. Тільки чому це ти, Ларивоне, від колгоспу відбився? Давненько тебе на роботі не бачив, уже думав, що захворів чи поїхав кудись.

Отакої тобі! Хвалив, хвалив хату, а тоді нате й мій глек з квасом! У глекові тому міцненький напій, не поскаржишся, на отруті замішано, але Ларивон знає, як сьорбати той трунок:

— Тобі б говорити, Опанасе! Хіба не знаєш, як мене гризе ревматизм? Та й те б сказати — будуюсь же. Хіба не бачиш?

— Не тільки ти будуєшся, он і сусіди фундамент заклали, але на роботу ходять. Косовиця ж...

Сяк-так одмахнувся од пекучих сусідових слів, трохи їй забулося згодом, а оце за обідом отой дурний Петько знову нагадав про Опанаса. Ну й дасть же він колись тому Петькові. Бач яке. Він, Ларивон, і гармошку йому купив, а воно, як чортеня, так і свердлить оком. Дожився Ларивон Паливода — рогачі починають казан вчити...

А вранці він уже мчав на автобусі в місто. Між колінами міцно затиснутий кошик з уловом. Повертався надвечір, везучи і ковбасу, і горілку, і помідори. Аякже, у людини незабаром толока, це треба знати. В суботу побіг по селу, казав людям:

— Підоспіла справа, мазатиму хату, так що той... Привіз там дечого з міста!

Люди чухали потилиці, хто змовче, хто кине нейтральне: «Та звісно, діло таке». Один тільки Опанас відрубав, як сокирою:

— Невчасно, сусіде, затіяв мазанку. Он жито осипається...

— Так свята ж неділя завтра, Опанасе, хіба забув?

Опанас, виявляється, нічого не забув. Сказав, що завтра, в неділю, в поле комбайни вийдуть, адже здавна відомо, що один день рік годує. Прогавив той день, не повернеш. Ларивон вислухав усе, що казав сусіда, а тоді подався далі. Не прийде Опанас, невелика біда, інші прийдуть.

Обійшов село, повернувся додому, гукнув дружині:

— Смаж рибу, вари борщ, я ось тобі розпалю кабичку!

Дружина зауважила, що встигне й завтра все приготувати, та Ларивон аж ногами затупотів. Не-

дотена! Хай пахне у дворі рибою і борщем, хай знають люди, що завтра у них великий день — толока. Розпалив кабицю, а сам заходився будувати великий стіл біля тину. Саме так — біля тину, щоб кожен бачив: стіл великий, а на тому столі є що з'їсти і випити. Збив стола під розлогим явором, а навкруг нього поставив кілька лав. Чоловік двадцять всядеться, якщо не більше. Після доброї роботи і погуляти не гріх!

Настала неділя. Ларивон майже не спав — допомагав біля кабиці. З самого ранку накрив стіл скатертями, поставив пляшки з вином і горілкою, виніс закуску, розклав ложки і виделки. Кожен, хто пройде повз двір, побачить. Метушився, покрикував на дітей, на дружину. А коли все було влаштовано, сів біля столу і почав чекати людей. Чекав до обіду, ніхто не заявився, наче село вимерло. Попоїв трохи в старій хаті і знову до воріт. Нарешті побачив Терешка, колгоспного конюха. Той ішов по вулиці, сховавшись від сонця під широким брилем. Порівнявся з Ларивоновим двором, але не завернув, навіть не зупинився. Отак і пройшов мовчки, ніби німий. Лихо моє, Терешко ж так полюбляє чарчину... І ти бач, став якийсь серйозний і заклопотаний.

До вечора просидів Ларивон біля воріт, але ніхто так і не прийшов до нього. Він наче схуд, ще більше почорнів з лиця. Щось сталося на світі, щось дало осічку. Споконвіків, як це кожен знає, толока завжди була священною і незмінною. А тепер... Він он і глини накопав, і води наносив, а людей нема. Соромно дивитися в очі дружині, дітям. Узяти б оце Петю та й послати до сусідів — хай спитає, що сталося. Але що взнає дитина? Ні, йти не можна. Ще висміють... Тоді Ларивон каже Петі:

— Бери, сину, гармонію та вдар веселої. Чуєш?

Петя кидається в стару хату, витягає з скрині гармошку, підходить до батька і дивиться на нього здивованими очима. Веселої? Але ж причин для веселої немає, якраз вчасно сумної. Та батько кричить:

— Заводь, чого дивишся? Невже не навчивсь хоть однієї?

Петя навчився грати, але ж руки зараз у нього неслухняні, загрубілі і неповороткі, ніяк ладів не знайдуть. Не вальс виходить, а тужіння. Ларивон слухає і кривиться.

— Облиш, якщо не навчився. Краще збігай до Терешка, хай прийде з жінкою. Та розкажи йому, що у нас на столі є.

Петя біжить до Терешка, швидко повертається.

— Немає вдома, пішли в кіно. Можна, тату, я теж піду? — мовить задихано.

— Що? — кричить несамовито Ларивон і сам лякається свого голосу. Лихо моє, навіть Терешко... Та чи вони показалися? Де ж це бачено? Такий день, а вони в кіно пішли.

Він з силою опускає на стіл чорного кулака, аж чарки підстрибують, вибігає з двору і біжить до клубу. Та неже оце люди пішли дивитися кіно, коли він весь день чекає на них? Невже справді щось дало осічку? Не може такого бути!

Підійшов до приміщення, протиснувся в коридор, одхилив завісу в зал. На екрані мелькали світлові тіні, а на лавах сиділи його земляки. Он голова колгоспу, он сусід Опанас, он Терешко з дружиною. Вони сиділи в напівтемряві, дивилися кінокартину і нічого більше не бачили. Не бачили вони навіть того, хто стояв біля входу, кривив болісно рот і гриз чорні, потріскані губи.

ПРИВОРОТЕНЬ

— Сіно косять.

— Овва!

— Так, сіно,— каже твердо Уля і розчиняє вікно. Руками, мов дитина, горне до себе надвечірне повітря, п'є тільки їй відомі пахощі трав, скошених десь у Задніпров'ї.— Хіба не чути? Пахне ж на всю кімнату. Медуниця і гостролист, калачик і жовтець... Я всі трави знаю.

— А може, там і приворот-зілля є?— кепкує Соня.

— Може, й є, та не кожному вдається знайти його.

— Жаль, а то воно б тобі згодилося. Щоб Леоніда прив'язати.

— Якось уже прив'яжемо...

— Було б що,— зінич'я кидає Соня. Вона лежить на ліжку, сьогодні неділя, робити нічого, але так і не знайшла часу, щоб застелити постіль. Перетовкла подушки, бралася за книжку, але з читання нічого не вийшло. То закуняє, то раптом пристає до подруги: «Улю, та невже справді віриш у своє щастя? У оте плечисте і неречисте?» Дівчина і так і так відбивалася від ущипливих запитань навіженої Соні, кликала її до клубу. А вона лежить на постелі, модний купальник розглядає, цокотить:

— Синьооке щастя... Подумати тільки! Де ти його доп'яла? Понурий, як пень. Тільки й того, що сині очі. Але що з них? Та навколо твого Леоніда мухи мруть, квіти в'януть і земля репається. З таким не зазнаєш втіхи.

— Все може бути,— незлобиво, як завжди, одбивається Уля. Вона висовується з вікна, ніби щось її там манить, ніби щось тривожить. Соня, нарешті, підводиться: цікаво ж, що це так приворожило подругу за тим вікном. Підійшла, позіхнула.

— Боже, ніби з вигребної ями тхне! — сплеснула в долоні. Взяла з своєї тумбочки флакон, піднесла до самого носа подруги.— Оце запах, оце духи! Понюхай, заплющ очі, відразу прерії побачиш...

У неї не один флакон, вся тумбочка заставлена. Вона уміє їх добувати. Зайде з якимось хлопцем до магазину, візьме в руки флакончик, понюхає, солодко примружить очі, проспівас: «Ах, яка тонкість!» І стоїть, ахає, аж поки той хлопець не збігає до каси.

— І не соромно тобі? — не раз докоряла Уля.— То ж для дівчини принизливо.

— Не знаєш чоловічого плем'я,— сміялася Соня.— Страх люблять напахчених. Мій Владик як почує запах гарних духів, п'яніє, мов кіт од валер'янки...

— Прерії, — дивується Уля, розглядаючи флакон.— Де ти взяла таке диво?

— То ще Гарик подарував. Правда, чудо?

Отак завжди — то у неї Гарик, то Владик, то ще хтось. Природа подарувала Соні гарне личко, веселу вдачу, безтурботність. Липнуть до неї хлопці. Не встигне прийти з роботи, як уже стукає хтось у двері, в кіно запрошує. Соня відверто кешкує з хлопців, але вони липнуть, як мухи до меду. Пурхає Соня, мов горобець з гілки на гілку, заливається:

— Люблю, коли хлопці грошиками трусять! Не терплю мовчунів і скупердяг.

У цю мить хтось постукав у двері. Соня одяглась, за хвилину гострі шпильки зацокотіли по коридору гуртожитку. Тепер чекай її десь під ранок.

Справді, повернулася пізно, підійшла до сонної подруги, війнула пахощами.

— В театрі була, дивилась виставу. А тоді вечеряли в ресторані. У Станіслава своя машина...

— Докатаєшся, Соню, ой, докатаєшся! — сказала Уля. — Уже новенького доп'яла...

— Дурненька, — сміється Соня. — На ось, попробуй, ти таких і не бачила. «Гуллівер».

Вона висипала на ковдру жменю цукерок, витерла спітніле чоло.

— Коньяк пили, я тільки притубила — вогонь. І зветься чудно — віньяк...

— А яку виставу дивились?

— Виставу? Хіба запам'ятаєш, коли Станіслав очей не зводив: як втупив свої чорні колеса, так і просидів, прикищівши до мене, аж до самої перерви... Після першої дії поїхали в ресторан. Каже, що Пушкін ніколи не дивився вистав до кінця... А ти як? Бігала з Леонідом в кіношку?

— Бігала, — каже Уля і натягає на себе ковдру. — Лягай, бо завтра рано вставати. Шостий здаємо, забула?

О, цей шостий! Ні, Соня про нього не забула, хоч ладна була забути. Бригадир Волошко вчора казав: «Ніяких, дівчата, суб'єктивних і об'єктивних причин, бо здаємо шостий будинок. Уявляєте? Нишпорки прийдуть...» Коля Волошко любив говорити солідно, як і належить справжньому бригадиrowі, мужчині. А «нишпорки»... Це слово зав'язло в зубах не тільки в нього, всі так кажуть про членів приймальної комісії. «Винюхують кутки та закапелки, як ті ниш-

порки». Причипливі члени комісії, страх які причипливі. Десь там шпаринку незамазану побачать, клаптик погано приклеєних обоїв, і вже твоє бригадирське діло кешське.

Соня добре знає про це, але в неї чомусь так тоскно забилося серце, коли Уля нагадала про шостий будинок. Чого б то? І враз аж у вухах залящало несподіване: «Ти завтра вільна, Сонь? — спитав Станіслав. — Є одне дільце, його варто розчаламкати. Там виконують твіст і подають пиво «Сенатор». — «Я пива не люблю, — відповіла Соня, — але завтра вільна». Ось чому так заскніло на серці. А потім вона говорила казна-що про свою роботу, ніби вона не проста обійниця, а особистий секретар начальника дільниці. «Подзвоню у бригади, скличу літучку, а сама журнали мод читаю». Хто її тягнув за язик? Навіщо було теревенити? А потім ще ота пропозиція...

— Улю, ось послухай, Улю, — каже Соня і торкається до плеча своєї подруги, — я хочу тебе щось спитати...

— Я сплю.

— Улю...

— Кажки, я буду спати і слухати.

— Ні, не спи, послухай. Станіслав пропонує роботу.

Уля розплющує очі.

— Роботу? Але ж у тебе є робота.

— Так то чиста, легка... Можу поїхати в Італію, на Кубу...

Уля підводиться з подушки.

— На Кубу? Ой Сонечко... Що б я віддала, аби побувати на Кубі. Кажки, чого тягнеш? Яка робота?

— Фасони показувати, моди... Станіслав каже, що у мене фігура — померти можна.

Уля заплющує очі, лягає.

— Нова авантюра...

Соня надуває губки, хмурить чисте чоло.

— Як ти можеш так говорити? А ще подругою звешся?

— Коли йдеться про авантюру, я тобі не подруга. Досить мені твого балету!

— На цей раз серйозно, Станіслав обіцяв. Так що в бригаду...

Уля похитала головою. Так, так, ясно все. З ким не познайомиться, відразу ж новий проект. І все хилиться до того, що годі їй, мовляв, обої клеїти, час у люди виходити. Стримувала Уля подругу, а тепер не буде. Набридло. Хіба вона нянька? Соня вже доросла дівчина, навіть трохи старша за неї.

— Бажаю успіху,— відказала стримано і натягла на голову ковдру.— Як побуваєш на Кубі, не забудь привезти подарунок — маленьке мавпеня.

Соня не чекала такої холодності й байдужості. Що сталося? Ще посиділа біля подруги, чекала, що обізветься, але Уля не обізвалась. Це так вразило Соню, що вона ніби злякалась чогось і вранці таки пішла в бригаду. Дівчата раділи, коли «нишпорки» підписали акт прийому, одна тільки Соня позіхнула і швидко пішла в гуртожиток. За годину її вже не було — на ліжку лежало зім'яте плаття, на підлозі валялись пожмакані обгортки з цукерок «Гуллівер».

Три дні не було дівчини, на четвертий заявилася — збуджена, надміру рухлива. Вбігла в кімнату, схопила Улю в обійми, задихнулася:

— Пройшла по конкурсу!

— Поздоровляю,— стримано мовила Уля.

— Ти не рада? Гадаєш, легко було перемогти?

На Соні було нове плаття, зробила якусь модну

зачіску. Навіть хода змінилася, брови потоншали. Вся вона сяjala, ніби підмінили її.

— Тобі так личить це плаття. Де купила?

— Правда? — кинулася Соня до дзеркала, завертала його в руках. — Це я там купила, в Будинку мод. Хочеш, і тобі дістану? У мене тепер всі знайомі.

Скинула те плаття, повісила на бильце стільця, а сама — в ліжку. Заплющила очі, ніби вмерла.

— Скільки не спатиму, не буди. Хоч і три дні.

— А на роботу?

— Яку роботу? А, там... Розумієш, мене зарахували в резерв. Скоро викличуть. А як там у бригаді? Що Волошко? Лаяв мене?

— Не те, щоб лаяв, а тільки здивувався. Навіть не попередила. А це вже нечесно.

— А коли в мене проби були... Треба ж часу, щоб підготуватися! Думаєш, так просто? Еге... Репетитора брала... Познайомилась там з однією, у неї і ночувала. Хай Волошко іншу дівчину візьме, класти обої діло просте.

Останні слова вона сказала з якимось зухвальством, у всякому разі, так здалося Улі, бо вона відказала:

— Комуś і обої треба класти.

— А комуś нові моди показувати!

— Звісно, — погодилась Уля. — Кожна праця почесна, якщо тільки це не гра і не...

— Авантюра? — підхопила збуджено Соня. — Покажуй та одягайся, твій синьоокий жде біля входу. В кіношку?

— Та вже ж, — відповіла стримано Уля. — В кіношку...

Наступного дня, повернувшись з роботи, Уля не застала Соні. Пішла, не попрощавшись. Забрала

чемодан, усі свої флакони... Уля з полегкістю зітхнула. Ні, вона не була черствою і бездушною — вона з полегкістю зітхнула тільки тому, що не довелося бути свідком сумної картини: заходить Коля Волошко, а з ним нова робітниця. «Оце ваше місце, тут житимете». А Соні пропонує звільнити ліжко, тумбочку... Добре, що Соня сама вибралась — здогадлива...

Після шостого будинку був сьомий, восьмий і дванадцятий. Дванадцятий здавали тоді, коли гріло весняне сонце і цвіли лугові трави. Тепер після роботи Уля з Леонідом, своїм незмінним супутником-монтажником, вирушали до Дніпра. Метро гуділо від напливу пасажирів, молоді бігли по ескалатору, наздоганяючи золоту мить весни.

Одного вечора, повертаючись до міста, Уля побачила у вагоні метро Соню. Людей було стільки, що годі пробитися хоч на крок. А так хотілося підійти, поспитати у дівчини про її життя. Соня стояла біля вікна, вдивлялася у сутінь тунелю. Яскраво горіло світло, Соня теж світилася зблисками — іскрилися головна приколка, величезні кліпси, персні. «Мабуть, знайшла свою дорогу, влаштувалася-таки», — подумала Уля і гукнула подругу. Та вагон так шумів, що не почула. Минула якась мить, аж поки їхні погляди зустрілись. Соня відразу замахала рукою, тією, що на ній горіли персні.

На зупинці стало просторіше, місця звільнились, і подруги всілися поряд. Леонід стояв осторонь, вчепившись дужою рукою у сріблястий прут. Він, як завжди, мовчав і дивився на свою Улю великими синіми очима. Здавалося, для нього нічого зараз не

існувало на світі, окрім Улі, навіть Соні він не відповів на її привітання.

— Ну, як ти? — спитала Соня, величезні кліпси на ній колихнулися, мов тарілки. — Як наша бригада?

— Все так, як і було, — стримано відповіла Уля. — Оце здали дванадцятий. Пам'ятаєш, той, що з лоджіями? А за шостий одержали премію, там і тобі нарахували.

— Не забули, значить... — здивовано протягла Соня. — Ти бач...

— А як твої моди? Все збиралися з Леонідом сходити, так і не зібралися. Тепер прийдемо!

— Розумієш, — зашарілася раптом Соня, — я вже там не працюю. Марудне діло, не для мене... Сюди повернись, туди ступни, там присядь. Брр! Тепер у мене наклунулось одне місце, скоро викличуть. Секретаркою...

— А Станіслав? Де він?

Соня аж руками сплеснула.

— Пам'ятаєш? Ти бач... — вона змовкла, слів їй забракло. Та швидко знайшлася: — Розумієш, з ним таке діло вийшло...

Уля, не дослухавши, повернула голову туди, де стояв Леонід. Щоб не дошкуляти Соні розпитуванням та нагадуванням, гукнула до хлопця:

— Ми не прогавимо зупинку?

Леонід покрутив головою, мовляв, не бійся, все буде гаразд. Він нагадував гірського орла, який мав нагоду помилюватися чарами вечірньої зорі десь на сьомому небі над бескеттям: так і не звів погляду з своєї Улі. Соня це помітила, бо зауважила:

— А твоє синьооке щастя з тобою... Як він дивиться!

Десь у душі Соні ворухнулася гіркота: на неї теж поглядали хлопці, ще й як поглядали і поглядають, але щоб отак дивитись у вічі... Ні, Соня такого не знала. Раніш зиркали на брівки, на губи, тепер на кліпси. А цей втупився у вічі дівчині, і хоч стріляй, він нічого не почує і не побачить, крім отих очей. Щоб приховати свою гіркоту, свою жіночу заздрість, Соня нахилилася над Улиним букетом лугових трав, сказала глухо:

— І це, як завжди... — Чи то не знала, що сказати далі, чи ніяковість змусила на мить стати самою собою, бо стріпнула враз кліпсами, додала: — А я ось дістала по знайомству новинку, «Сандалом» зветься. Бачила?

Витягла з сумки флакон, подала Улі.

— Раз покропишся, три дні пахтять... З сифоном.

— Весною — духи? — сказала Уля. — Я люблю живу живі...

Уля нагнулася над букетом, вдихнула терпкі, настояні на сонці і вітрах пахощі. Соня нервово кładнула блискучою заціпкою своєї сумочки:

— А хто на моєму місці?

— Була там одна, та вже виїхала, льотчик забрав. А тепер нікого в кімнату не пущу...

— Як то?

— А так...

Уля знову подивилася на Леоніда, погляди їхні зустрілися і вже не хотіли більше розминатися. Запанувала тиша. Вагон зупинявся, знову рушав, горіло яскраве світло, люди гомоніли, поряд сиділа Соня, але для цих двох нічого і нікого більше не існувало. Вони зараз жили своїм потаємним, куди нікого не впускають, бо там усі зайві, крім двох. І Соня все зрозуміла. Важкий смуток давив їй на серце.

Дивна, незбагнена оця маленька оббійниця! Живе собі на світі, горя не знає і щаслива. Так, так, щаслива, хіба не видно. Поклала руку на Улину, тихо поспитала:

— Улю, скажи мені... Ось я маю знайомство, такі протекції... А ти ж сидиш на місці, в кіношку ходиш. Як же воно так?

— Про що питаєш? — повернулася до дівчини Уля.

— Про щастя... Де його шукати?

Уля засміялась.

— Хіба ти забула? Я ж тобі казала про зілля... В народі його звуть приворотнем.

— Я серйозно, Улю, а ти смієшся...

Уля ніби не почула цих слів, бо продовжила:

— Я знайшла ту травичку...

Вона ще раз засміялась і пішла до виходу, де на неї чекав широкоплечий синьоокий орел.

КОРОЛЕВА ДЗЕРКАЛЬНОГО ПАЛАЦУ

Ми лежали на сірому перепаді узгір'я, дивились на повіті туманами і димами боїв кряжі. Десь під самими хмарами ширяв гірський орел. Він ніби навмисне піднявся так високо, щоб звідти подивитись на землю. Птиця, певне, не могла зрозуміти — чому тут, у її споконвічному царстві, стало так багато людей, чому колись тихі ущелини так лунко гахкають, чому так багато диму й вогню. Ми дивились на орла, а думали про квітку едельвейс. Кілька днів тому наш старшина сказав:

— Брати! Ще кілька зусиль, і ми нарвемо королеві дзеркального палацу букет едельвейсів!

Ось якими загадковими і солодкими словами заговорив до нас старшина! Ми вже чули про ту королеву, ми вже знали навіть її ім'я, адже слава про солодкі чаї у дзеркальному палаці лунала по всьому фронту. Ту щедрю і милу королеву звали Наташею. І ми дуже хотіли їй нарвати букет квітів. Ми загнали фашистську альпійську дивізію аж до самого орлиного гнізда! Ось скинемо її звідти, тоді спустимось у долину, підемо до дзеркального палацу і вклонимось нашій королеві. Та штурмувати вершину довелося довго, до едельвейсів шлях надто видовжився, нам уривався терпець. І саме тоді, коли ми готові були стати на повний зріст і з криками «ура» кинутись угору, з'явився старшина і строго наказав:

— Припинити вогонь!

Він витяг папір і почав вичитувати з нього імена

щасливців. Я відчув, як у мене раптом стукнуло серце. Він назвав і мене! Обережно, як і належить на лінії вогню, я разом з іншими щасливцями посуваюся вниз. Мине якихось двадцять хвилин, і ми вже будемо там, де не дзижчатимуть кулі, не ухкати-муть міни. А ще за якийсь час ми постукаємо у двері дзеркального палацу...

Просто диво — уже ми за лінією вогню. Як швидко! Деручися вгору, ми цю відстань подолали за два тижні, а назад пройшли за двадцять хвилин! Які ж вони круті, які довгі й важкі, шляхи війни! Озираюсь навколо, бачу обличчя моїх побратимів: досі темні від вогню і негоди, вони раптом стали світлими й рум'яними. Почулися жарти, дотепи. Дончак, командир гармати, розстебнув свою душоґрійку, подзенькує орденами та медалями, блискає голубими очима:

— От і потрапимо до тещі на млинці!

Він сміється. Він просто захлинається від щастя.

— Зроду, хлопці, не бував у дзеркальних палацах!

А той палац вже виднівся у зеленому платановому гайку. Білий, мов хмарка, легкий і звабний, мов витвір казки. Кажуть, тут колись жила австрійська королева... Чи так це було, чи ні, але ми вже називали свою Наташу, офіціантку, королевою, і ніхто не міг цьому перечити. Хлопці просто покази-лися:

— Гляне королева на наші неґолені пики, носом закрутить!

— Запросить королева до танцю, а ти ж, Пилипе, не знаєш, як витівати фокстрот!

Пилип, перший номер з мінометної обслуги, низенький воїн з важкуватими щелепами, мовчить.

Колись у дитинстві його покусала віспа, тому обличчя у нього завжди ніби сердите, хоч насправді Пилип — мала дитина. Сибіряк і мисливець, він звик до безмовного простору, тому, мабуть, і сам такий мовчазний. Тільки у хвилини відпочинку, замріявшись, він коротко казав: «Як вийдеш у тайгу, там тобі звірини всякої — океан». Якось на фронті Пилип вполював зайця, зварив його у казанку, почав нас частувати. Дочастувався, що самому нічого не лишилось. Сміялися хлопці: «Ділив, ділив, а собі заячий хвіст лишив!» Пилип мовчки гриз кісточку. Тільки очі в нього світилися — був доброю людиною.

Коли підійшли до палацу, старшина витяг пачку махорки, дав усім закурити.

— Перекур! А я — в розвідку!

Незабаром він повернувся, радісно повідомив:

— Зараз, брати, буде нам банька! З парком і димком. Гайда по віники!

Ми наламали в чагарнику гілок, пішли в лазню, яка була влаштована в гаражі. Парували залізні бочки, готів під ними вогонь, лилась гаряча вода. Голілись, парились, прасували гімнастюрки, пришивали комірці. А за подину вже стояли у дворі причепурені, як свіжі огірочки. Нарешті старшина повів нас у палац. Прозорі мармурові сходишки, до блиску натерта підлога, м'які крісла, дзеркальні стіни. Все це мерехтіло в очах, пливло незвичним світлом забутого тепла і затишку. Ми так здивились на цю розкіш, що й не помітили, як перед нами стала сама королева.

— Здрастуйте, герої! — сказала дзвінким голосом Наташа і почервоніла. — Ласкаво просимо до столу... Ви так довго там парились, що у мене і самовар прохолов.

Яка вона була гарна, оця Наташа! Ми стояли біля порога, дивились на неї і не могли ступити й кроку. Королева! Ласкаві сірі очі, скромна зачіска, чепурненькі чобітки, біла кофтина і коротенька спідниця захисного кольору. І — посмішка. Ні, це не та посмішка, яку виробляють довгим тренуванням перед виходом на сцену. Це була посмішка від усього серця, від усієї молодості, від усієї чистої і правдивої душі людини, яка знала, що вона значить зараз для всіх нас. Наташа була голубим вісником того нашого життя, яке обірвалося однієї недільної днини незабутнього грізного року, коли вперше на нашу землю впали ворожі бомби. Ми дивились на Наташу, а бачили в її особі своїх наречених, дружин, сестер, дочок і матерів. Навіть більше — ми бачили, фізично відчували тепло того сонця, яке гріло нас у дні миру і яке зараз було задимлене, потьмарене горем народів, людськими сльозами і людською печаллю. Та й цього мало — Наташа була для нас ще й тим сонцем, яке ось-ось випурхне з важких хмар, стріпне своїми довгими золотими віями і посміхнеться всій землі. Наташо, Наташо, якби ти знала, що ти значиш для нас!

А Наташа, осмілівши, брала кожного з нас під руку і вела за стіл. Робила це вона дуже уміло і спритно, ніби все життя тільки й знала, що влаштуувала звані бали... Кожному посміхнеться, кожному скаже слово, яке призначається тільки одному йому і всім разом.

— Сідайте скраю, бо крайнім завжди першим подають! — казала вона одному з нас.

— А ви на середину, бо у вас вуса, як у генерала, — пропонувала вона іншому.

Наташа зміла розворушити наші душі! Ми вже посміхалися, легенько підштовхували один одного, всідалися за довгими столами. Чисті тарілки, виделки, навіть серветки! Лихо моє, як незвично після казанка! А тут ще закуски: шпроти, шинка, копчена ковбаса... Гори білого хліба, булочки. Наташа принесла маринованих огірочків, поклала кожному на тарілку, примружила око і тихо проказала:

— Під ці огірочки та добру б чарку... так?

Буря, ні, шквал, ураган схвалення. Як точно оці дівчина передала наш настрій, наше бажання! Ми були праведними трудівниками війни, малими, але невтомними будівниками перемоги, ми були чистими перед людьми, перед совістю народів, скромними і цнотливими, але мали одну рису — ми любили випити чарку. Не те що ми схилялися перед ореолом зеленого змія, — такого ми зневажали, — не те що ми хотіли забуття, — тепер, коли ось-ось мала зійти зірка нашої повної перемоги, забуття нам було не потрібне, — ми просто були синами веселого і життєлюбного народу, який знав солодку таємницю роботи і солодку таємницю священної лози в часи дозвілля. Ми так аплодували, що Наташа не витримала, піднесла руку і сказала:

— Бачу, що пропозиція приймається одностайно...

І знову грім оплесків. І знову Наташа:

— Якщо так, то що ж... Командир дивізії прислав вам подарунок, тільки я його не можу донести.

Всі звелися за столами... Всі готові донести той подарунок, якщо навіть він у цистерні.

— Ні, досить одного, — сказала Наташа, — у кого з вас дужі руки?

На перший план висунувся Дончак. Високий, ставний, орлиний ніс, всі груди в золоті — одних

тільки орденів Слави три. Звів на дівчину свої про-
славлені голубі очі, випнув груди:

— До ваших послуг!

За кілька хвилин він повернувся з каністрою в
руках. Поставив на стіл, галантно вклонився На-
таші.

— Ще щось накажете принести?

— Ні, тепер сідайте і снідайте. А я вам наллю
по чарці.

Дончак подав їй свій келих.

— Налий, красуне, по вінця!

Дівчина на якусь мить примружила очі, хотіла
щось сказати, та передумала, мовчки налила. Що
її вразило? Може, оте звертання на «ти»? А може,
оте недоречне слово «красуне»? Я сидів недалеко
від Дончача і бачив, як поломеніли у нього голубі
очі. Він мало їв, а все дивився на Наташу, ловив
її погляд, і, здавалося, дівчина раділа, що голубі очі
писаного красеня і найпершого героя фронту Дон-
чача прикуті до її обличчя. Молода і вродлива, На-
таша була звичайною дівчиною, а кожній звичайній
дівчині приємно бачити, як горять очі, звернуті до
неї. Я дивився на цей мовчазний поєдинок, на цю
мовчазну розмову двох прекрасних людей, а сам
відчував, як щось шкребе по душі. Що сталося? Та
нічого ж не сталося, лихо ти моє! Ну, поглядають
одне на одного, ну, горять у них очі від якоїсь чи-
стої і високої симпатії, що ж тут дивного. Та їм би,
оцим милим Гамлету і Офелії, косити б трави, в'я-
зати снопи, водити комбайн, стояти б у Палаці одру-
ження, ростити дітей. Вони створені для життя і
краси, для ствердження найвищого принципу бут-
тя: людина — окраса всього суцього на землі. Їм би
оце слухати лекції в університетах, танцювати на

балах, цілуватися на тихих вечірніх зорях десь під калиною. А вони, замкнуті у невмолімій кайдани війни, одягнуті у військову форму, йдуть дорогою крові до лігва ворога. І немає їм часу, немає у них права посміхнутися одне одному, сказати ніжне слово, доторкнутися руками до свого омріяного щастя.

Так я думав, а сам поглядав на Дончака і Наташу. Поглядав і відчував, як щось шкребе мою душу. Звів погляд, помітив, щось не гаразд із моїми побратимами. Сидять мовчки, поскилялися над своїми тарілками. Невже й вони помітили? Подався плечем до сусіди, це був сибіряк Пилип, шепнув йому:

— Глянь, як розцвіла Наташа. Мов квітка!

— Ти краще поглянь на Дончака. Груди колесом, хвіст трубою... Коршун!

— Їм би оце зустрітися після війни!

— Після війни всім треба зустрітися...

Я подивився на Пилипа. Завжди мовчазний і тихий, він став таким говірким! Кривив пальцями скоринку хліба, казав:

— Мене насторожує наш Дончак... Ось-ось утне якусь дурість...

І ніби на підтвердження цих пророчих Пилипових слів, Дончак підвівся, повів своїми голубими очима і проспівав:

— Красуне, поколоті каністру, там щось лишилося для мене!

Наташа грайливо посміхнулась, підняла пусту каністру.

— На самому дні! Не більше десяти крапель.

— Дай мені десять крапель!

Дончак не зводив з дівчини свого чарівливого погляду. А вона не знала, що їй робити. На неї

націлено сто очей. На неї зараз дивляться всі. І всі чекають. І Наташа налила, що лишилося на дні, в Дончакову чарку.

Як він зрадив! Орлиний ніс став ще горбатіший, а очі наче випромінювали голубий серпанок. Переможно обвів нас поглядом, хотів було осушити келих, та раптом почувся голос гартованої сталі:

— Хвилиночку, Дончак!

Старшина вийшов з-за стола, порівнявся з Дончаком, узяв його чарку, вилив горілку в порожнє блюдо. Всі вражено ахнули, але старшина мовчки обвів столи суворим поглядом, повернувся на своє місце і сказав:

— Якщо по честі, то по честі.

Він більше нічого не сказав, але й цього було досить, щоб солдати знову зацокали виделками і ножами. Наташа поставила великий срібний самовар, завела патефон. Почулися знайомі звуки відомої пластинки «Бризки шампанського».

— А тепер і потанцювати не пріх! Ну, хто ж мене запросить?

І знову першим підвівся Дончак. Він був вищий за всіх, вродливіший за всіх. По праву найдужчого і найславетнішого він простяг руку і сказав:

— Ти обіцяла перший танець мені!

Наташа застигла на місці. Вона не чекала такої зухвалості. Її досі лагідні очі налилися суворістю і холодом.

— По-перше, я нікому нічого не обіцяла, а по-друге...

Вона зробила виразний рух головою, який міг означати що завгодно, тільки не схвалення Дончаквих слів, швидко підійшла до столу, простягла руку до Пилипа і докінчила з лагідною посмішкою:

— А по-друге, я хотіла б потанцювати ось із цим сфрейтором...

Всі з полегкістю зітхнули. Всі підбадьорливо поглядали на зніяковілого і збентеженого Пилипа, виштовхували його з-за стола. І хоч Пилип танцював так, як можуть танцювати тільки ведмеді та коні, всі гаряче аплодували парі, аплодували з усіх сил. В залі дзеркального палацу знову запанувала атмосфера побратимства і незрадливого товариства, яке кувалося в пекельному вогні бою, на вітрах війни. В залі знову була одна сім'я, ота велика і здружена родина, яка прийшла в гості до свого незабутнього минулого і ще більш чарівного майбутнього.

Цілий день ми розкошували в дзеркальному палаці. Пили чай, грали в шахи, навіть виспались досхочу після обіду. А ввечері вирушили до висоти. Прощаючись з Наташею, ми гаряче тисли їй руку, а вона дарувала нам по усмішці. Дончак, затримавши її руку у своїй клешні, сказав:

— Завтра я пришлю вам букет едельвейсів. Клянусь!

— Вони ростуть так високо! — відповіла Наташа з викликом. Руки своєї вона не забрала.— І там зараз фашисти...

— Я вже сказав, — твердо повторив Дончак. — Даю слово гвардійця.

Ми вийшли в ніч. Над нами клубочились важкі хмари, роздерті короткими і нервовими спалахами синіх, червоних, зелених ракет. Над нами ще височіло небо війни, а ми так хотіли погожої днини, сонця, усмішок, щастя. Ми бачили це щастя сьогодні — у нього таке миле, таке рум'яне і ніжне личко... І пас брало нетерпіння. І ми прискорювали крок.

Рвучкий вітер і дорога. Далека й важка, як грім. Прудкі колісники викрешують іскри, переганяють вітер і календарі. І людську уяву. Заплутались астрологи. Щось не так кладеться сузір'я Південного Хреста, щось не так показує штабна карта. Полонений капрал, нервово покусуючи кінчик обсмаленого вуса, скаржився: «Воюєте без правил — ні перерви на відпочинок, ні на обід». Солдати посміювалися — хитрий, сучий син! Відпочинку захотілось... Ось тепер і можеш спочити — білий папірець в зуби, і топай в полон. Он тобі і семафор відкрито.

Паличка з червоним прапорцем вказує на схід. Рука в тонкій рукавичці — Ася. Ми її відразу впізнавали і по отій рукавичці, і по дбайливо випрасуваній спідничці хакі, і по її КПП. Контрольно-пропускний пункт — це алегорія, насправді це було нашвидку змайстроване самою Асею таке собі коло з підвищенням, інколи й без нього, але за всіма правилами служби регулювання руху. Тоді, навесні незабутнього сорок п'ятого, рухалося все, рух був безконечний — на захід, на схід. Два зустрічні потоки: один, нестримний і вогняний, як небесна кара, — до Берліна, другий, сірий і млявий, як осіння мжичка, — в полон. Два кінці однієї палиці...

Вказавши капралові напрямок, яким мав вести свою довгу і сіру колону, Ася чітко повернулася на каблучках своїх начищених хромових чобіт, описала паличкою дугу, і тепер та дуга і та паличка

зливалися з стрілкою, на котрій мазутом виведено лаконічне і строге, як команда: «На Берлін». Коли наша колона, що представляла найбагатолюдніший світ війни — піхоту, наблизилась до КПП, Ася ви-йняла з сумки протигаза шматочок крейди і впи-сала до відомої адреси одну красномовну цифру: «93».

— Го-го-го! — прокотилося по батальйону. — Будь здорова, чорноброва! Привіт од наших! Тупни під-ківкою, матері його чортяка! Дев'яносто три? Ого-го-го! Останню сотню розміняли! Кажі, два пере-ходи без гака...

І хоч які ми були тоді красномовні й хоробрі, які мудрі й горді, ніби ті леви, однак, порівнявшись з КПП, випинали перед Асею груди, розправляли ногу, збивали на потилиці свої шапки. І хоч нам у цю мить і чорт за брата, і красуні всієї Європи дивляться на нас, ми підтягали свої ремені на ши-нелі, ми з шкури лізли — он яка чепурна, струнка дівчина перед нами! Мало того, що підказує твоєму сердцю заповітну цифру — відстань до мети, вона ще й мовчки апелює до твоєї солдатської цноти: підтягнись, солдате, на тебе історія дивиться жадіб-ними очима.

І вже здається, що не Ася, а сам генерал стоїть на КПП, оглядає своє військо. Чітко карбуємо крок, подзенькуємо медалями, кожен морочить собі голо-ву, що це саме йому посміхається Ася, що це для нього вона прасувала свою військторгівську спід-ничку, начищала чоботята... А вона, посміхнувшись усім разом, насупила брівки і кричить:

— Передавали по рації, що Гітлер забрався у кам'яний бункер і не вилазить! Хвіст обсмалений, лапа перебита...

— Го-го-го! — котиться по батальйону.

— Що фюрер хлоп'яків та стариків шле на фронт!

— Го-го-го!

— Що на Геббельса гикавка напала! І гикавка, і швидка Настя...

Покінчивши в такий спосіб з міжнародними справами, Ася закінчила свою політінформацію чисто внутрішніми повідомленнями:

— На тридцятому кілометрі старшина з кухнею жде!

— Го-го-го!

— А на машині генерал по сто грамів відправив!

Тепер оте «го-го-го» перетворюється на морський шквал.

Дивлюся на Асю. Не раз бачив її на отому маленькому переносному помості, завжди однакова: ясна на лиці, вмита і причесана, одяг випрасуваний, чобітки помащені. Як і всі ми, вона з головою поринула у вир війни, живе війною, боями, оцією дорогою, що не вгаває ні вдень, ні вночі, рахує дні і години до перемоги, живе днем — солдатською нормою. Бо не тільки ми, а й Ася часто наспівувала:

До тебе мне дойти нелегко,
А до смерті чотири шага...

Та це один бік діла. А ось і особисті, чисто жіночі грані характеру: на КПП притрушено червоним пісочком, встромлено дві гілки, підметено й утоптано... На цеглині у склянці букетик ранніх квітів. Чи не дивина?

Кожного дня, а тепер і кілька разів на день міняється оте КПП, а от Ася не міняється: де б не поставила її війна, всюди вона за своє — чепурить

місце, пісочком посипає, квіточку ставить... Подумалося тоді — чи не виказувала Ася усім цим своєї туги за домашнім затишком, без якого немислима жодна жінка? Все це було таке зворушливе, таке не схоже на напе, чоловіче, солдатське... Може, саме тоді їй з'явився запис у фронтовому блокноті: «Без жінки планета й досі лишилася б необижтою...»

Пропустивши останню колону, Ася швидко збирала свої атрибути затишку і порядку, сідала на грузовик і мчала вперед. В уяві малювалася картина: ось вона вже на тридцятому кілометрі, на тому самому, де старшина роздимає свої вуса і покрикує на кухаря... Бере Ася свою склянку, наливає води, ставить квіточку... І — піднімає прапорець. Їй знову підвладні два зустрічні потоки війни: один — на захід, другий — на схід. Вона ще знайде хвилину, щоб посипати отам білим чи червоним, який вже буде, пісочком, бо в неї завжди так — хай буде дім на один день, навіть на кілька годин, але він має бути затишний, як справжній...

У своїй збудженій уяві я вже бачив іншу картину: Ася керує рухом коло рейхстагу. Світ ненависті і зажерливості, крові і неволі дивиться на нашу дівчину, на її військторгівські чобітки, на зворушливу і таку до осуду сентиментальну, як на ті часи, квіточку у склянці. Хай дивиться, хай тямкує!

Та не побачив я Асю ні на центральній вулиці Берліна, ні на тридцятому кілометрі. Я зустрів її в маленькому містечку біля столиці Німеччини в незвичайній для неї ролі: вона годувала німецьких дітей. Певне, це був сирітський будинок чи якийсь пансіон для бездомних дітей. Понад сто хлопчиків та дівчаток в коротеньких штапцях на підтяжках,

з блискучою емблемою пансіону на грудях стояли перед Асею і ловили кожне її слово. Ася говорила російсько-українсько-німецькою мовою:

— Руки! Підходьте і покажіть руки!

Колона підняла руки і посунула повз дівчину. Ася уважно оглядала, чи всі помились, одного хлопчика вивела з шеренги, крикнула:

— Не одержиш супу, поки не помиеш руки. Кнік-сен навчився робити, а про гігієну забув? А ще називається культурна нація...

Я дивився на ті маленькі руки. Сині, худі, аж світяться. Подумалось: треба ж було українській дівчині дійти від Волги до самого Берліна, щоб рятувати оцих дітей від голодної смерті. Більш ніж дивна логіка життя!

Тепер Ася стояла біля величезного армійського котла, дивилась, як кухар наливає в алюмінієві тарілки гарячий суп, казала:

— Підступайте ближче, не бійтеся, діти! Іч, як руки тремтять. Наче шівжиття не їли. Та не розбризкуйте, бо он яка черга! Всім треба! Гут, кіндер?

Мабуть, це були єдині німецькі слова, які знала Ася, але й цих було досить, що порозумітися з голодними дітьми пансіону. Вони сьорбали наш суп і приказували своє слово «гут». Гармонія була повна, порядок ідеальний, ситуація драматична і водночас ідилічна. Голодна Німеччина простягала руки до нашої батальйонної кухні...

— Як справи, Асю?— спитав я підходячи.

— Порядок, товаришу капітан. Тільки от руки у них... Вони їх давно не мили! А руки у людини, як і совість, завжди мусять бути чистими...

— Війна, Асю...

— Що війна! — блиснула сердитим оком Ася.—

Війна, кажуть, все списує. А вона ж нічого не списує! Нічого!

І вона нахилилась над паруючим котлом.

Війна гримнула ще раз, востаннє, і змовкла. Над землею попливла тиша. У цій тиші, густій і непроникній, загубилася її незабутня Ася. Кажуть, поїхала до свого Дрогобича...

Минуло двадцять літ, а мені й досі перед очима струнка постать на великому і трудному шляху до перемоги. Стоїть дівчина і прапорцем вказує... Усім своїм виглядом, усім, чого торкалась її рука, каже вона: «Порядок, товаришу капітан...»

Це — спогад, а в уяві я бачу монумент на найвиднішому місці в Європі: стоїть наша Ася, барвінкова дівчина України, великим ополоником черпає суп з похідної кухні, голодних дітей Німеччини годує... І напис по білому мармурі: «Руки мусять бути чистими, як і совість».

А йому не спалося.

Не спалося вчора, не спатиметься й сьогодні. Бо коли тобі ниніють рапи... Еге, хай вже він покрутиться на гранітній набережній, ніж крутитися на твердій, мов камінь, постелі, чекаючи ранку. Що не кажи, а краще погано ходити, ніж гарно лежати. Цей невибагливий афоризм належав не старому Ткаличу, це так любляв казати Федір Коробейник, неспокійна людина, побратим по недолі чи по щастю — це вже як дивитися на справу. Позналилися вони на набережній, просиділи поряд над вудочками цілий день, лише підвечір обмінялися кількома словами. Розмова тут коротка, стисла — обоє рибалки. Язикатих біля ріки обминають десятою дорогою — такий неписаний закон.

Поплавки тоді завмерли, по всьому видно, надовго, в очах рябить сонна водна гладінь. Все. Тепер можна і закурити, і сказати слово сусідові. Зійшлись, прикурили від одного сірника, зітхнули:

— Щось, мабуть, не той...

— Та вже так...

Пихнули цигарками. Коробейник считав, аби спитати:

— Давно на цьому місці?

— Вважай, десятий рік.

— А я тільки другий. Перейшов з гаток, як земснаряд розарив дно.

І знову пауза. А вже коли дотлівали цигарки в міцно стиснутих губах, той же таки Федір Коробей-

ник, поглянувши на поги Ткалича, ніби між іншим, зауважив:

— Мабуть під Берліном?

Ткалич махнув рукою.

— Не дійшов. Під Варшавою припекло.

— А мене тут,— сказав Коробейник і глянув на гранітну набережну.

На цьому розмова й припинилась, бо вудочка старого Ткалича раптом підскочила, зігнулась, рибалки кинулись до своїх снастей, тепер уже їм не до балачок,— лови своє щастя.

Потім вони розкажуть один одному і про діло під Варшавою, і про оцю набережну, що безугодно шумить тисячами машин і ніг, потім вони перейдуть на «ти», бо ніщо так не зближує людей, як тихі води і ясні зорі. Приязнь переросте у дружбу, рибалки стануть нерозлучними. Завжди мовчазний і стриманий Ткалич дозволить собі навіть оту чудасію з рибою та раком, про яких здавна співає народ, бо у Федора Коробейника повна хата нащадків, а нащадків не обов'язково будити, коли тобі не спиться. Йти Ткаличу до ріки повз низеньку хату Коробейника, ось чому й повелося: перелізе він через паркан, стане біля вікна, не тарабанить п'ятірнею у шибку, мовляв, час вставати, бо вже видніє, а тихенько наспівує:

Ой там, за байраком,
Танцювала риба з раком...

І не встигне Ткалич доспівати куплета, як у вікні вже з'являється сива голова Федора Коробейника.

— Йду, йду! — кажуть його очі, руки, вся постать. І за хвилину-дві тіні повільно бредуть до

своїх улюблених місць біля набережної, одягненої в рожевий граніт.

Сьогодні увечері Ткалич не зайде до свого вірного друга Федора Коробейника. Ще зранку небо вкрилося куцуватими хмарами, з низу потягло вологістю — посунув Стрибог. Буде туман, буде ата в'їдлива кашавиця, про яку кажуть: дощ не дощ, а так собі — пудьга. Отакий вже той Стрибог, владику вітру... Федір Коробейник прийде тільки вранці, так і сказав при зустрічі — не зносить людина туману, мряки. Як зайдеться кашлем, не переждеш. Еге, друга «припекло» не тільки в поги, як Ткалича, у нього груди прошито наскрізь. Важкувато після такого одкашляти!

У Ткаличевому рюкзачку, як і належить усім на світі рибалкам, брезентовий стільчик на дротяних ніжках, гачки, жилки, а окремо у капроновому мішечку — якась закуска і чвертка. Вранці такий тебе гострий терпуг дере по шкірі, що не гріх і покропитись тією живодайною краплиною.

Ліловий вечір стелив по воді і по землі пригаслі вечірні фарби, котив з луку сувої туманів. Рибалки вже покидали насиджені місця, повільно йшли до пагорбів, за якими починалося місто. Тільки одна людина брела проти течії — вона поспішала до гранітного парапету, вона поспішала до ріки, ніби там на неї чекали небачені дива і омріяна удача.

Ткалич закинув вудочки, уместився на своєму хисткому стільчику, витяг пачку цигарок. Туман вже клубочився десь унизу, майже під ногами, покривав поплавки. Ось їх уже й не видно. Та то не біда — коли щось клює, рука старого рибалки не схибить.

По набережній ходили люди, багато людей. Туди ще не сягнув туман, Ткаличу добре видно. Десятки,

сотні піг. У черевичках на високих шпильках, у чоботях, у гетрах. Мелькають перед очима, дріботять, човгають, стукотять, кудись поспішають, кудись летять. Здорові, прудкі ноги. Ноги, які правлять людям за крила. Ох, ці ноги... Оті люди про них не думають, вони просто йдуть собі по набережній, прямують до своїх домівок, де на них чекає домашнє світло і тепло, дитячий лемєнт і дружна вечеря. Це — старші, а молодим і тут добре. Попискують магнітофони, лувають дзвінкї голоси. Тут, на набережній, звідки далеко видно, відбуваються побачення, укладаються мовчазні договори про дружбу й любов, яка, можливо, переживє людський вік. Он двоє — він і вона — йдуть одне одному назустріч, ні, вже не йдуть, а біжать, простягнувши руки. Добігли, обнялися. Високі шпильки повисли в повітрі...

Цнотливий Дніпро дмухнув туманом, вкрив закоханих ліловою киреєю, — нехай цілуються. Старий Ткалич одвертається од набережної — коли двоє закоханих цілуються, третьому, якщо він має душу, треба удати, що він дуже заклопотаний своїм куривом, яке погано горить, бо на світі туман. Може, вони довго не бачились, оті двоє? Може, він приїхав з іншого міста або з іншої республіки і тепер до самого неба піднімає свою кохану? Нехай піднімає... Як знати, може, отой старий дніпровський лоцман Федір Коробейник, який зараз, певне, надривно кашляє у своїй комірчині, і за цю любов бився з есесівцями своїми закривавлєними ланцюгами.

Ткалич таки розпалив свою цигарку, з насолодою пихнув, подивився на воду. Десь поблизу у тумані блимнули вогники. Ага, це Петя. Гасає по ріці, бакєни перевіряє. Його тут усі рибалки знають —

бог вогню! Петя кидає якоря, під зблисками фар Ткаличу видно — шубовснув той якір, навколо тільки кола пішли. Петя дивиться на берег, безпорадно розводить руками, мовляв, що ти з ним зробиш, одірвався. Розвів руками, дістає іншого якоря.

— Петю, краще треба в'язати! — гукає Ткалич.

— А, це ви, Гавриле Івановичу! Добрий вечір. Ключе? — широке Петькове обличчя світиться безтурботністю.

— Та вже ключе, коли якір у воді... Хазяїн!

— Так у мене ж повенький є. Без резервів не живемо!

— Резерви! — сердиться Ткалич. — Якщо так хазяїнувати... всі резерви підуть у воду.

Петю вже однесло вниз, але він гукає:

— Все береться із землі, все в землю й повертається. Гегель сказав...

— Грамотний! — гримить Ткалич і сінає вудочку. — Навчився, сучий син!

Петя мовчки заходить знизу, виловлює втоплений якір, ще раз махає привітно рукою і зникає в темряві. Ткалич перевіряє наживку, закидає вудочку в туманний світ. Катер затих, вгомонилася і набережна. Тільки ліхтарі стоять біля гранітного парпету, просівають мжичку, ведуть упертий і завзятий поєдинок з пільмою і сумом.

Місто поволі занурюється у темну запону ночі, гаснуть вікна у високих будинках. То там, то там з'являються темні квадрати — люди йдуть на спочинок. Вони спатимуть здоровим сном, їм снитимуться гарні сни. А Ткалич не засне до ранку, бо коли тобі ниють рани...

По асфальтовій стрічці скаче туман. Отакої осінньої ночі сорок першого року по оцій набережній

йшли матроси. Їхні руки були зв'язані залізними ланцюгами — для надійності. О, ці матроси! Есесівці боялися навіть беззбройних. Їх вели крадькома, пізно вночі, щоб не було свідків. Обминали вулиці, площі, з острахом поглядали на Дніпро — у кожній перекинутій баржі, у кожному затопленому пароплаві окудантам ввижалася «Аврора»...

Побиті, зранені, дніпровські матроси йдуть пліч-о-пліч, підтримують тих, котрі не можуть йти, очі їхні горять колючим негасимим вогнем. На них націлено автомати, вони оточені мотоциклістами, вівчарками і темною ніччю. Підвели до Бабиного яру, зупинились. Брали поодинці, штовхали в яр і били в спину... Коли підійшли до Федора Коробейника, той сам ступив до есесівця, підняв руки і вдарив його ланцюгом. Бити було незручно — залізо глибоко ви'ялося в тіло, у руках лишався куций шмат металевого пута, оцим пугом він і вдарив. Ударив і врятував собі життя. Це було неймовірно, але це було. Есесівець поточився, упав навколішки, автоматна черга прийшлася по ногах, потім ще стріляли в яр, прошили сміливцю груди. Але він згодом вибрався з яру, приповз до Дніпра, обмив на собі кров, видерся на пагорб і постукав у вікно крайньої хати...

Ткалич так задумався, згадуючи ту грізну ніч, що отямився, коли відчув різкий подув низовика. Підвівся, розім'яв задубілі ноги, глянув на схід. Там ледь-ледь сіріло небо. Вітер роздухував хмари, вітер ганяв по землі туман — наближався ранок. Незабаром має прийти Коробейник, буде гарна днина, можна порибалити. А завтра буде свято. Ось уже котрий рік ветерани війни виходять колоною на

шумливі вулиці, разом з усіма зустрічають великий день. Всі сиві, але бадьорі і здружені — срібна колона. Хто так назвав — невідомо, та хіба то має значення? Срібна то й срібна...

Ткалич чомусь згадав Варшаву, пекельне полум'я вузьких вулиць Старого М'яста, бій за руїни, які колись звалися будинками. Та він од цих спогадів одмахнувся — не любила людина думати про себе. Людині захотілося трохи пожувати, вона навіть рюкзачок свій поторсала, але тільки поторсала і залишила на місці. Десь у підсвідомості забриніли нотки неясної тривоги. Час би уже дружкові прийти! Отоді вони вже б і поснідали разом, потрілися тією краплиною. Спати Ткаличу не хотілося, хоча він уже й не пам'ятав, коли стуляв повіки, він дивився, як втікав з ріки туман, як вирізьблялися на фоні неба сірі горби, з-за яких мав показатися дружок. Та дружок щось не квапився... Певне, погано спав ніч, кашляв усе, а тепер під ранок задрімав, і тепер нема кому його розбудити, бо молоді нащадки так полюбляють ранковий сон.

Тоді Ткалич змотав свої вудки, забрав рюкзачок і подався через пагорби. Поки туман розвіється, вони вже вдвох будуть на своїх місцях.

Підійшов до низенької хати, прихилився до шибки крайнього вікна, хотів уже проспівати завчене про рибу-рака, та раптом помітив тьмянний вогник у вікні, бліді, суворі обличчя Коробейникових нащадків, відчув тривожну і таку урочисту тишу, що зненацька запанувала над світом.

Тоді він скинув шапку і увійшов у розчинені двері.

...Колона рухалася до центру міста. Шеренги сивих ветеранів коливалися повільно, але чітко і

строго, як це і належало шерегам старих досвідчених солдатів. Поряд з Ткаличем не було Федора Коробейника, дніпровського лицаря, грізного свідка історії. Так, шерехи срібної колони трохи поріділи, але ветерани зімкнулися щільніше, бо вони були мудрими і гордими людьми, бо вони знали звичай — свято є свято.

Коли ветерани наближалися вже до майдану, з натовпу вирвався юнак у форменому матроському кашкеті з блискучою емблемою. Підійшов до Ткалича, закрокував поряд.

— А дядько Федір? — ледь чутно поспитав юнак.

Ткалич одвернувся. Чи то не хотілося людині говорити, чи то не могла вона.

— Де дядько Федір?

Ткалич глянув на хлопця.

— Рівняй крок, Петю, — сказав він хрипким голосом, — дядько Федір ходив отак.

Ткалич витяг ногу, розправив запалі груди, підніс голову. Вітер куйовдив його білі пасма.

— Чуєш, Петю? — додав Ткалич. — Чуєш? Вище голову!

Срібна колона посувалася серед людського моря і зливи прапорів.

І

Творитель комуни...

Саме так, творитель, а не творець, — давайте виявимо пошану до земляків нашого героя і залишимо це слово у вжитку. «Творитель комуни» — так називали цю людину, сухорляву і згорблену, але міцну, жилаву, мовби той корінь. У цей вираз вкладався неоднаковий зміст. Українське слово гнучке, об'ємне. У нього можна налити повний келих байдужості, холоду, можна його затруїти ненавистю, можна мовити з почуттям гордості й шанобливості. Тво-ри-тель! Скажіть це слово з притиском, з сарказмом, вийде одне, скажіть отак — наш творитель комуни, творитель нашого нового життя, — і вже інший колорит.

Іван Сагайда не знав точно, яких голосів було більше — холодних чи теплих, йому було не до статистики. Усією душею прагнув він до щастя, але не знав, як до нього підійти. Ні, він знав, де воно, інстинкт бідака підказував напрямок, а от якими шляхами найскорше доскочити? Комуна... Легко сказати! І слово незвичне, і уставу ніякого, та й досвіду не позичиш і не купиш віде. Ось чому — творитель. Це той, хто творить, покладаючись на свій власний розсуд, на своє шосте чи сьоме чуття. Ех! Одне діло, приміром, тачати витяжки, шити хомути, навіть робити колеса для возів — це діло звичне і певне, а от творити комуну...

Надів свою гостроверху шапку з малиною зорею, подався до сусіди Матвія Чаплі. О, цей Чап-

ля! Як повернувся з фронту, як побачив рідне село — розметане і понівечене — руки опустив. «Рвався з фронту додому, а тут теж фронт — ні кінця йому, ні краю», — так казав Матвій Чапля. Сказав і послав жінку за самогоном. Як наквасив бороду у той день, досі не висохла. Хапав себе за упалі груди, метався босий од стола до мисника — квасу шукав — та все приказував до несподіваного гостя:

— Ванько прийшов! От дивина... А я думав, що десятою дорогою обійдеш. Тепер усі мене обходять, бо не знають, що у мене отут робиться...

Він ще раз шарпонував себе по грудях, щось таки знайшов у миснику, випив, а тоді вже сів на піл, звісив босі худі ноги.

— Корити прийшов? Кори, я вже звик...

— Не корити прийшов, а поради спитати, — озвався Іван Сагайда.

— О! Журавель до чаплі за порадою не ходить! Кажі, чого треба.

— Та задумав я тут...

І чим далі говорив Сагайда, тим хмурнішало обличчя у Чаплі. Щось там ворушилося у потьмареній душі людини, щось там оживало. До вечора просиділи, все клали до купи — і думку, і здогад, і передбачення. Де ж ти її, тієї земельки, для комуни роздобудеш? На тих клаптиках, що є, хіба розжешся? От якби оренду підняти...

— Був у повіті, сказали — починайте, землі приріжемо.

Чапля аж підскочив.

— Так чого ж мовчав? Скорий! Якийсь там третій день, як прийшов у село, а вже й земельки напатав! Молодчина! А я тут з квасу на самогон,

з самогону на квас! Скликай збори несаможників, промову скажу!

Де ще те діло, а вже по селі пішли сміхачі, пророки, шептуни. Пирскають у кулак, по вулиці пройти не дають.

— Дивіться, хлопці, щоб у комуні живіт до хребтини не підтягло!

— Чи там, у комуні, й животи, може, зайві? Свої, приміром, квасолею наб'єте, а коровам як?

— Та вони газету коровам даватимуть, вони у них грамотні.

— Моя теж, люди, грамотною стала... Без газети і доїтись не хоче, реве — веди в комуну...

Гай, гай, дотепні землячки! Посміюються, потішаються, а самі цілий день крутяться біля осередку, прислухаються, гудуть. Кажуть, у комуні будуть горох давати без ваги, по макітрі на душу. Гаразд, у мене ось дев'ять душ, то як — дев'ять макітер? А от у Ганни Покутної одна душа й та у п'ятки пішла — бездітна удовиця. То як же бути з тією однією душею? Або про чоботи візьми... Пару на всю сім'ю у п'ять душ? Малувато наче... А як даси більше, бо у тебе ж діти, то Ганна тобі всю пику чаплією розмалює. Ого, така не подивиться, розмалює! Навіть на твою малинову зорю на лобі не подивиться, на твою заслужену гімнасьторку не гляне! Де ж той закон мудрий, хлопці, по якому будете жити? І чи вірний шлях, на який оце нас усіх заманюєте?

— Кошуна наша, закони наші, — відповідали сміливці. — Самі спечемо калач, самі й ділити будемо. Та не про розподіл калача балачки тепер, а про те, як його виростити. Був би калач, а вже до пуття призведемо.

І ось почали ростити той калач... З піснями ходили в поле, з піснями поверталися. І що ж ви думаєте — виростили хліб. Хліб сяк-так виростили, а ось коли діло дійшло до розподілу, тут активісти за голову взялися. Кинули на рахівниці, в очах потемніло: те, що виростили на орендному полі, потрібно продати і сплатити борги. Набралися тих позичок у кредитному товаристві! І вийшло так, що комуна прогоріла.

Матвій Чапля почорнів, як земля.

— Хоч людям на очі не показуйся, — сказав і примружив злякано очі. — Соромно...

Мовчав Іван Сагайда. Що мав казати? Три дні не виходив з своєї хижки, а коли все ж вийшов, то дуже здивувався: на нього чекали комунари. Не лаяли, не сміялись. Ото дивина! Він був готовий до всього, а вони йому:

— Ти все там на рахівниці стукав, грамотний, чого ж тепер мовчиш?

— Самі знаєте, нащо питати...

— А того питаємо, що час вже про весну думати. Сіяти гуртом будемо!

— Комуною? — не повірив рахівник.

— А то ж як! — відповіли завзяті. — Треба тільки мозком краще ворухити, прикинути, що та як. Клич Чаплю на раду!

Увечері окрилений Сагайда кинувся на хутір. Була там одна модна кралечка писана, звали її Харитею.

Чорні брови, біле личко, гордість іскрами сплеться з карих очей, стан гнучкий, висока, замріяна, як та вербиченька у леваді. Не раз поглядав Сагайда на ту кралечку, очі одводив, бо неможливо було довго дивитися на таку красу — ніби палахко-

тучий вогонь. Не одному жєниху гарбуза піднесла, когось чекала. Кого? А що, як... Хіба знаєш, де твоє щастя? Поспитати свого щастя нікому не грїх. Ще ніхто з парубків не вмирав од гарбуза! Іншого разу не посмїв би, а сьогодні він на все готовий.

Увійшов у хату, повісив свою шинелю на кілочок, зверху прибив рукою гостроверху шапку з малиною зорею.

— Цїлий день радились, засїдали,— сказав, аби що сказати.

— Про що ж ви там радились? — повела лукавим оком Харитя.

— Про весну.

— Де ще та весна! Осїнь он...

— Кому осїнь, а кому весна. Якось весняно на серці...

— Ой!

— Люди! Які люди! Кажуть: думай про весну, сто лїт проживеш.

Харитя не могла стримати свого смїху.

— Запиши й мене у свою весну, хочу довго жити!

— В комуноу? — стрепенувся Сагайда.

— Якщо вона так зветься...

— Так! А підеш? Я збирався записати тебе не тільки в комуноу...

— То й записуй, якщо охота.

Вона смїялась, а він ще не вірив у своє щастя. Невже це правда? Як дізнатись? І тоді визріло одчайдушне і несподіване навіть для самого себе. Скочив, підійшов до дївчини, зазирнув їй у карі сміхотливі очі.

— То ти згодна? А батьки як?

— А так,— знову осміхнулася Харитя,— ось моя скриня, забирай її і мене. Піднесеш?

О, у Сагайди зараз було стільки сили, що він міг підняти увесь світ!

II

Після весілля важкенька Харитина скриня поїхала на базар, а звідти Сагайда привіз комути, шлеї, ліхтарі, цвяхи, ручну січкарню і настільну лампу з зеленим абажуром.

— Боже мій,— сплеснула в долоні Харитя,— та для чого ж хоча ота лампа?

— Для затишку! — відказав щасливий Сагайда.— Вечорами збиратимуться комунари за одним столом, привітніше буде... Де б нам ще казана дістати?

— Казана! — сплотніла Харитя.— Хочеш, щоб тебе на шматки рознесли? Спільний казан, спільна ковдра... цього хочеш? Хіба не чув од людей?

Сагайда тільки рукою махнув. Таки видурив у церковного сторожа казан — великий, відер на десять. Гукнув пічників, ті вмурували казан у прибудові до комори, димар вивели. Сагайда наварив квасоляного супу, засмачив його олією, запросив комунарів на збори. У просторій коморі, яка правила тепер за клуб, горіла зелена лампа, було натоплено і підметено. Коли почали надходити люди з своїми мисками (так наказав Сагайда), рахівник стояв на порозі, вітався з усіма за руку, запрошував до столу.

— Повечеряємо разом та поміркуємо про наші справи...

Комунари сьорбали гарячий суп, посміювалися:

— Ти б ще, Іване, по чарці палив для порядку... Така ж закуска!

— А чого ж! Ось обсіємось, і по чарці наллємо!— відказав Сагайда. — Мене цим не злякаєте, на людях і чарка краще п'ється!

Прийшов Чапля, розклав свої папери, спитав у комунарів:

— Так що, план складемо, чи що?

Люди мовчали. Тоді Чапля звернувся до своєї правої руки, до рахівника:

— Як ти думаєш, Іване, мають право наші комунари на тепло чи не мають?

— А так думаю, що не тільки на тепло, а й на світло. Годі нам гибіти у коморах та льохах!

Того вечора комуна ухвалила свій перший план — поклали усім комунарам поставити хати. Саман — не купований, його люди завжди робили самі, уміння не позичати. Скло купить комуна, щоб у кожній хаті було найменше по три вікна. І щоб вікна не такі, як раніш, а на шість шибок! Так і записали — на шість шибок. А в самому кінці ухвалили: отут, у клубі, відкрити лікнеп, щоб усі комунари навчилися розписуватись і рахувати до ста.

Повесні обсіялись, а коли ще не настало полоття, почали ставити хати. Приходили у двір до вдовиці з лопатами та іншим інструментом — приходили з піснями обов'язково, так хотів Матвій Чапля, — бралися жвавенько за діло, і дивись ти — ростуть стіни. З кроквами було тугувато — рубали леваду. Хай потерпить трохи краса природи, ось уберуться люди в тепло та світло, посадять нову. Виросте! А щоб таки виростло, відновили давній звичай — народиться дитина, батьки зразу ж садять в городі вербу чи тополю. Поки виросте син чи дочка, будуть

і крокви. Обійшли спочатку ті двори, де була найбільша скрута,— на новосіллі пали брагу, заїдали чим бог послав. Життя потроху поверталось вікнами до сонця...

Осінь зустріли в теплі і в достатку — зібрали урожай, розподілили прибутки, роздали борги. Ніхто не лишився скривдженим, а юмуна ще мала якийсь там резерв. Зібрались до лампи з зеленим абажуром, квасоляного супу вже не було — комунари захотіли варити борщ вдома. Але чорний закіптявілий казан не викинули — комунарівська молодь хотіла мати вільні руки, снільний суп їм не дер горла. Тут було схвалено новий план: купити трактора і шість сівалок.

Трактор, новий реманент справили на людей незабутнє враження. Тепер і старі вже тяглися до комуни. Той, хто ще огинався і вичікував, став об'єктом насмішок.

— Букариш, Антоне? — питали у такого одноосібника комунари.

— Букарю помаленьку,— відповідав чорний, як земля, Антон.

— Бачимо, що помаленьку,— відповідали. — Куди вже там бігом... Холоші обрізавш на латки. Скоро до пупа обріжеш.

Керівники комуни поглядали то на Антона, то на своїх комунарів — вони теж не дуже славились одягом. Вирішили так — купити доброго краму і пошити всім комунарам костюми. То нічого, що штани були з «чортової шкіри», зате нові і міцні — хоч на роботу, хоч на гулянку. Згодом справили чоботи, відразу видно, що то йде комунар, а не одноосібник.

Харитя якось сказала чоловікові:

— Чого ото побиваєшся, ночей не спиш? Ніби комуна — твоя сім'я!

— Вгадала, — відрубав Сагайда, — моя. І твоя, якщо хочеш.

— У мене он сім'я — твої діти. Щось ти про них не дуже дбаєш, без чобіт бігають.

— Спочатку людям, тоді собі. Знаєш такий закон?

Харитя такого закону не визнавала. Мало того, вона казала чоловікові, що споконвіків було інакше, невже її чоловік вирішив переінакшити світ? Не вдається.

— Для того й крутимось ночами, щоб світ перемінити. А ти як думала? Щоб чоботи з високими халявами справити? Халяви нам світу не заступлять!

— Та вже не заступлять! — сердилась Харитя. — Бо в хаті одні халяви та й ті драні...

Це була правда, ось чому довелося виписати й собі товару для чобіт. Провів це через раду комуни, щоб не було зайвих розмов. Істинктивно Сагайда відчував: щоб заслужити авторитет, керівник мусить останнім шити нові чоботи.

III

Багатство і слава комуни росли з кожним роком. Завели пасіку, пригощали представників з району медом, ті почали частіш навідуватись в село, придивлятись. Згодом прислали перших гостей. Сусіди захотіли дізнатись про секрети успіху комуни «Весна».

— І назва у вас не дуже бойова, а ось жити умієте, — казали гості. — Покажуйте секрети!

— Секрети у нас в гурті,— відповідав мовчазний Чапля.

— Ми теж живемо в гурті, а ось ніяк не можемо вибитись із злиднів. У вас, кажуть, і мед, і нові чоботи, і костюми, і навіть хати поставили... Правда?

— Правда,— сказав Чапля.— І трактор є, і до трактора... Біля ста корів випасається на лугах... А оце думаємо овечок завести, так з півтисячі.

— У нас двадцяттеро...

— Значить, пізно встаєте, рано лягаєте,— усміхнувся рахівник.— Земля у нас однакова, люди однакові, клімат... Поживіть у нас, подивіться, може, щось і побачите.

І гості побачили. Їх вразила одна риса «Весни»— небачена згуртованість. Звідки вона? На роботу виходили без вагання. На сонце не поглядали. Диво!

— Ніби у власному господарстві!—сказали гості.

— А хіба воно не так?—перепитав Чапля.— Власне, а чие ж! Не куповане і не позичене.

— Так, так,— кивали головами гості.— Звісно діло.

Гості побули, поїхали, а незабаром ударив грім: з району прибула комісія перевіряти скаргу на комуну. Мовляв, керівники потурають власницьким нахилам, перетворили спільне господарство у приватне. Рибу розводять, пасіку завели, чоботи комунарам шують... Ба навіть хліб у селі печуть білий, а не чорний, як у людей. Куркульські паляниці! Так було і сказано у скарзі: «куркульські паляниці».

Засміялися комунари, прочитавши ту люту бумагу-скаргу. Комісія берегла гідність, до сміху не приставала. Як там не кажи, а щось у цій комуні та є нечисте, якщо усі добре живуть, посять добрі

чоботи, їдять білий хліб і щороку ставлять нові хати. Довго терлися члени комісії в селі, розпитували і перепитували у людей, підбирали ключика до секрету. Так ні з чим і поїхали.

Комуна продовжувала ширити своє господарство, рости. Прийняли статут артілі. На урочистих зборах виступив голова райвиконкому Полинник, заживив:

— Тепер ви переходите на вищий щабель господарювання. Подумайте над іншою назвою. «Весна» — застаріла. Це все одно, що трава... Треба щось революційне, сучасне. Наприклад, «Комінтерн», «Перемога».

Комунари нічого не мали проти Комінтерну і проти перемоги, але їм жаль було «Весни». У районі вже три «Комінтерни», не менш як десять «Перемог». А «Весна» — одна... Крім того, хіба весна гірше за перемогу? Вперлись, не погоджуються міняти назву господарства. Більше того, почувалися голоси, що і комуна не варто було б переводити на статут артілі, вона їм і так подобалась... Тут Полинник (солдатські чоботи, глухо застебнута гімнастборка, галіфе) вже й розсердився. Які вперті! Ага, це ж тут печуть куркульські паляниці! І він сказав:

— Не тільки назву поміняєте, а будете тепер без анархії жити. Тепер район вкаже, коли сіяти і що сіяти. Минулося! Період непу скінчився і вже не повернеться ніколи!

Примовкли збори. Повіяло чимось зловісним, похмурим. Полинник, видно, втямкував, що повівся надто круто, змінив гнів на милість.

— Так ось так... Оскільки нове господарство, йому й голову личить нову, свіжу. Хто у вас комуна

заснував? Сагайда! Хто власне майно віддав на сплату боргів? Гадаєте, в районі нічого не знають? Той же Сагайда, ваш земляк. Ось і пропозиція вже готова.

Тут Полинник поцілів у точку. Давно вже роздумували комунари про того Чаплю, нудився чоловік світом, чаркою бавився, господарством керував Сагайда, а голова тільки готові папери підписував. За нового голову проголосували всі. Тоді піднявся Сагайда, розвів руками і сказав:

— Тепер так... А якщо з району бумажка заїзниться, то не сіяти, ждати?

Збори покотилися зо сміху. Полинник нахилився над портфелем, щось у ньому довго шукав. Нарешті вщухло, і він випалив:

— Наш район передовий, і папери наші ніколи не спізнюються!

І знову сміх.

Сагайда:

— Годі вам! Це ж не вистава, а діло... Я тут хотів тільки сказати, що ми ж її, мов ту паречену, усі знаємо, любимо, ми з нею вік жили і ще збираємося сто, а то й тисячі віків... Як же воно?

Збори притихли. Новий голова артілі сказав щось таке, чого раніш від нього не чули. Дехто з догадливіших заплескав у долоні.

— Вона ж у нас отут сидить,— показав Сагайда на груди.

— Та хто ж там сидить? — спитали з задніх рядів.— Твоя Харитя?

Тепер уже глузували з Сагайди. Тепер Полинник зуби показав. Перестав длубатись у портфелі, обвів усміхненими очима зал.

— Земля наша,— сказав Сагайда.— Земля... Про

кого ж ще мушу говорити і думати... А вона ж не так тих паперів чекає, як рук...

Полинник метнув у бік голови недобрим оком, але нічого не сказав. Йому ще треба провести одне діло — змінити назву артілі. Народ тут впертий, з ними треба обачніше.

IV

Комісар крутив у пальцях вічну паперову кульку — така вже у людини звичка, — поглядав на світ великими темними очима і питав у хлопців:

— Воювати хочете?

Воювати? Коли ти народився у борозні чи під полукипком, коли ти перше слово матері почув разом з сміхотливим вереском жайворонка, коли ти з самого малечку привчений стежити за повільним, мов оберт сонця, плином перелітних хмарок у небі, коли ти, просто кажучи, степовик, гречкосій, хлібодар, то ти воювати не хочеш. Воювати? Це щось довге і марудне, це щось старорежимне. Чи немає у тебе, комісаре, за душею путнішого слівця? Грамотний, видно по окулярах, бачився з світом не через вузьке віконце степової хати, слова різні знаєш, очі великі маєш, то кажи, чого ж мовчиш!

Тоді комісар спитав у хлопців:

— За революцію битися хочете?

Ось воно, те слово, яке вбирає у себе, у своє єство, у свої шори не тільки слух і зір, а й душу. Битися! Боротися! Це вже інше діло... Битися воли вміють. З п'яти років вчилися боротися, а з десяти вже й навкулачки ходили. Уроки давав куркуленко Геп.

Дав бог людині, мов подушки, плечі великі, мов праники, руки, і ще дав бог тій людині оте прізвисьце— Геп. Як гепне своїм праником котрогось із бідацьких козаків, так три дні неборак червоною юшкою вмивається. Але була у Гела слабина, вона під «дихом», отам, де груди переходять у живіт: як стукнеш міценько, так і починає той Геп повітря ротом хапати. Так що вчені, можна й побитися, коли революції треба, коли комісар просить.

— Битися? Що ж, битися можна...

— А чому так невесело? — це комісар вже очі свої наставив на худорлявого юнака з гострими вилицями. — Веселіше можеш?

— Так друга мого вбито...

— Хто вбив?

— Білі.

— За що вбили?

— За землю.

— Ага, знаю. Гаврюк твій друг?

— Гаврюк. Ми його Дзигою дражнили.

Комісар замислився. Темні великі очі — в степ через вікно, в простір, у далечінь. Паперова кулька хутенько закружляла в пальцях. В коридорі товпилися хлопці-призовники, їх було чимало, з кожним треба поговорити бодай коротко, але ось оцей юнак не відпускав від себе, тримав комісарову увагу.

— Слухай, товаришу...

— Сагайда...

— Слухай, товаришу Сагайда. А що казав перед смертю твій друг?

— Не знаю, не був там. Може, щось і казав.

— А я знаю, що він казав.

Це вже гіпнотизувало. Комісар ніколи тут раніш

не був, не жив, він тільки подавничко приїхав, щоб набрати поповнення в Червону Армію, хіба він може знати, що казав друг перед смертю? Тут щось не так, щось мудрує комісар.

— Твій друг наостанку крикнув: «Хлопці, держіться!» Що це означає, як ти гадаєш?

Сагайда шмигнув носом. Дивний цей комісар — до всього дошпигується, до всього у нього якийсь підкол чи недовіра. І щоб прояснити все відразу, юнак каже:

— Це значить, щоб ми, комсомольці...

— Не значить, а значить, — перебив хлопця комісар. — Ну, що воно значить?

— Щоб ми билися.

— Бачиш? — встав комісар і зазирнув своїми великими очима у маленькі, глибоко запалі юначі очі. — Треба битися. Біла нечисть розтеклася по околицях країни, нищить отаких хлопців, як ти і твій друг. Настав час поставити крапку. Розумієш? Червоні крапки ставлять багнетом, з цим уже нічого не вдієш... Так розсудила доля, ми цього не хотіли. Велика хартія революції вже написана, лишлося поставити крапку. Це доручається тобі, Сагайда. Зможеш?

— Зможу.

— В горах колись був?

— Все життя тут, ніколи гір не бачив. У нас тільки степ...

— Батько твій теж тут жив?

— Батько, дід, прадід...

Комісар посміхнувся.

— Повезу я тебе, Сагайда, у гори, на Кавказ. Сам я теж ніколи там не був, удвох нам буде веселіше.

Перед комісаром вже стояв інший селяк. Високий, довгий, мов хлудина, з гострим червоним носом.

— Як прізвище?

— Безкоровайний.

Комісар протер окуляри, глянув на список, що лежав на столі, розвів руками.

— Ти бач! Безкоровайний. А тут ще Безрідний, Твердохліб, Безуглий, Нагнибіда... І — Сиромолотний! Отакі хлопці!.. Ну що ж, як у тій пісні наче. Гаразд!

Комісар у душі, певне, був поетом, поповнення його задовольняло цілком, він прислухався до українських прізвищ і ніби чув поклик голодних степів, диких і темних сіл, що тулилися по висохлих заплавах річок, чув наказ революції вдихнути життя у цей шкорокий, але такий безводний і безплідний степ, занести в далекі гори світло вищої правди — правди знедолених, почухрати кураїння і булиголову сваволі можновладців, отих, що їм і криваве море по коліна, коли йдеться про кашук.

Попоходив Іван Сагайда, український хлібороб, по тих горах! Дряпався аж до хмар, викурював отаманів та князів, білих, зелених, коричневих і ще якихось там претендентів на баринш од поземельного, подимного, подушного податку, а простіше кажучи, од бездушного здирства і гноблення. Заходив у чужі хати, слухав незнайомі слова, приглядався і незабаром сказав комісарові: «Що дашнак, що дукач — одна сатана». Комісар лягнув у долоні:

— Слухай, Сагайда, ти часом не з тих, ну як їх, не з Ломоносових чи Сквородів? Що дашнак, що дукач — одна сатана! Та це ж здорово! Давай па-

пір, негайно пиши, бо забудеться! Це ж така для хлопців листівка-гасло. Ой, Ломоносов, ой, Скворода! І внутрішня і не внутрішня рима! Геніально!

Він сам писав гасла, сам малював пузатих і лютих дашнаків, щодня посилав кожній роті таку духовну поживу, це гасло читали вголос, передавали з рук у руки, слова запам'ятовувались і вже увечері лунали під гармошку, як частівки. Коли й ця листівка облетіла підрозділи, комісар покликав до себе Сагайду, уважно подивився на нього і спитав:

— Хто ти такий, Сагайда? Ну хто?

Іван ніяково моргав, чухав потилицю.

— Два класи земської...

— Ого! Інші й того не мають... А скажи, доб'ємо дашнаків, що тоді? Куди підеш?

— Не знаю.

— Загадка! — Комісар лягнув пальцями, папєрова кулька полетіла на підлогу, але він ту ж мить вирвав шматок газети і зробив іншу. — Що не день, то все темніше. Не можу тебе зрозуміти, хоч убий. Говориш ти неправильно, слова якісь неоковирні, чортополоха в них чимало, а ось же щось та є в них. А що саме? Не знаю... Скажи по милості, що ти за один? Питаю, бо сам знаєш, війна, вона може лишити відповіді при собі.

Комісар так і не добився нічого — боєць мовчав, тільки посміхався і чухав ніяково потилицю. Та відповідь незабаром прийшла сама.

— Ось і кінець ділу, — сказав комісар, уважно поглядаючи на Сагайду. — Тепер — додому. Чи є у тебе дім, людино?

— Я його побудую сам. Руки у мене жиливі.

Комісарові відповідь ніби не сподобалась, бо він чомусь замислився, змовк. А по хвилі:

— Хочеш, я пошлю тебе вчитися? У Москву! Курсантом у спецшколу. Га? Такі, як ти, повинні вчитись.

Сагайда не поспішав з відповіддю. Десь за синіми горами, за отим багрецевим пояском, що краляв навпіл небо і землю, шуміли, шуміли лани Полтавщини. Як дихне вітерцем, як пожене хвильку по пшеничинні, оком не доженеш. Небо ласкаве до ланів, краплею вдарить, викреше усмішку, як зелену веселку креше грім. А потім ти вийдеш до землі, даси їй відчути твою щедрість, твою невтому, твою нетерплячість і довіру, вона вже тобі віддячить сторидею. Тоді ставай па повний зріст, розправляй плечі і гукай на увесь світ: ходи, брате, на свіжу паляничку! Скільки їх, братів-трудяг, братів-нетяг, що давно не чули запаху сонячного хліба, найсмачнішого, що є на світі... А дітей? Бачив їх боєць, бачив сині руки, сині личка, пригаслі оченята. А то чому? Хліба, хліба, хліба...

За вікном вагона шуміли гірські потоки. Сагайда знав, що він не раз перебирався через них, тонув і виринав, хапався руками за цупке коріння, але те коріння було куди слабше, ніж солдатські руки. Руки! Їх же треба, якщо вони такі жилаві, до діла ставити, а не до паперу! Та з такими руками... Сагайда лукаво повів оком до вікна:

— Що воно? Чуєте?

— Потік. Люди чують голос потоків тільки після бою. Тепер уже на світі після бою...

— Ні,— різко сказав боєць.— То жито...

Комісар зрозумів. Він похилив голову, зітхнув і по хвилі кинув теж різко і непривітно:

— Ти маєш право! Не кожному таке право дається. Ти заслужив... Все, чим багата республіка, тобі.

Вибирай, не мели дурниць. От твої товариші вибрали. А ти? Та чи знаєш, які шляхи перед тобою одкрито, макітрина голово?

Комісар все гнав і гнав вперед свою кульку, гнав хутко, наче поспішав кудись, наче боявся, що вона втече від нього. Дивився на дивного селяка і гнав свою кульку.

— Одні на курси, другі в командирську школу, треті на флот, четверті... А ти? Знову в село? Хто тебе там жде?

Сагайда лукаво примружив маленькі очі.

— Чуєте, то мене кличе. Вона.

— Дівчина? У тебе є дівчина? Є кохана?

— Є кохана.

Безпорадний і різкуватий змах руками. Мовляв, що не день, то все темніше. Мовляв, хоч кіл на голові теши. Ну і вперті ж українці! Ти його в столицю запрошуй, а він тягне в бур'яни.

— Вона охоче приїде до тебе, боєць-переможець.

— Ні, моя кохана нікуди не рушить, вона жде мене. Такий був уговор...

— Мова! Не слідкуєш за мовою, Сагайда! Вчити тебе треба. Значить, ви домовились? Про що?

— Про вірність. До кінця життя.

— Старомодно, хоч і похвально. Як же її звати?

— Земля.

Комісар був поет у душі, він здався, бо ніщо так не впливає на поетичну душу, як образ. Тепер він сміявся, сміявся іскристо, ніби сипав на стіл, на підлогу цукор.

— Ритор! Едіп! Хитрюга окаянний.

Він встав, схопив червоноармійця в обійми і поцілував. Комісар усе життя прожив у місті, він не знав таємниць землі, не знав, не чув, як гомонять

лаши, як вони шепочуться з небом, з зорями, з живими і погаслими душами, що стримлять у високості зірками, він ніколи не катався на чумацькому возі, не стежив за одвічним поєдинком двох братів, які застигли на Місяці з вилами в руках, але він був поет і тому закінчив розмову поцілунком.

V

Комуна тепер називалась «Авангардом».

Представник району пояснив: «Авангард означає вперед. Вибирайте. У мене тут у списку є і те й інше». Вибрали «Авангард» — хоч і не дуже зрозуміло, однак заковиристо. Та й дійсності відповідає — артіль краща в районі, веде перед.

Іван Сагайда розмахнувся широко — таки здійснив план прозведення племінної худоби, особливо багато закупив лошат. Коні — тяглова сила! Де ще ті трактори — запланували купити чотири, а дали тільки один, та й той купований за морем. Поки надійде твоя черга брати трактор, рак свисне. Артилей тепер багато, усім хочеться букарити машиною. На трактори надійся, а коней плекай. І ось з'явилося в артілі півтори сотні лошат. Члени правління аж руками сплеснули — куди стільки!

— Побачите куди,— сказав Сагайда,—ще премію будемо одержувати, ось почекайте лишень.

Премію одержали у вигляді гарної виручки за проданих коней — покушців хоч одбавляй.

— Тепер візьмемося за корів,—заявив Сагайда.— Тяглової сили у нас досить, грошики є, а ось молочка малувато. А діти без молока не ростуть.

За кілька років ферма рогатої худоби так розрослася, що район не встигав забирати молоко.

— Не годиться,— сказав Сагайда.— Молоко перекисає, а ми на дорогу поглядаємо, машин ждемо. Власна молочарня — єдиний вихід.

Закупили сепаратори, навчили молодиць гнати вершки.

— Скиснуть вершки — буде сметана, спариться на сонці сметана — буде масло,— підбадьорював Сагайда.— Тепер не боїмося «Укрмолока»!

І вийшло так, як казав голова. Швидко повернули гроші, затрачені на молочарню, тепер вона вже давала прибутки. Пишалися люди своїм колективним господарством, своїм багатством, своєю здруженістю і своїм головою. Здавалося, все завжди буде гарно і привітно, як оце зараз. Збиралися на виставку у Москву, планували, планували... Та не дурний, мабуть, сказав, що в житті, як на довгій ниві.

На колгосп неждано-негадано, як сніг на голову, упала біда: у полі, де випасався молодняк, спалахнула пожежа. Отак серед ночі раптом загорілося приміщення, чимало лошаг загинуло — не встигли люди вирятувати. Судили трьох — голову артїлі, секретаря партосередку і конюха. Ніхто за собою провини не почував, але відповідати за нещастя довелось усім керівникам. Народне добро берегти треба, до керівника — подвійна строгість закону! І Сагайді дали два роки таборів...

Судді винесли вирок і поїхали, а Сагайда чекав арешту. Та минали дні, ніхто до нього не приходив. Тоді Іван пішов до голови сільради.

— Посилай у тюрму.

— Немає у мене такого права, вказівки не було. Іди в район.

Там порилися в паперах, знайшли прізвище засудженого, відправили в область. Пересильна тюрма.

Потім — поїзд на північ. Уже в дорозі — а вона була дуже довгою і марудною — прийшло повідомлення: звільнити!

Все ніби склалося добре, та давно сказано, що біда за собою ще дві веде. Не встиг оговтатись після цього кумедного засудження, як гримнула війна. Сагайду викликали в райком партії.

— Що ж, Іване Гавриловичу, ви ніби постраждали від Радянської влади... — сказав секретар райпарткому Рубан.

— Та яке вже там страждання, одна потіха.

— Так, так, постраждали, — казав Рубан, — аякже? Засудили на два роки, зняли з роботи... Так вам же і карти в руки!

Комірник підпільного загону — ось як тепер називався Сагайда. Людей у своєму краї він знав, ці люди лишаються для боротьби проти окупанта, їх необхідно постачати продовольством. Велике це діло! Ризиковане. Може все статись... Треба проявити хитрість і винахідливість. Ні гордості, ні запального характеру. Одна покірність. Це — важко. Але конче необхідно. Боротьба не на життя. Ясно?

— Ясно.

І почалася ота нерівна, але звитяжна боротьба. Такий оберт сонця пішов, що не доведи боже. Ніби ти поміж двох огнів — ворог дивиться на тебе сотнею очей, свої поглядають косо — крутись, чоловіче! І Сагайда «крутився». Діставав продовольство, нишком возив його в ліс. Рік отак минув, не рік, а ніби вічність. Та ось вислідили, заарештували.

В район мусив гнати поліцай Зозуля. Передаючи Зозулі арештанта, староста сказав:

— У нього стільки тих друзяк, сам знаєш... Якщо

віддамо в гестапо, нам голови знесуть. Ти його здай в етап по іншій лінії.

І Сагайду здали «по іншій лінії» — на каторгу в Німеччину. Сонце наче повернулось ласкавішим боком, та то тільки так здавалось. По дорозі втекти не вдалось, опинився Іван аж під Бременом. Це був табір, а вірніше — «карантин». Карантин полягав у тому, щоб якомога більше «відсіяти баласту». Місяць на супі з ріпи... Той, хто витримував, йшов працювати. Сагайду взяли на завод фірми «Фокке Вульф».

Працювати на заводі, який виробляє смертоносну зброю проти рідного народу? Ні, на це не здатний Іван. Адже це — зрада. Зрада всім і самому собі. А що робити? Де вихід? Допоміг випадок — ріпа зробила своє, почався біль у животі. Попросився до лікаря. Лікар — росіянин, полонений. Вислухав, помацав, спитав:

— Легшої роботи добивався?

— Не можу я... зовсім.

— А як заставляють?

— Теж не зможу...

— А наглядачем? Це ж значно легше. Можу порекомендувати.

— О ні!

— Доброволець?

— Такий, як і ви...

— Гарзд, полеж трохи.

Полежав десять днів, прийшов німець-лікар, крикнув:

— Рентген! Повний лазарет, і в усіх виразка шлунка! Небачено! Фантастично!

— Ріпа, — сказав лікар-росіянин. — Наші люди не звикли...

— Ваші люди! — закричав німець. — Хіба ви люди? Он німці десятиліттями жеруть ріпу, а, бач, увесь світ завоювали.

Лікар-росіянин зблід. Видно, що з ним щось творилося. Але він переборює свої почуття, спитав лагідно:

— Що, фюрер здобув Москву, Лондон, Вашінгтон?

— Москва в кліщах, Лондон розметаний «Фау-2», а Вашінгтон — то на закуску. Наші хлопчакя пройдуться і там! Доктор Геббельс сказав...

— Колего, невже ви повірили в це?

Запитання було поставлено так раптово і так серйозно, що німець аж закликає на місці. Справді, хіба в подібне можна вірити? Адже відомо, що Гітлер уже не обіцяє Москви, а замість неї пропонує Сталінград. А що, як і на Волзі вийде так, як під Москвою? Десь в глибині душі цього німця, певне, була ще якась жива клітина, не уражена вірусом пропаганди, але він швидко справився, заверещав:

— Який я вам колега! Забуваєтесь! Рентген!

Сагайду повели в рентгенкабінет. Йшов і думав про лікаря-співвітчизника, жалкував уже, що скаржився на шлунок, краще було б послатися на пруди, адже тепер усе може статися. Ясно, що ніякої виразки у нього немає, це помітить німець, ще покарає ту добру і сміливу людину. Іван навіть зупинився на порозі кабінету, наче не хотів йти, та лікар-росіянин підштовхнув його: сміливіше!

Чи то німець не дуже розбирався у справі, чи то з якоїсь іншої причини, але його висновок був аж надто щасливий: виразка! Цілий місяць тримали після того в лазареті, а потім надійшов наказ: додому. Видали документ про хворобу, одвезли в ешелон. Рупилиці, та в Польщі зупинились. Якійсь

вищий чин гестапо кричав на начальника ешелону:

— Що, в Бремені усі подуріли? Не знають обстановки? У нас оп поранених нічим возити, у Сталінграді йдуть запеклі бої. Розтяпи! Хворих возять! Панькаються! Я ось їх швидко вилікую.

Зачинили в довгий смердючий барак, знову — парена ріпа. Добра третина вимерла, ті, хто лишився жити, повік будуть дякувати полякам, які носили нещасним передачі. Живих одвезли у Померанію, на невільничий ринок. Гладкі і сонні, як мухи, бауери розібрали людей. Сагайда з групою потрапив на роботу в економію одного із пащадків Бісмарка. Тут уже годували картоплею. Після поразки німців під Сталінградом добавили олії. А ще через рік, коли наші війська переступили через державний кордон і земля під Німеччиною захиталася, господарі мастку почали запрошувати невільників обідати за хазяйський стіл...

Визволення наступило, коли радянські воїни форсували Віслу. Сагайду зарахували в запасний полк. Незабаром той полк брав Берлін.

Берлін... Високі похмурі нагромодження каменю і цегли. Потрошений асфальт. Бите скло. Трупи на бульварах і площах. Дим і вогонь. Берлінський гарнізон чинить впертий опір — так захищаються голворізи, котрим, вони це добре знають, пощади не буде. Десь тут серед руїн, кіптяви і диму Гітлер. Ніхто точно не знає, де саме переховується Гітлер, але кожен боєць мріє особисто захопити вовка. У того вовка, певне, хвіст обсмалено, зуби вибито, але він ще дихає, це всі знають, бо он як б'ються вовченята — гітлерюгенд. Захопили одного в зруйнованому будинку, фаустпатрони при ньому, руки

попечені, брови обгоріли, очі витріщив на наших бійців, німий, глухий, мов пень. З бокової кишені витягли відозву: «Гітлер наказує воювати до останнього солдата». Ось він і є — останній в цьому будинку, решта загинула. Сагайда глянув на переляканого на смерть вояку — не більше п'ятнадцяти років, — сплюнув:

— Дурне, як теля! Де твій Гітлер?

Згріб за петельки, затряс, мов гілляку.

— Во іст дер фюрер?

Бійці здивовано обступили Сагайду.

— Дивись, він по-німецьки вміє!

— Еге, вмію. Пожили б у їхній каторзі, як я, навчилися б!

Він таки добився од замілого гітлерюгендівця, що той заговорив.

— Імперська канцелярія! — зрадів Сагайда. — Цей знає, він он листівку носить од самого Гітлера. Гайда, хлопці!

Розхристаний, спітнілий, Сагайда біг за танками, перестрибував через ями, пробирався через завали, все приказував, звертаючись до своїх побратимів:

— Ох, господи, аби тільки його не вбили! Він мені отак потрібний живим!

Для чого Сагайді Гітлер, ніхто не знав і не питав. Навіщо питати? Та Сагайда до рейхсканцелярії не добіг. Його викликали до командира полку.

— Чув я, що ти знаєш німецьку мову? — спитав у солдата полковник.

— Не так, щоб дуже, — знітився Сагайда.

— А побалакати з простими німцями зможеш?

— З простими можу.

— Будеш організовувати місцеве населення...

— Як це? — здивувався солдат.

— Хіба сам не бачиш, скільки завалів та руїн? Ні пройти, ні проїхати. А вони сидять у своїх но-рах... Війні ж ось-ось кінець! Ти з ними культур-но, делікатно, чувш? Народ незвичний...

І ось Сагайда вже комплектує робочі бригади. На рукаві у нього червона пов'язка солдата комен-датури, автомат наготові. Заходить у кам'яний мі-шок, залазить в нори, погукує:

— Гітлер канут! Вилазьте, не сумнівайтесь. Хто буде добре працювати, той одержить хліб і кашу! Я б вас нагодував, якби не командир, наш преслав-ний полковник Білоус. Я б вам дав дихнути на ла-дан, собачі душі! Світового панування закортіло? От яке воно, світове. Ферштейн?

За такою сценою і застав його командир полку Білоус. Побачивши, як солдат виштовхує з підвалу якогось німця, Білоус спохмурнів:

— Що я казав? Щоб культурно, як належить...

— Так я ж культурно сказав, а він все одно не слухає. Одурів, чи як...

Білоус посміхнувся. Заглянув у підвал, хотів було йти далі, та його зупинив Сагайда.

— Товаришу полковник, а що я хотів вас спи-тати? Можна?

— Кажі, солдат.

— Дозвольте одлучитись, треба в рейхсканце-лярію.

— Куди?

— До Гітлера. Маю з ним розмову.

— Про що ж ти з ним хочеш говорити?

— Секрет.

Полковник посміхнувся.

— Який такий у тебе секрет?

— Хочу йому сказати кілька слів.

— Яких саме?

— Не смію вимовити. Серйозні слова.

Полковник ще раз посміхнувся і попрямував до своєї машини.

— Кожен мусить стояти на своєму посту, солдате. Бачиш, що діється там? Земля горить, як у пеклі.

Він сів у машину і подався у саме пекло — в центр Берліна, де ще гриміла війна.

І все ж Сагайді вдалося побувати в рейхсканцелярії. Його тягло туди магнітом, і він не втерпів, щоб не зазірнути у вовче лігво. Це було тоді, як стихли бої. Воїни цілувалися, пили трофейний шнапс, поздоровляли один одного з перемогою. Над Берліном повисла тиша. Вщухла війна, настав мир. Сагайда вже чув, що Гітлер отруївся, але не вірив чуткам. Десь, мабуть, причаївся в куточку, жде кращих днів. Та й балачки різні ходять, ніби він утік аж в Іспанію... Треба перевірити! І ось він, присвічуючи запальничкою, пробирається в підземелля Гітлера. Під ногами хрумтить бите скло, валяються порожні пляшки, папери. Он лежить убитий есесівець — поряд з ним пляшка з-під коньяку... Тихо, як у могилі. Важко дихати. Аж страшно стало Сагайді — куди забрів! Та вже як забрів, то не повернеться, аж поки всього не побачить. Запальничка почала гаснути, чи то бензину нема, чи таке повітря. Почав світити сірниками.

Таки добрався аж у самий колодязь. Тут зали, кабінети. Зустрів свого солдата, попросив показати, де кабінет Гітлера. Сагайда пройшов, заглянув у розчинені двері. За столом Гітлера сидів радянський солдат, перед ним стояла пляшка з вином...

Есть на Волге утес...

співав захмелілий солдат. Він торжествував перемогу...

— Запізнився, — сказав Сагайда і пішов назад, павпомацки відшукуючи ногами сходинки. Вибрався, перевів подих, сплюнув на поріг і подався у свою частину.

Тільки завернув за ріг, як раптом гримнув постріл. Сагайда відчув, як його ніби пронизало гострим шилом. Ні, спочатку було відчуття, наче тебе стьобнули батоном по грудях, потім той гарячий батіг перетворився на шило. Сагайда на мить поточився, аж руками до землі дістав, та ось він випрямився, побачив у саду імперської канцелярії есесівця, попрямував до нього. П'яний гітлерівський вояка, забравшись у воронку від бомби, прокинувся, побачив перед собою радянського солдата і вистрілив. Хто його знає, що приверзлося тому недобитку! Може, він прийняв солдата за генерала? Сагайда підійшов впритул, навів автомат і дав чергу. Есесівець заляк у своїй воронці. Поряд із нею впав Сагайда.

VI

З медаллю «За перемогу» повернувся Сагайда в рідне село. Де воно, рідне село? Самі згарища, руїни та попіл. Харитя з дітьми тулилася в погребі. Іван увійшов у погріб, скинув солдатський мішок, поклав його на лаву. Почоломкався з усіма, а тоді, за давнім народним звичаєм, який наказував — спочатку гостинці на стіл, — витяг хлібину, вузлик борошна, солдатські підметки з кожеміту, кусок мила.

— Оце і все, що я вам приніс.

— Добре, що сам повернувся,— втирала щасливі сльози постаріла Харитя.— Дав бог, живий.

— Ні, забув, ще ось хлопцям,— він витяг трофейну запальничку і подав старшому.— Візьми.

Погомоніли на радощах, перебрали всіх родичів, живих і мертвих, а тоді солдат сказав дружині:

— Оце б лопату підходящу.

— Для чого тобі вона?

— Землянку буду копати. Вже раз копав після громадянської, оце вдруге доведеться.

Коли землянка була готова, Сагайда пішов у колгосп. Голова, незнайомий чоловік, присланий з району, холодно глянув на прибулого, відрізав:

— В Німеччині пересидів війну? Знаємо... Можу довірити тільки ягнят. Підете в чабани?

Що ж, чабан так чабан, подавай гирлигу. Навколо рідні лани, навколо рідні люди. Станеш на могилі, далеко видно. Он та дорога, по якій він повертався з громадянської додому. А он лісок, котрий вони посадили ще за комуни... Гай, гай, як багато часу збігло! Невже він, Сагайда, так постарів?

Та не постарів душею Сагайда. Пас ягнят, а сам до життя села приглядався. Ніколи у людини не було за душею зла, а ось тепер злився. Новий голова арок наставив, лозупгів понаписував, на корівнику велику зірку начепив... Як запалить увечері ту зірку, аж в районі видно. А люди живуть без клубу, борошна ніде змолоти. Хіба так господарюють? Одвезе хлібопоставку, бере ще один план, потім третій. Аж поки вичистить геть всі засіки. Гарно голові, з ним начальство за руку здоровкається, у президію вибирає. А коли настане час сіяти, їде в район, простягає довгу руку, канючить: давайте, не минайте!

Або оті землянки. Час би уже й хати путні людям поставити, та голова про це навіть не заїкається — он які цегляні конюшні затіяв.

Якось зустрілись у полі, голова зупинив свого газика, розчинив дверцята.

— Пасете, Іване Гавриловичу?

— Та пасу, — відповів Сагайда. — Наше діло таке...

— Кожен мусить знати своє діло. А ви ось у чуже носа сунете. Чув про ваші балачки... Допатякаєтесь!

— А що ж ви таке чули?

— І те вам не так, і те не по-вашому. Забуваєте, хто тут голова.

Сагайда засміявся.

— Про колгосп? Так то ж не чуже діло, а своє. Кожного зачіпає. А потім... Я ж його оцими руками зводив, починав усе чисто тут...

— Починав, починав... А кінчили як? На німецького бауера старались, шкуру свою берегли.

— Чи ти дурний, чи мішком прибитий? — здивовано звів свої маленькі колючі очі Сагайда. — Хіба ж я по своїй волі?

— Ми ще докопаємось, по чийй волі, — сказав з притиском голова і штовхнув у плече свого шофера. Газик рвонув з місця, кинув Сагайду у вічі пелену диму і пилу.

Погроза не була пустою. Якось Сагайду запросили в сільраду. В кабінеті голови сидів незнайомий чоловік — молодий, червонощокий, підкреслено офіційний. Руки не подав, мовчки вказав на стілець, підсунув до себе чорнильницю, взяв перо і спитав:

— Судилися?

— Та судився...

— В окупації були?

— Був.

— На німців працювали?

— Працював.

— Так-с, — скрипнув пером уповноважений і все записав. — Агітацію проти колгоспного ладу вели?

Тут Сагайда отямився.

— Хіба наш голова — колгоспний лад?

— Відповідайте! Підбурювали людей проти керівництва колгоспом? Роз'ясню — за щиросердне визнання своєї провини...

Молодий уповноважений так ладненько повів справу, що вже на столі лежав перед очманілим Сагайдою готовенький протокол дізнання. З цього протоколу виходило, що обвинувачений у всьому признався і що він — ворог народу.

— Голубе, — сказав Сагайда. — Це ж воно як виходить? В тюрму? Але ж тут треба записати, що я був помилуваний і мене звільнили від покарання за лошат, в окупації мене лишили для діла — партизанів годувати, на німців працював, бо забрали на каторгу... А щодо нашого голови, то його давно треба прогнати з села. Он він, бачите, як дременув!

Сагайда показав у вікно. По шляху в район курів газик.

— Як настає вечір, так і мчить наш голова додому, адже у нього там жінка, діти... Він временний у нас!

— Пояснення дасте на суді, — спокійно відказав уповноважений, — а зараз підпишіть. І ось це — про невіїзд.

— Про невіїзд? Та куди ж мені... Я тут зріс, тут комуна організовував, тут помирати зібрався...

Уповноважений потер скроні.

— Підписуйте!

— Голубе! Та хіба ж...

— Який я вам голуб?— скипів уповноважений.— Я для вас громадянин Смикодуб! Запам'ятайте.

— Гарне прізвище, запорозьке...

— Яке, яке? — насторожився Смикодуб.

— У Січі, певне, давали, не вам, звісно, а вашим прадідам...

Уповноважений одсунувся подалі від старого.

— Ну, ну, ну, ви не дуже... Підписуйте!

— Прийшов ваш прадід на Січ, його й питають: ану, покажи, на що здатний. Як схопить тоді віп дубка за вуха, як смиконе... Так і записали.

— Не забивайте мені баки! Он протокол! Підпишіть!

— А оце вже й ні,— стиха відказав Сагайда.— Треба пояснення записати, без них не підпишу. Хоч розірвіть.

Довелося уповноваженому переписувати все спочатку. Смикодуб поїхав собі, а Сагайда продовжував пасти ягнят, чекати лиха. Та лихо, видно, ще раз вирішило пожартувати, як і колись. Нема й нема Смикодуба! Сагайда до голови сілради, а той тільки руками розводить, сиди, мовляв, та диш, буде бариш. Але старий не з тих, котрі сидять склавши руки. Наготував торбу, подався пішки в район. Поткнувся в райком партії, а там засідання. Півдня просидів на ганку, з шоферами балагурив, покурював махорку. І ось виходять райкомівці, а серед них — Рубан. Сивий, як голуб, на сонце блимає примруженими очима. Угледів старого, зупинився.

— Чекай, чекай, адже Сагайда? Правильно, Іван Гаврилович Сагайда, наш партизанський начгосл... Так?

Сагайда розвів руками.

— Так точно, товаришу Рубан.

Рубан потиснув старому руку, обняв його за плечі.

— Де зараз? Як поживаєте? Як артіль? Обідали? Якщо ні, то ходімо разом пообідаємо і поговоримо. Адже півжиття не бачились, правда? Ви знайомі?— звернувся Рубан до райкомівців.— Ветеран колгоспного ладу, творитель комуни.

Секретар райкому стримано поздоровкався з Сагайдою. Він чув про цього кумедного старика, про його плутану біографію. Але коли секретар обкому називає його ветераном колгоспного ладу, то...

Увечері секретар обкому прощався з Сагайдою.

— Скажіть, Іване Гавриловичу, якщо народ проголосує за вас, з чого почнете? Тільки відверто...

Сагайда знизав плечима.

— Якщо вже так піде, то почну з «Весни». Поміняю назву хоч би там що... Друге — почну ставити людям хати. Третє — через рік накажу пекти білі паляниці...

Рубан похнюпився.

— Однобоко... А як з трудовою дисципліною, посівними площами, тваринництвом?

— Потім замість гороху посію гречку...— продовжував міркувати вголос Сагайда, ніби й не чув запитання секретаря обкому.— Потім зобов'язу усіх посадити вишневі садки...

— Це все прикраси господарства, його вигоди, а як з самим господарством? Майте на увазі, колгосп тепер укрупнений, це не колишня комуна...

— Як оце все та ще дещо зроблю, буде мені і дисципліна, і ферми, і прибуток. Пасіку розведу, щоб як до війни... Ось як буде у мене в кожній хаті радість...

Рубан замислився. Щось було в словах старої людини таке, що брало за серце. Він встав, потиснув Сагайді руку і сказав:

— Ну що ж, бажаю вам успіху. Якщо не так буде, поділимо синяки пополам. Я теж за радість, хто ж проти неї? Для того й живемо на світі..

Вийшли у двір, Рубан підійшов до машини.

— Маєте тут якісь справи? Чи додому? Якщо додому, то нам по дорозі... Сідайте.

І машина помчала стеловим нерівним большаком.

Важкий килим землі, зітканий з трави, чагарника і осінньої печалі, лежав під ногами і закликав до здорового глузду. Ех, чи не час уже... чи не час спочити, люди? Он який котиться по землі осінній шум, он як тепло виграє червоним золотом опалий лист. Він шепотить хитромудрі слова про голубий сон, про затишок в узголів'ї, про журавлині ключі дитинства. Невже ніхто не чує, як квилять у небі журавлі?

Степан Ковальчук на мить зупиняється, задирає голову і завмирає в трепетному чеканні. Квилять! Варто тільки добре прислухатись, пильніше поглянути у високості, в оте олов'яне небо. Десь високо, над хмаровинням, що окутало землю, ходить веселе небо, і там журавлі. Певне, вишикувались у довгий ключ, схожий на літеру «У». Летять собі у теплі краї, посилаючи людям останні привіти розлуки і надії.

— Чуєте? — питає Ковальчук у своїх побратимів і наставляє над очима руку. — Квилять...

Мовчазний і строгий, як скеля, Яків Жадан хмуриє чоло.

— Граби скриплять.

— Журавлі, — кричить Ковальчук. — Ви тільки послухайте добре!

Яків Жадан зупиняється, наставляє над вухом свою величезну, мов лопух, червону долоню, мить стоїть отак, потім зводить погляд на третього, що йде позаду, ледве переставляючи поранену ногу, і питає:

— Що чуєш, Іване?

Іван, молоденький солдат з рудим пушком під носом, довго вслухається, поглядаючи на чорне небо, потім ступає до Жадана, важко тягнучи за собою ногу-ступу, хилиться до дерева і щідить крізь зуби:

— По-моєму, то «рама». Ось як заквилить по ребрах...

Степан Ковальчук, голубоокий, блідий, сухорлявий, як жердина, сумно похитав головою. Мовляв, що з тебе взяти, Іване? Шарпули тебе з автомата, вже й оглух. Німий, мов бовдур. А Іван на те не зважає, сідає собі під грабом на червоному пуховичку з листя, погу свою розмипає. Ковальчук похитує головою, а Жадан сердиться. Скільки там пройшли, а вже привал. Затіяли гру в піжмурки. Герої! Один все голову задирає до хмар, інший очей не зводить з своєї ноги. А того й не хочуть знати, що дорога додому пролягла на тисячу кілометрів. Вояки! Якщо отак іти, то якраз під кінець війни і дійдеш. А ще нахвалялися рейхстаг брати! А тепер то кишені вивертають, збирають потрух для цигарки, то журавлів видивляються...

— Гайда, хлопці, — каже Жадан. Хрускає під його важкою ногою сухе галуззя, земля, здається, вгинається.

Ковальчук каже Іванові:

— А йому й чорт за брата! Йде собі ніч, день, навіть не оглядається.

— Коли б у мене були мої ноги... Еге, ще невідомо, хто б із нас оглядався, — кидає Іван.

Третю добу бредуть оцим лісом, прозваним Кодрами, живляться сухарями та водою з струмків. Обминають села, пильно оглядаються навколо. Ех, життя! Довго так не протягнеш, адже в обох рани...

Хіба Жадап це розумів? Он як прудко бігає по землі! Коли у людини є ноги, вона про милиці не думає. А от вони шкандибають на тих саморобних милицях, вирубаних у чагарнику, це треба знати. Спробуй пройти на тих підйомах тисячу кілометрів! Тоді скажеш...

Іван пробує звестись, надриває сили, та раптом падає на землю, гатить кулаком по нозі, закутій у лещата грубої кори.

— Краще здохнути, ніж так ходити!

Ковальчук теж зиркає на своє коліно, обкутане ганчір'ям. Воно взялося коржем, засохло, просочилося кров'ю. Що там, всередині? Може, підкрадається гангрена? А Жадап іде собі вгору.

На котрий день починається гангрена? Позавчора вони перебігали міст під вогнем жандармів. А тепер що? Як бігти далі, коли в обох перебито ноги?

Жадап розв'язав тремтячими руками торбину, припав губами до пляшки з водою. Цокали зуби об скло, людину наче біла пропасниця. Так він напився, обтерся великою долонею, витяг з-за пояса великого мисливського ножа, сказав з люттю в голосі:

— І сам пропаду, і вас не витягну!

Важко ступнув, побрів до чагарника, почав різати галуззя, а коли нарізав, приніс до дерева і кинув на землю.

— Оце вам, хлопці, леже, бо далі я піду сам. У долині знайду людей, не бійтесь, прийдемо.

Двоє поранених мовчали. Що ж, може, й правду каже Жадап. Треба лишатися. Од мосту з жандармами відійшли чималенько, не схоже, щоб була погоня. Можна почекати, поки Жадап знайде село. Аби тільки він додержав слова, не забув на radoцax стежки в оці Кодри.

— Гляди, щоб з тобою нічого не сталося,— сказав Іван, і в його голосі було стільки того суму і перестороги.— Знаєш, у долині дівчат повно, молодичок... Хати теплі, борщі нахучі...

Жадан озлився.

— Торохтьоло! Кому нагадуєш?

Він сердито сплюнув, взяв з торбинки сухаря, поклав його за пазуху. Потім добув з кишені обліплєну махоркою грудку цукру, обтер долонею, поклав на мішок.

— Розділіть порівну, глюкоза.

Взяв до рук мисливський ніж, обдивився його з усіх боків, подумав мить.

— Візьміть, згродиться, адже Кодри не теща...

— Собі залиш,— сказав рішучим голосом Ковальчук,— не візьму. В селах не тільки молодички, а й жандарми водяться...

Жадан мовчки сховав ножа.

— Та воно так... Воду бережить. Може, й три дні йтиму, хіба я знаю?

— Аби прийшов.

Жадан глянув на Івана.

— Ну, ну,— пробурмотів він,— поки не пізно, піду я.

Він зробив кілька кроків, потім повернувся, скинув ватянку, зірвав з себе сорочку, сказав:

— Перев'яжіть ноги, хлопці...

Одійшов далеченько, ще раз обернувся і крикнув:

— Ну, ви тут...

Що хотів сказати Жадан, ніхто не втямив, а він не пояснив. Махнув на прощання рукою, побіг вниз, у долину. Ковальчук здер з коліна рудуватого коржа, туго перев'язав рану, постогнав, а потім почав допомагати Іванові. Вони так стомились, що ладні

були впасти і заснути на оцьому вогкому галуззі. Та Ковальчук не міг заснути — його чомусь манило до себе хмаровиння. Невже то йому почулося? Ох, не почулося...

— Іване,— спитав він кволим голосом,— ти спиш?

— Думаю,— відказав Іван.

— Про що?

— Про Жадана.

Ковальчук хотів сказати, що він зараз думає про небо і про журавлів, але змовчав. Іван думає про інше — про Жадана. Чи повернеться Жадан? Од цього залежало тепер все їхнє майбутнє. Це Жадан підмовив їх тікати з вагона, коли проходили Кодри, це Жадан казав, що краще померти в бою, ніж згинути полоненим... А потім так — хто ж це їх тягнув на своїй спині, аж поки не відчув, що сам може задихнутися? Тепер, коли вони були високо в горах, вкритих лісом, невже він не повернеться? Це хвилювало і Ковальчука, але він боявся признатися в цьому навіть самому собі. Якщо втратиш віру у товариша... Жадан — металург з Донбасу. Навряд, щоб такий не повернувся.

— Слухай, Іване, що я тобі скажу...— голос у мрійливого Ковальчука затремтів.— У нас на Полтавщині о цій порі бубни гомонять в кожному селі, бо хлопці женяться.

— Тепер там фріци, не до бубнів хлопцям.

— На свято печуть пироги, книші. Ти коли-небудь куштував книша, Іване?

Іван не відповідає, навіть не дивиться в бік товариша.

— А ще так,— продовжує Ковальчук, ніби вирішив поговорити сам з собою.— А ще так — усім селом йдуть на майдан, а потім сідають до столу, а

потім витягають з бодні шматок сала, а з льоху — сулієчку...

— Свята наївність. Фріци давно осушили твої сулії.

— Іване, який ти...— Ковальчук аж задихнувся від гніву. Помовчав, а тоді додав: — Наждак!

— А ти, як мокра ганчірка,— книші, пироги... Тьфу!

Тепер над світом панувала тиша. Тільки верхівки дерев шепечуться, тягнуть свою одноманітну ноту: шу-шу-шу. Іван мовчить, Ковальчук нерухомими очима дивиться в небо, теж мовчить. Хіба можна в таку хвилину думати про щось інше, крім смерті? Смерть ходить по землі, розмахує косою, валить покоси. Розмахнеться раз, розмахнеться вдруге — земля вкрита снопами-людьми. А він, Ковальчук, затіяв оту розмову... Краще помовчати, не ранили своє і чуже серце. Мовчи!

Та Ковальчук не міг отак лежати просто неба на землі, труїти своє серце тягарем мовчання. За якусь мить забув про своє каяття, ворухнувся, ледь чутно проказав:

— А потім у нас всі виходять журавлів проводжати...

Ковальчуків голос тихий, солдат ніби боїться розгнівити свого дружка, мовби просить вибачити, що в такий час говорить хтосна про що.

Іван мовчить. Про що він думає? Може, про те, що зараз слід не журавлів проводжати, а готуватися до зустрічі з німецькими вівчарками. А що, як жандарми влаштували облаву? Та Ковальчук не хоче про це думати. Він дивиться на сіре небо, дослухається до шуму в верховіттях і раптом аж прикипає до землі: у розбурханому небі видніється рухлива літера «У».

— Летять, летять! — кричить Ковальчук і схоплюється на ноги. — Чуєш, Іване? У нас кажуть: хто проводить журавлів восени, той зустріне їх весною! Чуєш, Ваню?

Іван ворухнувся, він кипить.

— Дай подрімати, чортова макітро!

— Ні, не дрімай! Ми ще зустрінемо весну, Іване! Ми повинні йти. Нас кличе голос журавлиного краю...

Ковальчук кидається до Івана, бере його за плечі, зводить на ноги, хоч і сам ледве дибає. Підхопивши під плечі, тягне од припрітого галуззя, гукає:

— Доженемо Жадана! Як йому бути одному — подумав? Він недалеко ще...

Вони поволі посуваються вниз, у долину, вони вже не можуть чекати порятунку, бо знають: тільки той досягне мети, хто йде.

Скрипіли гарби, ревли круторогі, повільно, ніби хмари по небу, сунулися чумацькі мажари з білою кримською сіллю. Просмолені степовими вітрами і південним сонцем чумаки, почорнілі і згорблені, сиділи на своїх важких возах, звисивши босі ноги, і з видимою цікавістю розглядали все навколо. А подивитися тут було що! Завертаїли з кумачевими китицями на заморських шапочках, з срібними калаталами в руках танцювали на бруківці, урочисто повідомляючи тих, хто має вуха, що в трактирі з заїжджим двором є калганівка, пиво і мед. Майстрові, роздмухуючи просто на вулиці легенькі міхи, били молотами по розпеченому шматку заліза. Юний підмайстер, дзвінкоголосий і пружний, мов іграшка, стояв біля цехового прапора — ознаки того, що люди мають справу не з якимись мандрівними циганами-ковачами, а з дипломованими майстрами, — вигукував у риму: «Хочеш вдома мати удачу, не забудь купити чаплію і кочергу випридачу!» Бублейниця, червонощока, голосиста, з білими, мов ріпа, зубами, пропонувала свій крам, яким не гребує навіть становий пристав. Молода панійка в опущеній вуальці з мушками стояла на розі, недбало, знічев'я перекидала з руки в руку ключі від власного номера «Заведенія мадам Крук-Пантофельської»...

А над усім цим людським гамором, житейським вранішнім галасуванням, ширяв у повітрі шуліка. Розчепіривши крила, хижий птах цілив метким оком

у забур'янений пагорб, що боввапів серед урвищ і приватних городів біля самого Хрещатика.

Тарас, високочолий, трохи блідий з лица, поспішав за місто. Він зовсім недавно в Києві, але вже встиг придбати собі модну тут парусинову кирейку і такого ж картуза. У нього до всього цікавість, особливо ваблять зір оті горьовані чумаки, але він дав собі слово сьогодні не затримуватись тут, якнайшвидше добратись до Лаври. Це тихе місце тягло до себе Тараса, манило таємничістю лунких кроків по брукові, яскравістю прочан, які щодня приходили сюди з усього світу, монументальністю брам і мальовничістю краєвидів. О, які краєвиди, які краєвиди, боже мій! Станеш десь на моріжку монастирської пустоші, глянеш на Дніпро — така голуба і безконечна, така манлива далина, що мимоволі почуваш, як за спиною ростуть крила. Зір летить, мов птиця, між небом і землею, ковзає по зеленій суміші урочищ, потім по синій, аж чорній, гладіні Дніпра, а вже там, за рікою, — ні перешкод ніяких, ні меж — лети! Лети собі на крилах уяви, всі епохи перед тобою розкриті... Вони темні і криваві, повиті туманом і випарами сліз, глибокі і заплутані, мов ті підземні хідники до печер. От якби проникнути туди, роздивитися все, побачити і сказати людям, незрячим гречкосіям, вогнисте слово про те, чия правда, чия кривда і чиї ми діти...

Тарас стискає в руці папір і олівці — він ніколи з ними не розлучається. На світі є країна, є народ, які варті уваги людства. Треба тільки дещо намалювати і показати світові. Все тут чарівне: і золоті бані міста, схожі на шоломи воїнства, і старезні дуби, задумливі свідки минулого й сучасного, і завітчані матір'ю природою тихі плеса, у які задивляються

небеса, і самітне дитинча під тинном — прокляття північному можновладцю... А поряд з цим — шовкові барвисті коси веселки, мов благословення, мов хвала життю, мов нагадування, що рай треба шукати на землі, а не на небі.

Так він говорив сам з собою, прямуючи до зеленого узвишшя, обнесеного товстими мурами з хрестами і бійницями. Зупинився біля понівеченого грозою дерева, глянув у далечінь, ледь вклонився, ніби вітався з світом. Густе пасмо золотого мережива вкривало землю, воду, дерева, тремтіло і мінилося під сонцем. По Дніпру рухався парусник. Куди? Ніхто не знає... Тарас проводить його довгим поглядом, а сам мимоволі дослухається, як поряд лунають голоси прочан: поляків, росіян, українців, молдаван, чувашів. Тупотять босоніж, у личаках, в чоботях... Йдуть кланятися святим моцям, вимолювати у бога кращої долі, відпущення земних гріхів. На роздоріжжі сидить сліпий лірник, крутить корбу старенької релі, підспівує хрипким голосом:

— Та не дав бог тому козакові-сіромі ні хатини, ні вірної дружини, ні бодай тієї дитини...

Чи то від пісні, чи то від дум, що враз роєм закрутилися в голові, але Тарас вже не бачить тієї краси, яка хвилину тому паморочила, змушувала частіше битися серце. Похилився, мов підтятий колос, опустив погляд в землю — слухає. Та ось тонкий слух вловлює в гаморі лаври несподівано близьке і рідне:

— Мамо, не баріться ж, я чекатиму!

Він уже нічого не бачить, нічого не чує, окрім цих слів. Недалеко від нього, біля низенького будиночка, стоїть дівчина в корсетці. Смагляве личко, вкрите піжним рум'янцем, піднята біла рука. Лагідні темні

очі і добра, як у дитини, посмішка. Стояла серед нагідок у палісаднику, проводжала матір, яка ху-тенько йшла до церкви з свічкою в руках...

Доля кинула йому цю романтичну несподіванку, це рятівне коло? О, якби так... Бо про кого ж ото так болісно виспіває сліпий лірник? Хіба він, Тарас, не схожий на того козака-сірому? Гай, гай, он уже скоро й до тридцяти сягне, а в нього ж ні хатини, ні дружини, ні дитини...

Він уміє гречно вклонятися, він уміє знайомитися... У дівчини, якщо добре подивитися, не темні очі, а темно-сині, вони тремтливі і глибокі, як передсвітанкова ніч. Дивишся на них і вичікуєш чогось незвичайного: вироку життя, усміху, сонця, грому і блискавиць... Хай буде що буде, але він не може не дивитися в ці очі.

— Марія? — питає він і жде, посміхається.

— Марія.

Ім обом весело і чогось трохи моторошно: бояться паузи в розмові. У Марії сміх чистий, ніби голос срібла або голос води. Як йому подобаються і її сміх, і погляд, і очі, і рум'янець навсю щоку, і оті дві тремтливі ямочки біля куточків уст. Життя багато чим обділило його, та найбільше постаралося, щоб обійти сміхом, безтурботністю. Сьогодні він може надолужити, бо відчуває себе щасливим, невимовно щасливим і молодим.

Вони йдуть обшмугованими тисячами ніг каменями вниз, до зеленої суміші монастирського парку. Тарас багато розповідає нового і незнаного — чи не філософ? А може—історик? А коли він згодом заспівав про ясну зіроньку, дівчина подумала, що має справу з артистом-співачом. Потім коли він почав декламувати вірш про Україну, Марія зовсім розгубилася.

Вітер віє, повіває,
По полю гуляє,
На могилі кобзар сидить
Та на кобзі грає.

Тарас декламував, а сам уважно стежив за Марією: чи подобається? Дівчина не зводила з нього захоплених очей... Було в тих очах щось надто привабливе, надто зворушливе. Якісь неземні вогники, голубі, палахкотючі, постійно жили там, приваблюючи людський погляд. Він був під владою цих вогників, бо сказав:

— А тепер, якщо хочете, прочитаю новеньке. Ще й чорнило не обсохло...

— А! — тихо скрикнула Марія і закрилася руками. Навіть через тонкі пальці Тарас бачив, як у неї пашіло обличчя.— Тепер я знаю, хто ви...

Вона схопила Тарасову руку, захапалася:

— Ходімо швидше, адже мама давно повернулася і чекає! Ходімо!

Швидко піднялися вгору, підійшли до низенького будиночка.

Марія кинулася в хату, і Тарас почув її збуджений голос:

— Мамо! З ким я вас зараз познайомлю! Причепуріться хутенько...

У горя завжди одноманітні кольори, у щастя — безмежжя світлих виблисків. То спалахне цвітом голубого ранку, то проллється червоною зорею, то вирветься з серця чарівною задумою, а то щирою сльозою чи білим полум'ям вогню і сміху. Все у найвищій ступені, все у крайності — така вже природа у тієї жар-птиці.

— Щось коїться з нашим Тарасом,— сказали в один голос друзі.— Чи не закохався, бува?

Тепер «вечірні чаї» у тісному колі веселого товариства стали пісні, ніби молитви ченців: серед друзів не було Тараса. Він невідомо куди зникав раннього ранку, а повертався пізно вночі. Тихо пробрався по зрадливих скрипучих сходах у свою кімнату, швидко гасив світло...

Якось за вечірнім чаєм Михайло Сажин, товариш по академії, сказав друзям:

— Дивлюся, аж це він, наш Тарас! Нікого не бачить, все на свою кралечку поглядає... А вона, браття-товариші, як зоря. Така вже гарна, що аж дивитися гріх. А поряд з нею стара жінка, мабуть, матуся королівни. Так і ходять втрюх по місту, Тарас у них за чичероне... Так собі міркую, браття-товариші, що незабаром і на весіллі погуляємо.

А Тарас тим часом сидів у світлиці, малював свою мрію. Дівчина стояла біля вікна, дивилася на подвір'я Лаври, всіяне місячними самоцвітами, а матуся тихо снувала по кімнаті, розливала чай і шепотіла:

— Гарно виходить, Тарасе Григоровичу, ой, гарно! На портреті ще кращою видається моя доня... Жаль, не встигнете домалювати, бо завтра ми вже й рушаємо додому... Кинули все там печене і варене, завіялись. Завтра їдемо.

Стрепенувся Тарас. Як, невже завтра? Лихо моє, отак швидко збіг тиждень. Цілий тиждень! А йому здається, що минув всього один день. Отак і роки линуть, мов журавлині ключі. Не встигнеш і схамінутися, як воно у молодості і слід розтане. Молодість... Кому з людей вдавалося хоч на хвилину затримати цю примхливу птицю...

Сумний Тарасів настрій передався всім. Матуся згадала, що вдома залишилося вишивання і що вони з дочкою вчинили необачно, прогостювавши в Києві цілий тиждень. Доведеться тепер надолужити при каганці, адже єдиний прибуток, який вони мають, залежить від спритності їхніх рук. Марія по паузі зауважила:

— Все життя прожила б у Києві, кращої долі не просила б у бога...

Тарас пожвавішав. Десь в глибині його душі жевріла надія, полохлива і злякана, як пташина в неволі. Ще ніколи, здається, він так багато не думав про себе, своє життя, як тепер. Чи не настав його час? Він має волю, гарну справу в руках, живе у Києві, там, де хотів би жити і померти, перед ним широка і ясна дорога, чи не покликати в ту дорогу друга-товариша? Тоді йтиметься легше, веселіше, дружніше, адже не він вигадав сім'ю і не йому міняти прадавній народний звичай: ходити не поодинці, а вкупі...

— Київ,— сказав Тарас у задумі,— одне тільки слово, а вже стукотить людське серце... Знаєте, він мені снівся в тому казенному Петербурзі. Йй-бо, снівся. Ніби стою на узвишші, біля Аскольдової могили, а з Дніпра козаки встають, прапор і коругви над головами, бунчуки і списи на сонці грають... Ет, що там не кажи, а Київ є Київ. Вирішив оселитися тут назавжди, медяником мене звідси не вимапиш...

Виразно глянув на Марію, потім звів погляд на матусю; жінки, видно, думали про своє, бо Марія сказала:

— А які корсетки тут продаються! А браслетки на Бессарабці! Зроду таких не бачила...

Матуся:

— Пийте вже чай, бо завтра рано вставати...

Тарас поклав у теку незакінчений малюнок, встав. Час прощатися, але йому не хотілося йти звідси. Товариство, яке поселилося в будинку Житницького біля Хрещатика, було миле його серцю, веселе, але тепер і воно не вабило поета... І все ж він прощається — треба прощатися. Дивиться у вікно, бачить посріблені місяцем стежки, і йому вони здаються чомусь сніговими...

— О котрій вирушаєте? — питає вже з порога. — Я, знаєте, так звик до вас за ці дні, ніби рідню зустрів. Щасливий був у мене тиждень!

— І ми звикли до вас, Тарасе Григоровичу, — озвалася співучим голосом матуся. — Ми б вас запросили до себе погостювати якийсь день, та боїмося, що Київ не відпустить.

Тарас зводить погляд на Марію. Вона стоїть у тій же позі біля вікна, ніби закам'яніла. Тільки очі палають, підбадьорюють, благають і карають.

— Відпустить Київ! — голосно сміється Тарас і додає: — Відпустить, бо я знаю — він добрий!

Тарас любив подорожувати. Не раз казав, що це, мабуть, спадкове: ще маленьким хлопчиком ходив колись шукати залізних стовпів, які підпирають небо. Тепер він невтомно шукав людей. Твердо вірив у те, що незабаром розсиплеться, мов сірникова коробка, кріпосне одоробло, впаде у прірву, тільки треба його туди підштовхнути. Мріяв про всеслов'янське товариство, вільне і щасливе, як одна сім'я. Він шукав спільників для боротьби, шукав на всіх шляхах велелюдних, на всіх земних перепуттях.

Коли знаходив таку людину, був невимовно щасливий. Якщо минав день і не приносив гарного знайомства, ходив хмурий, невдоволений, сумний.

Тепер він сидів на тряскій балагулі, дослухався до гугнявого співу київського візника-єврея, а сам жадібно вдивлявся в далечінь, що мріла під пекучим сонцем. Влітку ранок швидко переходить у день, сонце просушує траву, повітря, визбируючи кожну крихітку роси. Тоді небеса вбираються у золоту кирею, виснуть над землею величавим маревом, морочать людську уяву химерними видовищами, ніби хочуть сказати: людино, ти живеш у казці. Всотуй у серце все, що перед тобою, благословенне і мерехтливе, мов щастя. Вся земля, вся країна повита красою, мов та дитина посміхається, вмивається дрібною росою... Так, так, зеленіє, вмивається, сонце зустрічає, простягає теплі руки, дзвонить небом, дзвонить струнами вітру, землі... Отак твоя земля живе, отак сонце зустрічає, і нема тому почину, і краю немає.

І краю немає... Краси? І — горю! Від його очей нічого не сховається, вони все бачать, не вміють себе обманювати. Немає оцим зеленим ланам кінця і краю, це так. І краса тут невимовно яскрава, як у казці. І отой спів пташиний, і оті небеса, і ота дзвінка музика гаїв і вибалків, струмків і левад, річок і густих очеретів над ставками... А поряд — мале дитя лежить під кущем, плаче, бо сонце його жалить, а мати далеко, не чує, не бачить, бо панщину жне.

— Це ж чиї землі, матусю? — питає стиха Тарас.

— Та все ж нашого пана Хрестицького. Оце почалися і так без кінця аж до нашого села Узворичі йдуть. Великий пан. Ясновельможний.

— Та вже ж, що ясновельможний,— понуро відказав Тарас.— Інакше не буває — ясний і можний... Все йому можна — навіть сорочку з каліки зняти...

— Тарасе Григоровичу! — змолилася матуся. Вона вже знала поетову вдачу, часто зупиняла його ще там, у Києві, коли він починав голосно і безстрашно ляяти на вулиці панів.— Тарасе Григоровичу, погляньте, які квіти ростуть при дорозі...

Він помовчав, потім втихомирився, почав вихваляти і придорожні квіти, і хмари, і степ, що котився їм назустріч голубими валами осоння. Та враз він замовк. Очі його побачили таке, що все померкло навколо. По квітучій толоці біг хлопець-пастух в полотняній сорочці, а за ним гнався вершник і періщив по чому попало нагаєм. Тарас весь час тримав Марііну руку у своїй, тепер він її так стиснув, що дівчина аж скрикнула від болю.

— Гляньте, гляньте, що там робиться! Стійте, я встану!

Тарас скочив з балагули, кинувся від шляху. Його догнала Марія, вчепилася в нього, сказала тремтячим голосом:

— Не треба, милий, благаю... Ради всього на світі...

Вона таки зупинила його, нарвала волошок, подала несміливо поетові і додала:

— Підемо, он мама гукає. Заспокойтесь.

Він аж тремтів, скреготав зубами.

— Це ж мене б'ють! Мене...

Сів на воза, заплющив очі, з-під повік котилися сльози. Марія гаряче потисла йому руку, ніби дитині, заспокійливо проказала:

— Бачте, он уже й явори наші видно! То вони вибігли вас зустрічати.

Обоє робили все можливе, щоб заспокоїти гостя, щоб він не хмарився, щоб почував себе легко і невимушено. Відвели йому маленьку світличку вікнами в садочок, а самі поселилися в суміжній кімнаті. Марія нарвала букет нагідок і поставила його на столі у гостя. Увечері вдвох ходили в леваду за клечанням, там Тарас зустрівся з якимись убогими селянами, розговорився з ними, а про дівчину ніби забув. Марія розгнівалася, по дорозі додому мовчала. Тарас вибачався, проклинав свою дурну вдачу, клявся, що такого більше не буде. А коли відчув, що дівчина вже не вириває свою руку, сказав у захваті:

— Та оті сардаки-горопахи готові хоч завтра взятися за списи! Гукни тільки їх, поведи!

Тарас помовчав, а потім додав, ніби думав вголос:

— Один, старий, сивовусий, мудрий, як дідько, завбачливо прорік: «Душа у народу палає, аж перетлівати почала, але до діла не пристають, бо гирі не пускають. У кожного з нас, — пояснив сивовусий, — чимало тих гир, у кого п'ятеро, а в кого й по десятеро водиться. Вб'ють тебе пани, а діти ж куди? В копанку? Гай, гай, людоньки...» Чуєш, рибонько, як він каже? От на цьому і тримається все оте панське благополучіє... Отакі ми мудрі стали, мудрі ако змії!

Він знову хмарив чоло, гнівно блискав очима. Він знову забув про те, що поряд нього йде його Марія...

Наступного дня, коли Тарас сидів у світлиці і малював Марію, біля воріт раптом почувлися людські голоси і цокання тачанки. Дівчина, яка сиділа біля вікна з вишиванням в руках, виглянула і скрикнула:

— Це до вас, Тарасе Пригоровичу! Сам управитель пана Хрестицького і його старший син... Біжіть зустрічати!

Тарас виглянув у вікно, побачив тачанку, на ній кирпату пику якогось зарозумілого молодика, поряд присадкувату статуру управителя. Він впізнав його відразу, як тільки глянув: отак, зігнувшись, сидів на коні і стьобав отого сердешного хлопчину в полотняній сорочці. Брр! Тарас аж скривився, ніби вхопив чогось гіркого, як полин. Хотів було відвернутися од вікна, та знову зачепився поглядом за кирпату пику молодика. Той курив сигару, відкинувся на сидінні, і в його позі було стільки зневаги до навколишнього, стільки пихи, а в обличчі стільки глузоти і тупості, що Тарас не втримався, зареготав на всю хату:

— Ясонько, глянь, який супос приїхав! Вилитий Хлестаков! Отакого б та на гілляку!

— Тарасе Григоровичу, — злякано прошепотіла Марія. — Ради бога, тихіше, а то ще почують!

І вона причинила вікно. Руки у неї тремтіли, а очі благально дивилися на пестримного поета.

В хату зайшов управитель, весь вкритий позолоченими гудзями, чемно вклонився і завчено сказав:

— Наказано подати сього пакета власноручно його превосходительству панові художнику імператорської академії Тарасу Григоровичу Шевченку. Маю честь...

Тарас взяв пакет, розірвав його, витяг цупкого папера, прочитав. Глянув у вікно, побачив «супоса», який продовжував сидіти у тій же чванькуватій позі, повернувся до управителя.

— Передайте вашому панові, шановний, що я вдячний за його гостинність, але зараз відвідати масток не можу. Нагальні справи не дозволяють мені скористатися з такої нагоди. Маю честь...

Він повертає пакет управителю, але той відсахується від нього, задкує і шелестить зляканими губами:
— Тарасе Григоровичу, як можна? У пана повно гостей, вони чекають на вас... Як можна?

Тепер уже гнівний спалах сірих очей:

— Я не клоун, щоб мене показувати гостям!

Пакет летить до ніг управителя. Той хапає його, шритискає до грудей.

— Побійтеся бога, пане художнику! Таке вдіяти... Та я нічого не бачив, нічого не чув — клянуся. Я сліпий і глухий, все, що тут було, піде в могилу. Але я хочу сказати, що там, окрім цидули, є для вас контракт. Натє, подивіться!

Управитель простягає Тарасові новий папір, всіяний вензелями і гербовими печатками.

— Вас запрошують малювати всю сім'ю, платять великі гроші... Тисячу срібними і п'ятсот золотими. То великі гроші, пане художнику!

Тарас дивиться на папір, але до рук його не бере. Роздивившись, одвертається до вікна.

— Скажіть своєму панові, що я завдатку не беру... Бо опісля втрачаю охоту до діла. Бажаю здравствувати панству.

— Ну, гаразд же, — скрикнув чобітьми управитель, і його ніби вихорем вимело з хати. Загриміла тачанка, здіймаючи хмару куряви, увійшла бліда матуся, схрестила руки на грудях, докірливо похитала головою:

— Що ви нарobili, Тарасе Григоровичу! Та хіба ж можна отак з паном Хрестицьким? Ви його не знаєте... Боже ж ти мій! Йди звідси, Маріє, нема чого тут стовбичити.

А Марія? Зібрала своє вишивання, нечутно вислизнула з світлиці, ніби ображена чимось, замкну-

лася у своїй хаті. Брязнув засув, Тарас нервово про-
йшовся по хаті, сказав:

— Матусю,— він намагався бути лагідним і ніж-
ним,— матусю, ви цих виродків не знаєте, як я
знаю... О, я їх бачив на своєму віку! Нажеруться,
що починають блювати, ригають та очима на тебе лу-
пають: от, мовляв, яка історія, з кіріпака художник
вийшов. Та такого і нечувано, і небачено! Якийсь
рідкісний випадок, диковинка. Не можу стерпіти.

Він передихнув, а потім знову:

— А потім отой супос, ви його бачили? Ну, як
мені його малювати, коли рука свербить, так хо-
четься затопити у погану панську пику...

Матуся докірливо похитала головою, перехрести-
ла його і додала:

— Дивлюся на вас і думаю: тяжко вам житиметь-
ся на світі, дуже тяжко. Так тяжко, як нікому.

І пішла. А в нього на душі стало тоскно, ніби хто
вийняв ту душу і вганяв у неї цвях за цвяхом. Щоб
розважитись, пішов на вигін, проходив до вечора, а
коли повернувся, побачив на столі білий аркуш па-
перу. Під серцем щось колихнулося, обдало холо-
дом. Тремтячими руками запалив свічку, прочитав:
«Т. Г. Я не хочу бути гириями на ваших ногах. Ідіть
своїм шляхом, хай бог вас благословить. Прощайте.
Ваша Марія».

Вона написала «Ваша». Для чого? Невже для то-
го, щоб дошкульніше вдарити у серце?

Тарас кинувся в сіни, підійшов до дверей кім-
нати, де жила Марія з матір'ю, на дверях висів
замок...

Забрав свої речі, пішов просто у нічний степ, який
котив йому під ноги срібні килими.

ПРИ БИТІЙ ДОРОЗІ

Страшно було подумати — школа... Вона стояла край села, біла, кам'яна, горда. Дощові патьоки там не стікали по стрісі, як вдома, а гуркотили по металевих ринвах, вікна, здавалося, були як двері, а в коридор вів високий та лункий ганок. Як було страшно, незвично і цікаво: бух-бух своїми величезними шкарбунами, а в коридорі вже тих бухів сто, безліч. Навіть оглядався, ніби хотів переконатися, що за мною не йде ще сотня людей. А які важкі, які високі двері! Вчепився обома руками, таки одхилив трохи, простромив голову і завмер. За чорними партами сиділо десятків чотири стриженних хлопців і запнутих хустками дівчаток. Побачили мене, руками показують, мовляв, іди, не бійся. Та не було таких сил, які б одірвали мене від дверей. Стояв, втупивши очі в підлогу, — степовий будячок...

Та ось із-за столу вийшла вчителька, взяла за руку, повела до класу. Посадила на першій парті, повернулася до стола і сказала:

— Я розкажу вам не тільки про те, чим відрізняється літера А від Б, я познайомлю вас з таємницями вітру і прому, блискавки і туману, марева і снігопаду. А ще розкажу про річку Орільку, яку ви ніби й знаєте, бо не раз купались у ній, але, напевне, не чули, звідки вона починається, в яку ріку впадає і яке вона має значення для життя людей... Крім того, я навчу вас рахувати до ста, до тисячі, і ви легко зможете самі, без батька чи матері,

дізнатись, скільки у скирті сноців. Та що снопи, ви легко зможете порахувати, скільки кілометрів від села до станції, яка відстань від Землі до Місяця... Я розкажу вам, що таке море і океан, що таке завод, з чого роблять папір. Будете вчитись?

— Будемо! — озвався клас хором. Мабуть, найголосніше кричав оте «будемо» я, бо мав на те свої серйозні причини. Скільки мені нашіптували, що у школі б'ють лінійкою по пальцях, ставлять у куток і залишають без обіду. Моя бабуся і дехто із сусідів казали прямо: цур їй, тій школі, там од бога одвертають, там кладуть клеймо на лоба, а якщо ти не схочеш стати антихристом, тебе б'ють, ставлять голими коліньми на гречку, голодом морять...

І ось — школа. Молода вчителька, Євгенія Сергіївна, і слова не каже про бога, не кладе на лоба чорного карбу, не періщить лінійкою по пальцях... Навпаки, вона так гарно розповідає про вітер і дощ, туман і градобій, обіцяє в майбутньому познайомити з такими чарами природи, що я вже нічого не боюсь, і тому, мабуть, найголосніше кричу: «Будемо!» Певне, вчителька помітила це, бо, коли стихло, глянула на мене трохи здивовано і сказала:

— Гарзд, ходи до школи, тільки більше не запізнюйся. Школа вимагає порядку.

Як я картав себе за те, що перш ніж ступити до класу попоходив вранці навколо школи, пополазив по тих парканах, поподражнив собак на вулиці!

Настала перерва, учні витягли свої млинці та солоні огірки, а я, мов на гріх, приніс до школи у торбинці кілька шматків печеного гарбуза. Думав, що ніхто не помітить, як я уминаю той гарбуз, але вишло не так. Ті, хто ласував мащеними млинцями, з багатеньких, почали сміятися.

— Гарбузник!

— А чоботи, чоботи, гляньте!

— А кожух!

Де не візьмись вчителька. Видно, зрозуміла все, бо підійшла до мене, сказала:

— Солодкий? Ану, дай і мені...

Взяла шматочок, вкинула до рота, заплющила очі.

— Ух, як мед... Це у вас ростуть такі гарбузи?

— У нас на городі. Повну будку мати накотила.

— Смачна і поживна річ, — серйозно сказала вчителька. — Давно вже не пробувала таких солодких...

Сміх припинився. Я посміливішав і тепер демонстративно витягав з торбинки нові шматки, заплющував очі, як це робила Євгенія Сергіївна, і наминав свій солодкий, мов мед, сніданок.

Часи тоді були грізні, по лісах ще шастали різні «батьки», вночі вони будили село тупотом коней, стріляниною з обрізів. Нова школа тільки народжувалась, і я був свідком цього народження.

— Попоїли? — спитала вчителька. — А тепер у клас. І щоб я більше отут такого не чула і не бачила!

Як я був вдячний їй за підтримку! Під час уроку не зводив з неї очей, ловив кожен її рух і навіть губами ворушив, коли вона вимовляла якесь нове слово. Все моє маленьке серце поломеніло від щастя і солодкої любові.

Якось на уроці ми помітили, що наша вчителька весь час кутається у товстий вовняний платок і ховає руки під пахви. Незабаром вияснили — в кімнаті, де живе вчителька, холодно, давно не топлено. Наступного дня ми принесли їй кілька в'язанок наколених дров. Один по одному заходили в ту шкільну

кімнату, клали дрова, а вчителька стояла біля вікна і мовчки дивилась на нас. Нарешті вона спитала:

— Хто це надумав таке?

Хтось із нас сказав, що це ми самі надумали, адже надворі холод, а топити нічим. Вона уважно подивилась на нас, помовчала, а тоді раптом:

— Спасибі, діти, тільки осьь... Чому це ви не скидаєте шапки в хаті? Вона хоч і холодна, але ж я тут живу... Так негарно!

І хоч ми почували себе героями, адже самі надумали принести вчительці дров, думали, що вона танцюватиме від радості, однак Євгенія Сергіївна здорово одчитала нас за некультурність.

— Шануйтеся самі, і вас будуть шанувати. Не комусь іншому, а вам доведеться жити у сляві щастя і свободи. Без культурності не обійтися в тому новому житті. А то стоять в шапках, як басурмани...

Весна була напрочуд тепла і рясна дощами. З бандами покінчили. В лісі застукали останнього «батька» — ним виявився хутірський куркуленко Данило Прокопчук. З полегкістю зітхнуло село, а наша вчителька аж розцвіла. Повела нас у ліс, де вже цвіли проліски, співали птахи. Євгенія Сергіївна зушилася на галявині, сказала з печаллю в голосі:

— Ось тут, діти, банда зарубала шаблями героя революції, ревкомівця Степана. Станьмо на коліна і вшануймо його світлу пам'ять.

Ми стали навколішки поряд із своєю вчителькою, постояли хвилину, піднялися. Євгенія Сергіївна розказала нам про бойові діла героя, пояснила, за що він поклав життя, оте життя, яке дається людині тільки один раз.

— Ніколи не забувайте про ту кров, яку пролито за вас, — сказала вчителька. — Не забувайте про батьків своїх, про матерів. Бо хто матір забуває, того бог карає. Хто так сказав, діти?

— Шевченко! — в один голос відповіли ми, бо ще до школи знали майже весь «Кобзар» напам'ять.

По дорозі додому з однією школяркою сталася пригода — вона наколола ногу і тому відстала. Вчителька вела її під руку, а ми, хлоп'яки, подалися наввипередки до села. Наступного дня урок почався незвичайно.

— Ну що ж, хлопці, — сказала вчителька, — я думала, що ви насправді хороші, аж воно... Хто мені скаже, що таке егоїзм?

Ми цього слова не знали, відмовчувались. Однак відчували, що в чомусь завинили — вчителька була сердита. Невже ота історія з школяркою? Хтось розповідав по дорозі у школу, що вчителька ледве дотягла її до села, несла на спині... Дівчинки у класі не було, це ми відразу помітили, як тільки прийшли до школи.

— Гаразд, тоді я вам поясню, що таке егоїзм, — сказала понуро Євгенія Сергіївна. — Егоїзм — це найбільша біда, яку нам залишив старий світ...

Усі ми не знали, куди ховати очі, так було соромно! Ми любили свою вчительку, знали, скільки вона часу віддає нам, і ось та вчителька стоїть перед класом і розповідає, що таке егоїзм. Тикаючи пальцем на якогось хлоп'яка. Євгенія Сергіївна казала:

— Ось ти ще малий, а вже в тобі сидить отакенький хробачок егоїзму, чатує, щоб узяти верх... А ти воюй проти нього, не спи! Бо як виростеш великим егоїстом, матері і батькові горя не обітратися. І — тобі. Бо настане світ, де егоїстам трудно буде жити...

Після занять усі пішли провідати нашу школярку. В неї розпухла нога, дівчинка лежала у ліжку, стогнала, а біля неї сиділа наша вчителька, тримала в руках якийсь слоїк з ліками. Побачила нас, посміхнулася.

Завдали ми їй прикрошів! Та на цьому не скінчилося... Де не взявся отой Федя Кут. Нас смішило у цьому хлопчикові все: і його незвичайне прізвище — Кут, і його надто чорні, як терен, очі, і такі ж чорні кучері, і небачена рухливість — Федя Кут був циганом. З кого регочуть у шкільному коридорі? З Феді Кута. Кому підсовують у парту дохлого пацюка? Феді Куту... Якось навіть дійшло до скандалу — нещасному Феді Куту хтось вимазав обличчя бузиною. Хлопчик того не помітив, прийшов у клас весь розмальований. Регіт, аж стеля падає. Ласі ми були до смішків. Тільки вчителька стояла біля свого стола темна, як хмара.

— Хто це вчинив? — суворо спитала Євгенія Сергіївна.

Клас змовк. Усі відчули, що насувається нова біда. Один лише Федя Кут нічого не запідозрював і продовжував весело поблискувати своїми великими темними очима.

— Фецю, піди вмийся! — наказала вчителька. — А ми тим часом поговоримо тут...

Ніколи не забути тієї розмови... Пам'ятаю, вона почалася із слів: «Діти, на землі живе багато народів, одні білі, другі жовті, треті чорні... Але всі вони прекрасні!» Цієї теми ми вже більше ніколи не торкалися — не було причин.

Коли я вже був у другому класі, до вчительки раптом приїхав з міста молодик у гарному костюмі, у модному тоді солом'яному капелюсі. Був цей

молодик до синяви виголений, притрушений пудрою... Ми його відразу не злюбили. Особливо осоружні нам були його маленькі чорні вусики. На наше тверде переконання, такі вуса бувають тільки в котів... Сільські дядьки і діди вуса носили, але ж які то були вуса! Довгі, пишні, як хвости у куниць. А в цього мишачі хвостики...

Пожив той молодик до кінця занять, а тоді нап'яв пару коней, поклав на воза вчительчині баульчики, помахав своїм солом'яним капелюхом і подався на станцію. Євгенія Сергіївна сиділа поряд і сумно поглядала на село.

Я з друзками стояв на вулиці, коли по ній заторохтів віз, запряжений двома рисаками хутірського баришника. Вчителька виїжджає! Ця звістка ударила в саме серце. Що зі мною сталося, досі не знаю, але я зблід, мало не впав на пилюку. Євгенія Сергіївна помітила нас, усміхнулася і помахала слабо рукою. Оце і все? Отак взяти і поїхати геть? Не може того бути...

Вискочив з гурту, подався навпростець через вигін до могили, де розходилися дороги — одна на станцію, друга на хутори.

Прибіг, упав у полинище, почув, як шалено стукотить серце. Невже всьому кінець? Невже Євгенія Сергіївна поміняє наше село на інше? Невже вона поїде назавжди з отим пихатим молодиком, у якого такі противні чорні вусики? Я ладен був умерти, аби тільки не бути свідком такої ганьби моєї дорогої вчительки...

Та ось заторохтів віз, повернув на шлях до станції. Все ясно! Вона таки насправді виїжджає од нас. Назавжди. З ним, отим осоружним молодиком у солом'яному капелюсі. Сидить на возі, жує со-

ломинку, а він зазирає їй в очі, своїми чорними вусиками ворожить...

Я більше не міг дивитись на воза, затулив очі руками. Припав до сухої землі і відчув, як з-під моїх долонь потекли гарячі сльози...

Мабуть, з тих пір я й досі не люблю маленьких чорних вусиків.

У кутку вагона мрійливо попискував транзистор, люди гомоніли стиха, ніби дослухаючись до голосу співачки, яка запрошувала усіх — старих і молодих — до танцю. На видноті, що пливла у вікна, змішувались чітко окреслені зеленим хвойні кадри цього лісового краю. Він вважався ще й краєм стиглих, як жар, полуниць, прокопчених глицею боровиків, неоглядних радгоспівських плантацій, де щороку визрівають ранні помідори та огірки... Окрім того, це був ще край засніженої ялинки, яка о певній порі приходить романтичною гостею у кожную хату... Та не сказали б ми всього про цей зелений світ, якби не зазначили, що тут не буває дня без дощу, такий вже тут клімат і такий небогін. Як повіють теплі вітри ранньої весни, то не вщухають до осені! Несуть дощі вони, рясні і сонячні, світлі і теплі, як казкова благодать. І все тут росте — від пасльону до винограду. І ходять тут громи безугавно...

Журавчик слухав примхливу пісеньку, поглядав на красвиди, на сміхотливу і юну свою супутницю Белу, яка на красвиди не дивилась, бо була там, де всі танцюють, і відчував якийсь холодок на душі. Чого б то? Нічого не було такого на світі, що б тьмарило душу юнака, нічого не боявся Журавчик, окрім хіба дідових очей. Дід Конвісар мав проникливі й уважні очі, прикриті гострими колючими бровами. Він мало казав слів, більше промовляв очима. Дав бог людині такий погляд! Завинить, бувало,

малий Журавчик — це було давно-давно, — а вже дід стоїть і мовчки дивиться на онука. Не витримує погляду того Журавчик, одвертається. Баба Олена сипле словами, як половою, а не страшно. А ось дід... Жодного слова не промовить, тільки гляне, а вже в руки зашпори заходять... Мабуть, тому так рідко і їздив Журавчик до свого діда, хоч це було ж зовсім недалечко, мабуть, тому й холодок по спині дере.

— Ось упнеться своїм поглядом і спитає у тебе: «А де росте ріпа, внучку, на вербі чи на димарі?» — каже задумливо Журавчик.

— Хто питає? — прокидається від солодкого сну Бела.

— Та мій дід... — сміється Журавчик.

— Ха-ха-ха! — відповідає Бела.

— Отакий він у мене, Беліно, — відказує Журавчик.

Якось уже там повелося у них — Жорж став Журавчиком, а Бела — Беліною. Оскільки ця маленька примха принципового значення не має, погодимось з молодими на тому, що Журавчик нічим не гірше Жоржа чи Жорика, а Беліна навіть викликає деякі історичні асоціації, адже відомо, що її далека сестра, названа Беттіною, зуміла своїми золотими очима розворушити серце навіть такого гордого барда, як Гете...

— Хочеться мені, щоб ти сподобалася дідові Конвісарові, — каже серйозно Журавчик, маючи, певне, на оці якісь свої потаємні плани.

— Хіба це важко? — лукаво мружить свої блакитні очі Бела-Беліна.

— Уяви собі, — відказує юнак. — Старорежимний! З цим уже нічого не зробиш... А що, як питає: що

воно таке за птиця, названа, наприклад, стріхою, куди кладуть на схов сало, або про макогін... Що таке макогін, Беліно?

Беліна стріпує кучериком і заливається щасливим сміхом.

— Бач, не знаєш. А це зараз дуже важливо — ідемо до Конвісара! Сама схотіла... Зубри: бодня, макогін, ступа...

Беліна повторює чудернацькі слова, сипле цілу завірюху іскристого сміху, навіть сусіди починають посміхатись. Що не кажи, а людям по душі веселі і молоді закохані, а що закохані, це всім видно — хто ж, окрім тих славнозвісних безнадійно закоханих, буде всю дорогу посміхатись і слухати пискливий ящикок?

І чим далі бігла електричка, тим густішими ставали хвойні завали лісу, тим ближче був дід Конвісар. Згорблений, сивий, почорнілий від давнини і бойовищ життя, дід Конвісар ніколи не скаржився, як інші, на свої болячки, ніколи не ходив до лікарів, не знав смаку ні порошку, ні пілюлі. Він жив серед природи, був її часткою, її творцем і її полоненим. З парубоцтва подався на станцію, вів паровози, протоптав у лісі свою стежку — кожного ранку його бачили з чорною скринькою в руках. До схилу літ не розлучався Конвісар з цією скринькою — там були його ключі. Лишився ще один спогад — дід полюбляв сирівець і солоні огірки...

— Будемо у діда їсти затірку і пити сирівець, — каже погрозово Журавчик. — А над головою сидітимуть боги з фольговими очима...

— Ой, як цікаво, — ахає Бела, її очі поймаються задержуватим сміхом. — Люблю все незвичайне!..

Журавчик цього сміху, цього захоплення Беліни не сприймає. Побачимо, голубонько, що заспіваєш потім. Юнак одривається від усміхнених очей, уважно придивляється до станції, яка наближається.

— Наші Погребняки,— каже він якимось винувато. — Одна назва чого варта...

Од Погребняків до дідового села — чотири кілометри. Молоді йдуть лісом, йдуть повагом, бо їх цікавить кожен кущ, де мають жити солов'ї, бо в отій траві мусять бути боровики, а в отих дуплах, кажуть, водяться білочки і джмелі... Та ні білок, ні боровиків, ні джмелів тут не було — лісовий край ходжений і переходжений, по витоптаних галявинах мчаться мотоцикли і велосипеди.

— Ти все оте вигідав,— каже понуро Беліна, — і про гриби, і про солов'їв. Мабуть, і діда Конвісара вигідав...

Одначе дід Конвісар належав до сфери реального і вже стояв перед ними. Він зустрів їх у дворі — сивий, як і обіцяв Журавчик, згорблений, мовчазний і колючий на вигляд. Побачив онука, махнув рукою:

— А, це ти!

І все. Пішов на город, повернувся, поставив на дубову лаву кошика з травою, мабуть, кролям нарвав, обвів мовчазним поглядом прибулих, мовчки потис їм руки. Потім сів на лаву, почав перебирати зілля. Баба Олена метушилася по хаті, розпитувала про родичів, розповідала новини, накривала на стіл.

Обідали вони не затірку, а звичайний борщ, сирівцю ніхто не пропонував, про макогін ніхто не питав. За обідом Конвісар тільки раз звернувся до Журавчика.

— Як там батько та мати, здорові?

— Все нормально,— відказав Журавчик. — А ви, переказували нам, занедужали, чи що...

— Та що йому станеться,— прохопилася баба Олена, а дід нічого не сказав. Сидів спокійний і рівний, ніби зовсім дужий, дивився кудись у вікно.

— Чогось він сумує,— зауважив Журавчик.

Руки у діда жиливі, але коли несе ложку, то розхлюпує борщ. Так, подався дід Конвісар, дуже подався. Боронь боже, щоб хтось раніш посмів недбало вимахувати ложкою, а зараз сам став незугарним... Вже кілька років на пенсії, все було гарзд, а оце вже...

— Батько казав, щоб ви до нас їхали,— додав Журавчик,— у нас там гарні лікарі і взагалі...

Конвісар з досадою махнув рукою, ніби ганяв мух, встав, напився води і пішов у двір. Мабуть, годував кролів, бо незабаром повернувся, поставив біля припічка порожнього кошика.

— Може, й заночуєте у нас? — нарешті обізвався він. — То я миттю тапчан зіб'ю...

— Ні,— сказав Журавчик.— Беліні треба завтра на роботу.

Конвісар мовчки хитнув головою і вийшов. А баба Олена вже вп'ялася, як той кліщ:

— А тобі, внучку, коли на роботу? Наші тут встають рано, ще тільки сіріє, на станцію йдуть... Де ж ти зараз?

— Та я,— пробурмотів Журавчик,— я ще підшукую... — Він сховав очі, бо згадав, що коли приїздила якась баба до міста, то він уже щось подібне казав їй,— і до вступу у вуз готуюсь,— додав він і зовсім заплющив очі.

— А ти ж як? — накинулась баба на дівчину.— Теж готуєшся?

— Я на шовкокомбінаті,— сказала Бела.

Баба глянула на її ніжні руки.

— Нитку прядеш? Чи як?

— Там машини прядуть, а не руки,— відказав Журавчик. — Це вам не прядка...

Він встав, приніс пакет, поклав перед бабою.

— Це вам від наших. Пряники, здається, калачі і торт.

— Торт ми здужаємо, а ось пряники,— баба зашурхотіла пакетом,— пряники забери назад. Не для наших з дідом зубів. Я ось яечок вам покладу, сиру. Погуляйте у нас. А в тебе, дитино,— тут вона знову до Бели, очей з неї не зводить,— а в тебе сестри, брати, батьки є?

— І сестри, і батьки, і навіть брат на комбінаті. Ми всі там.

— Добре, коли в гурті,— задумливо проказала баба. — А нас по світу розкидано... Лишилися оце з дідом. Скажу тобі, що він таки слабує, і пам'ять у нього не та, хіба не видно? Сумує чогось, а чого, не каже, впертий, як дровиняка. Це я при ньому мовчу, бо він сердиться, як про хвороби заходить. А воно ж усім видно, адже літа.

Останні слова вона сказала з видимим сумом, і Белі аж дивно було слухати зараз бабу, таку гоминку і наче безтурботну. Та ось зайшов дід, і баба стихла. Прогнала з чола задуму, заторохтіла:

— Бачиш, Конвісарє, оці біленькі та миленькі ручки? А вони ж нитки золоті прядуть, та тчуть, та прасують... На шовковому комбінаті вона, увесь рід її там...— І до Бели: — Ви б і нашого онучка біля себе пристроїли, а то він, сердешний, мотається... Один у батьків, потурають...

Журавчику такий поворот розмови був явно не

до душі, він підхопився, взяв транзистор, ніби хотів сказати цим, що вони поспішають. Та Бела не квапилась. Вона посміхнулась до суворого Конвісара, сказала:

— Так чогось пити захотілося, нагодували ви нас... Оце б холодненького сирівцю...

Дід здивовано звів кущуваті брови, довго дивився на ткалю, ніби вивчав її, потім мовчки вийшов, приніс з погребка сулію брунатного напою, поставив на столі.

— Є тут у мене квас з клюквою, та не знаю як, чи й вийшов. Давай, бабо, кухля.

Бела аж очі заплющила, так їй ніби квас той сподобався. Вона підливала та й підливала у свого кухля, а дід дивився на неї і безмовно ворухив губами. Не втерпів, налив і собі, попробував, сказав лаконічно:

— Ще б денюк йому... Тільки заграв.

— Добрий! — ахкала Бела. — Такого у нас не купиш...

Скільки того дива, а вже у діда наче й очі полагіднішали, і брови стали не такими колючими. Дивився на дівчину і про щось думав. А тоді встав, сховався у сіни, приніс свою чорну скриньку. Одкрив ключиком, сказав Белі:

— Бери, який на тебе дивиться.

Дівчина сплеснула руками. Перед нею лежали ключі — накидні, торцеві, гранчасті і плоскі. Це були звичайні ключі від машини, їх було багато, повна скринька, всі дбайливо змащені і складені за розміром. Ключі! Ще зроду, мабуть, ніхто і ніколи не дарував такого, а Конвісар стояв і чекав, поки оця дівчина вибере собі того, котрий на неї дивиться. На якусь мить Бела розгубилася. Вона глянула

на Журавчика, але той тільки плечима знизав, мовляв, не я тобі казав, що дід у мене чудернацький. Нарешті Бела засміялася і вказала мізинчиком на ключ з чотирма вороними гранями. Дід витер його ганчірочкою, подав дівчині.

— Бери... Ключ, як і підкова, на щастя.

— Забобон! — сказав авторитетно Журавчик. — І потім... Інші тепер машини, інші ключі, діду.

Конвісар зробив нетерпеливий рух рукою.

— Знаю! Не агітуй!

Схоже було на те, що дід сердився. Ще раз махнув рукою і додав:

— Машини міняються, а ключі як були, так і лишаються ключами. Правда, дочко?

Він назвав Белу дочкою! Журавчик знав, який у нього скупий на слова дід, і якщо він отак висловився... Юнак аж позеленів. Чи то почуття ревності зачепило його безхмарне чоло, чи щось інше, бо він раптом сказав:

— Знайшли що подарувати! Та ще кому — дівчині!

Конвісар байдуже глянув на онука, grimнув скринькою, поніс її в сіни. Довго там брязкав ключиком, замикав свій скарб, ховав десь. Повернувся, сів на дубовій лаві і застиг, як сталактит.

Уже в електричці, коли на видноті мерехтіли силуети великого міста, повіті вечірньою імлою, коли молоді зовсім забули про край громів і сподіваних таємниць, коли вони вже жили своїм, звичним і повсякденним, раптом перед ними постав образ Конвісара. Бела за чимось полізла у свою сумочку, наткнулась на гранчастий ключ, ахнула і поклала його на долоню. Поклала і задивилась, наче вперше бачила. Ключ ставав тепліший од її руки, він грав

при світлі маленькими райдугами, наче в ньому було сховано добрий заряд вогню. І було дивно бачити його, роботягу, на оцих ніжних і тонких пальцях, прикрашених рожевим карміном манікюру. Що хотів сказати старий Конвісар своїм подарунком? Які думки приховано за цим дивним жестом?

Журавчик не сушив собі голову подібними міркуваннями, він крутив ручку транзистора, побачив ключ, сказав:

— Маєш тепер цяцьку... Не я казав тобі, що мій дід дивак із диваків? Сама переконалась...

Бела дивилась на свого супутника примруженими очима. І не бачила. Перед зором мерехтіли маленькі спалахи тьмяних ліній гранчастого ключа, який не кожного впускає у свою вогнисту крицеву душу.

З М І С Т

5 Сліпа любов. *Повість.*

ОПОВІДАННЯ

137	Та, що бігає по хвилях...
147	Зона весни
153	Мис Доброї Надії
159	Громовиця
166	Ключ від рейхстагу
173	Нічия
177	Калина Іванович
183	Білі лебеді
189	Сонцеворот
199	П'яте небо
205	Самотність
213	Приворотень
223	Королева дзеркального палацу
232	Спогад
238	Срібна колона
246	Червона крапка
281	Земля журавлиних ключів
288	Марія
302	При битій дорозі
310	Сувенір

Чабанивський Михайл Іванович

СЛЕПАЯ ЛЮБОВЬ

Повість и рассказы

Издательство «Радянський письменник»

(На українском языке)

Редактор В. І. Дарда

Художник Д. Д. Грибов

Художній редактор М. П. Вуєк

Технічний редактор О. К. Бищенко

Коректор Г. В. Плачинда

Здано на виробництво 14/IX 1967 р. Підписано до друку 19/XII 1967 р. Формат 70×100^{1/32}. 10 фіз.-друк. арк., 13 ум.-друк. арк., 12,76 обл.-вид. арк. БФ 36709. Тираж 30 000. Зам. 1310. Ціна в оправі 51 коп.

«Радянський письменник»,
Київ, бульвар Лесі Українки, 20.

Друкоофсетна фабрика «Атлас» Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР. Львів, Зелена, 20.